

नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नता

सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७७ को आधारपत्र

नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नता

सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७७ को आधारपत्र

परामर्शदाता

तारानाथ दाहाल, प्रमुख परामर्शदाता
कृष्णप्रसाद सापकोटा, सार्वजनिक वित्त विज्ञ
हरिविनोद अधिकारी, समाजशास्त्री
अनिरुद्र न्यौपाने, अनुसन्धानकर्ता

**नेपालमा सार्वजनिक
वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नता**
सबन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७७ को आधारपत्र

प्रतिलिपि अधिकार © फ्रिडम फोरम, २०२१

विषय-सूची

१. परिचय	१
१.१. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्र	२
१.२. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता	४
१.३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताको सान्दर्भिकता	६
१.४. नागरिक सहभागिताको तह र विधि	६
२. अध्ययनको उद्देश्य	८
३. अध्ययन विधि	९
४. यस कार्यको सीमा	९
५. सान्दर्भिक दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन	१०
५.१. नेपालको संविधान र अन्य सान्दर्भिक कानूनहरू	१०
५.२. सान्दर्भिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशनहरू	२१
५.३. बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अन्तराष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मापदण्डहरू	२७
६. बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यास	३२
६.१. केन्द्रीय स्तर	३२
६.२. प्रादेशिक/क्षेत्रीय र स्थानीय स्तर	३९
६.३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारमा नागरिक तहवाट भएका प्रयास	४५
७. विषय विज्ञ तथा जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ता तथा छलफल	४९
७.१. जानकार व्यक्तिहरूका सुझावको सार संक्षेप	५९
८. नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका सबल पक्ष	५९
९. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका सुधारका क्षेत्र	६१
१०. प्रमुख ठम्याइ तथा सुझावहरू	६३
१०.१. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिकको सहभागिता प्रवर्द्धनका अन्य पक्ष र सुझाव	६३
अनुसूची	८७
अनुसूची १ : परामर्श गरिएका जानकार व्यक्तिहरू	८७
अनुसूची २ : आधारपत्रको मस्यौदामाथि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका परामर्श बैठकका सहभागीहरू	८८
सन्दर्भ सामग्रीहरू	९१

नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नता सम्बन्धी

राष्ट्रिय रणनीति, २०७७ को आधारपत्र

१. परिचय

मुलुकको दैनिक प्रशासन सञ्चालन, सेवा प्रवाह र विकास निर्माण सम्बन्धी कार्य गर्ने जिम्मेवारी पाएको सरकारले ती जिम्मेवारी निर्वाह गर्नका लागि आर्थिक स्रोत प्राप्त र उपलब्ध स्रोतको समुचित प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। यस कार्यका लागि हरेक आर्थिक वर्षका लागि आम्दानी र खर्चको योजना बनाई त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो योजना अर्थात् आगामी आर्थिक वर्षको आय र व्ययको अनुमान नै बजेट हो। बजेटलाई निर्देशित गर्ने मध्यकालीन र दीर्घकालीन वित्तीय नीति तथा कानून निर्माण र बजेट तर्जुमा, बजेट अनुमोदन, कार्यान्वयन, लेखाङ्कन र प्रतिवेदन, लेखापरीक्षण र सम्मका सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका समग्र प्रक्रिया सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन अन्तर्गत पर्दछन्।

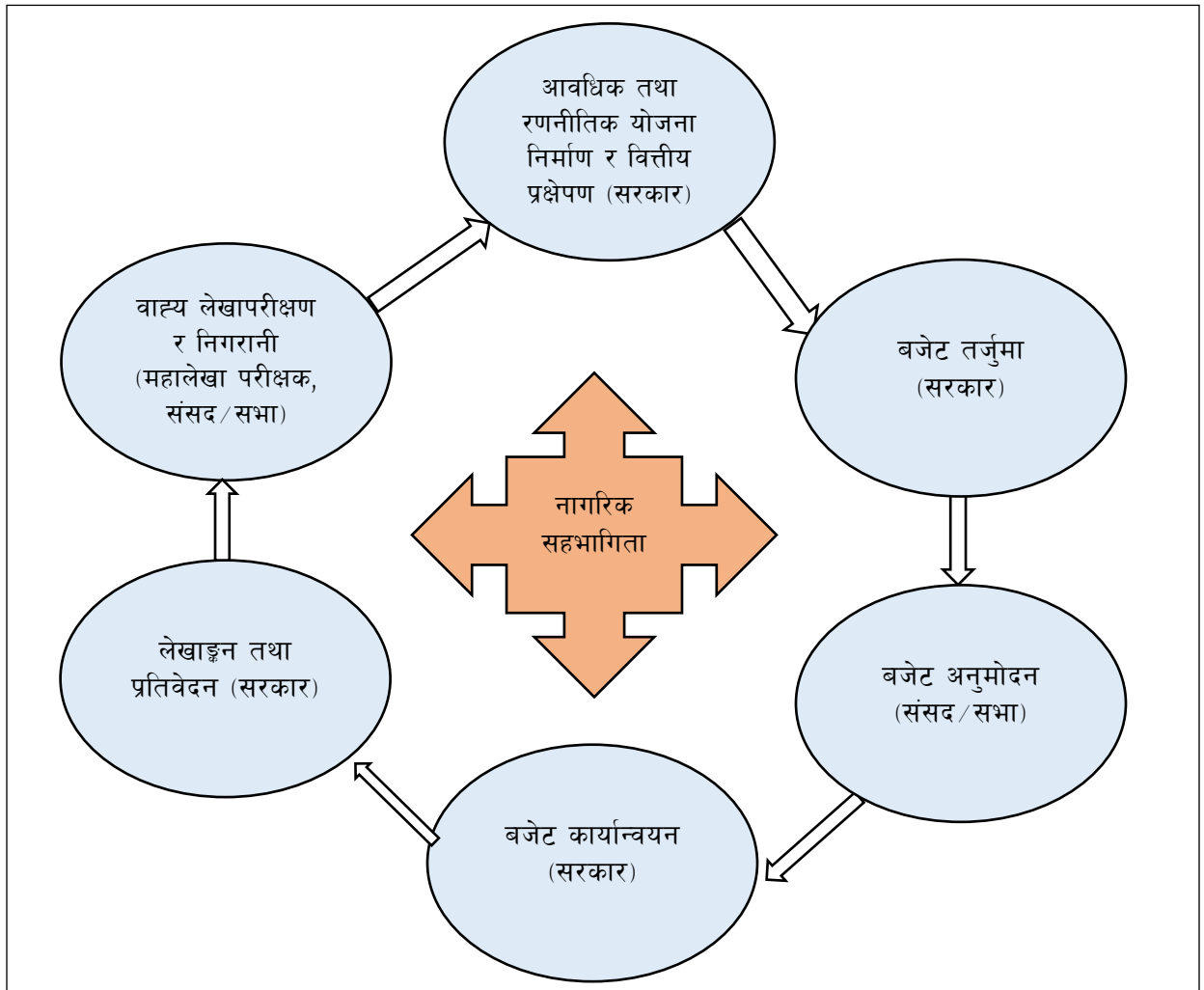
सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधानको भाग १०, १६ र १९ मा क्रमशः सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय कार्यप्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था छ। जसमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सञ्चित कोषको व्यवस्था एवं कोष सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रावधान छ। यी प्रावधान कार्यान्वयनका लागि सवै तहले आर्थिक कार्यविधि कानून निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नसक्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ। सञ्चित कोष व्यवस्थापनको दायित्व मूलतः सम्बन्धित तहका सरकारको हो। संविधानले यो दायित्व निर्वाह गर्दा सम्बन्धित तहको संसद वा सभाले स्वीकृत गरेको कानूनमा आधारित रहेर मात्र गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी बजेट कार्यान्वयन गर्ने निकायले सो क्रममा वित्तीय अनुशासन पालना गरे/नगरेको तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन कार्यकुशलता जाँच गर्ने स्वतन्त्र निकायका रूपमा महालेखा परीक्षकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ। संविधानको धारा १४१ मा सवै तहका सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने व्यवस्था रहेको छ। संविधानको धारा ११० को उपधारा २ र ३ मा अर्थ विधेयक संसदमा पेस गर्नुपर्ने प्रावधान छ। प्रदेशको हकमा धारा १९८ को उपधारा २ र ३ तथा स्थानीय तहको हकमा स्थानीय कानून बमोजिम स्थानीय सभाले निर्माण गरेको आर्थिक र विनियोजन ऐनमा आधारित रहेर सम्बन्धित तहका सरकारले बजेट प्रक्रिया व्यवस्थापन गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

यसरी नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न तहका सरकार वा कार्यकारीले निर्वाह गर्ने बजेट निर्माण र कार्यान्वयन सम्बन्धी भूमिका, संसदले निर्वाह गर्ने बजेट अनुमोदनको भूमिका तथा महालेखा परीक्षक जस्ता निगरानी निकायले निर्वाह गर्ने बजेटको स्वतन्त्र परीक्षणको भूमिकाको समग्र रूप नै बजेट प्रक्रिया हो। बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवस्था लेखाजोखा गर्दा बजेट प्रक्रिया अन्तर्गतका विभिन्न चरणमा जनसहभागिताको अवस्था अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ। त्यसैले यो अध्ययनलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन वा बजेट चक्रका प्रमुख चरणमा नागरिक सहभागिताको हाम्रो अभ्यास, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा अभ्यास, संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाको लेखाजोखा गरी, कमी पहिचान गरी त्यसका आधारमा कमी पूर्तिको रणनीति तर्जुमा गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

१.१. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्र

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्र सरकारले गर्ने सार्वजनिक स्रोतको प्राप्त र प्रयोगका लागि निर्धारित कार्यप्रणाली हो । नेपालमा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले प्रकाशन गरेको सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व, हाते पुस्तिका, २०७६ मा १) आवधिक, रणनीतिक योजना निर्माण वा पुनरावलोकन र खर्च प्रक्षेपण २) बजेट तर्जुमा ३) बजेट अनुमोदन ४) बजेट कार्यान्वयन ५) लेखांकन र प्रतिवेदन र ६) वाह्य लेखापरीक्षण जस्ता ६ प्रमुख चरणलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्रका रूपमा उल्लेख गरेको छ । इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसिपले हरेक दुई वर्षमा गर्ने खुला बजेट सर्वेक्षणलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रिया अन्तर्गत १) बजेट तर्जुमा २) बजेट अनुमोदन ३) बजेट कार्यान्वयन र ४) बजेट निगरानी जस्ता प्रमुख चार चरणमा केन्द्रित गर्ने गरेको छ । यस कार्यलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका निम्न पाँच प्रमुख चरणमा केन्द्रित गरिएको छ ।

माथि प्रस्तुत गरिए अनुसार नेपालको बजेट प्रक्रियाका विभिन्न चरण र सो कार्यमा विभिन्न पक्षको भूमिकाको सार सङ्क्षेप तल प्रस्तुत छ -

क) आवधिक/रणनीतिक योजना निर्माण र आर्थिक प्रक्षेपण : सरकार वा सरकारका सम्बन्धित निकायले आवधिक रुपमा निर्माण गर्ने आवधिक विकास योजना वा रणनीति निर्माण तथा हरेक वर्ष बजेट तर्जुमा प्रक्रियाको सुरुवाती चरणमा तयार गरिने मध्यकालीन खर्च संरचना, आय र व्ययको प्रक्षेपण जस्ता कार्य सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियाको पूर्व तयारीका कार्य हुन् । नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय स्तरको आवधिक योजना निर्माण तथा मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीका सन्दर्भमा राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रमुख समन्वयकारी निकायको भूमिका निर्वाह गर्ने गरेको छ भने अर्थ मन्त्रालय लगायतका अन्य सरकारी निकायको यो प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका रहने गरेको छ । प्रदेश तहमा प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र स्थानीय तहमा तोकिएका संयन्त्रले यस्तो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने गरेका छन् ।

ख) बजेट तर्जुमा : आवधिक योजना तथा मध्यकालीन खर्च संरचनाको पुनरावलोकन र समग्र आर्थिक अवस्थाको लेखाजोखा गरी सरकारको वार्षिक बजेटका सिद्धान्त तथा प्राथमिकता तयारी, आगामी आर्थिक वर्षका लागि कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव र यसको अभिन्न अङ्गका रुपमा रहने अर्थ विधेयक तयारी लगायतका कार्य बजेट तर्जुमा अन्तर्गत पर्छन् । नेपालमा सङ्घीय स्तरमा अर्थमन्त्रालय, प्रदेश स्तरमा प्रदेश अर्थ तथा मन्त्रालय र स्थानीय तहमा कार्यपालिका अन्तर्गतको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले यो कार्यमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्छन् । यद्यपि सरकारका सबै अङ्ग र निकायको यो प्रक्रियामा संलग्नता रहन्छ ।

ग) बजेट अनुमोदन : सरकारले संसदमा बजेट प्रस्तुत गरिसकेपछि छलफल र निर्धारित मत विभाजनको प्रक्रियाबाट बजेट प्रस्ताव र सम्बन्धित विधेयकहरूलाई कानुनी हैसियत प्रदान गर्ने कार्य बजेट अनुमोदन हो । नेपालमा सङ्घीय स्तरमा प्रतिनिधिभा र राष्ट्रियसभा प्रदेश स्तरमा प्रदेशसभा र स्थानीय स्तरमा गाउँ/नगरसभाले बजेट अनुमोदनको भूमिका निर्वाह गर्छन् ।

घ) बजेट कार्यान्वयन : सङ्घीय नेपालमा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकारहरू तथा गाउँ/नगर कार्यपालिकाले बजेट कार्यान्वयन गर्छन् । यो प्रक्रियामा मूलतः निर्धारित आर्थिक ऐन बमोजिम राजस्व उठाउने र विनियोजन ऐन अनुसार खर्च गरिन्छ । आन्तरिक नियन्त्रण, अनुगमन, कार्यको गुणस्तर निर्धारण र मूल्याङ्कन जस्ता कार्य पनि बजेट कार्यान्वयनको अभिन्न भाग हो । बजेट कार्यान्वयनमा सबै तहका सरकार र अन्तर्गतका मन्त्रालय, विभाग, महाशाखा, शाखा, एकाइ, परियोजना कार्यालय लगायत सबै संयन्त्र कुनै न कुनै रुपमा संलग्न हुन्छन् ।

ङ) लेखाङ्कन र प्रतिवेदन : लेखाङ्कन र प्रतिवेदनको कार्य बजेट कार्यान्वयनको अभिन्न अङ्ग भएकाले संबन्धित सबै कार्यान्वयन निकायले यो भूमिका निर्वाह गर्छन् । बजेट लेखाङ्कनको प्राविधिक जिम्मेवारी संबन्धित निकाय अन्तर्गत रहने लेखा तथा राजस्व हेर्ने तोकिएका संयन्त्रले लिन्छन् । नेपालमा बजेट कार्यान्वयनमा संलग्न र निकायले बजेट कार्यान्वयनको प्रगति प्रतिवेदन तयार गर्ने भएपनि सङ्घीय स्तरमा एकीकृत प्रतिवेदन अर्थ मन्त्रालय, प्रदेश तहमा अर्थ तथा योजना मन्त्रालय र स्थानीय तहमा तोकिएका संयन्त्रले तयार गर्छन् । लेखाङ्कन र प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित तथ्याङ्क र प्राविधिक प्रतिवेदनको आँकडा एकीकृत गर्ने र आन्तरिक नियन्त्रणको कार्य महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, प्रदेश तहको लेखा नियन्त्रक कार्यालय र जिल्ला स्तरमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले गर्छन् ।

च) वाह्य लेखापरीक्षण र निगरानी : सरकारी लेखाको बजेट कार्यान्वयनमा संलग्न नहुने संवैधानिक निकायले गर्ने लेखापरीक्षण र संसद र संसदीय समितिले बजेट कार्यान्वयनमा संलग्न निकायको कार्य तथा महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित पक्षलाई जिम्मेवार बनाउन निर्वाह गर्ने भूमिकालाई वाह्य लेखापरीक्षण र निगरानीको कार्यका रुपमा लिन सकिन्छ । नेपालमा सङ्घीय संसदको दुवै सदन, प्रदेश सभाहरू र स्थानीय सभाहरू तथा सङ्घ र प्रदेश संसदमा रहेका लेखा समिति लगायत संसदीय समितिहरू र

स्थानीय तहमा नगर वा गाउँ सभा अन्तर्गतका लेखा समिति लगायतका समितिलाई बजेट निगरानीका प्रमुख निकायका रूपमा लिन सकिन्छ ।

१.२. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता

वित्तीय नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा नागरिकहरू, नागरिक संघसंस्थाहरू, सामुदायिक समूहहरू, व्यावसायिक सङ्गठनहरू, प्राज्ञिक संस्थाहरू र अन्य गैर सरकारी पक्ष र सरकारका बिचमा हुने प्रत्यक्ष संवाद र सहकार्य नै वित्त नीतिमा नागरिक सहभागिता हो । यसमा एकाध पटक गरिने नागरिक परामर्शदेखि निरन्तर हुने संस्थागत सम्बन्ध सम्म समेटिन्छन् । जनसहभागिता समग्र वित्तीय नीति तथा सूक्ष्म वित्तीय सवालहरूमा हुनसक्छन् । १) बजेट तर्जुमा, अनुमोदन, बजेट कार्यान्वयन र लेखापरीक्षण जस्ता समग्र वार्षिक बजेट चक्र, २) एक आर्थिक वर्ष भन्दा लामो अवधिका लागि गरिने वित्तीय नीति निर्माण र परिमार्जन, ३) वस्तु तथा सेवा उत्पादन र वितरण प्रक्रिया र ४) सार्वजनिक लगानीका परियोजना प्रस्ताव तयारी, मूल्याङ्कन र कार्यान्वयन नागरिक सहभागिताका ४ प्रमुख क्षेत्रहरू हुन् । (स्रोत: A Blog by Murray Petrie, IMF, <https://bit.ly/2Q61xc2>)

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिता अन्तर्गत सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्रका प्रमुख चरणमा सार्वजनिक निकाय र नागरिकका बिच हुने अन्तरक्रियाका विभिन्न अभ्यास पर्दछन् । सहभागिताको विधि, बारम्बारता र गहिराई भने विभिन्न चरण र नागरिक सहभागिताको उद्देश्यमा निर्भर गर्छ । सहभागिता प्रत्यक्ष सम्वाद, प्रस्तुतिहरू र इन्टरनेट लगायत सञ्चारका लिखित माध्यम वा एकभन्दा बढी माध्यमको मिश्रणबाट हुनसक्छ । यसमा एकाध पटक आफ्नो धारणा राख्नका लागि गरिने आमन्त्रण वा निरन्तरको संस्थागत सम्बन्ध सम्म पर्दछन् । सामाजिक लेखापरीक्षण, नियमित रूपमा गरिने सार्वजनिक सर्वेक्षण, स्थायी सल्लाहकारी निकाय वा सार्वजनिक स्रोत लगानीका सम्बन्धमा विशिष्ट क्रियाकलाप छनोटमा नागरिकले मतदान गर्ने विधि अर्थात् सहभागितामूलक बजेट आदि नागरिक सहभागिताका संस्थागत प्रवन्ध हुन् । विश्व बैकले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिता मूल प्रवाहीकरणका निम्न ५ प्रमुख सिद्धान्त अधि सारेको छ ।

१) सहभागिता नतिजा केन्द्रित हुन्छ ।

२) नागरिक सहभागिता काय सञ्चालन प्रक्रियाको सबै चरणमा हुन्छ ।

३) यसले सम्बन्धित देशको प्रणाली सवलीकरणमा ध्यान दिन्छ ।

३) नागरिक सहभागिता परिवेश अनुसार फरक हुन्छ । र

४) यो क्रमशः विकसित हुँदै जान्छ ।

उसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका निम्न सिद्धान्त अधि सारेको छ ।

पारदर्शिता : प्रष्टताका साथ निश्चित प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको उद्देश्य, सम्बन्धित प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका क्षेत्र र सीमा, अपेक्षित उपलब्धि, समयसीमा, अपेक्षित नतिजा जस्ता विषयमा पूर्ण जानकारी दिनुपर्छ र यसक्रममा प्राप्त हुने धारणा तथा सुझावलाई पनि पारदर्शी रूपमा राख्नुपर्छ । सुझाव तथा पृष्ठपोषण लिइने विधि र चरण, परिमार्जन गर्न सकिने विषयहरू, र सहभागिताबाट गरिएको अपेक्षाबारे नागरिकहरू जानकार हुनुपर्छ । यसबाट असंभव अपेक्षा हटाउन सहयोग पुग्नुपर्छ ।

पहुँच: लक्षित वर्ग तथा सहभागीहरूले सहभागिताका लागि गरिएको बन्दोबस्त, सहभागिता प्रक्रिया, समयसीमा र सान्दर्भिक सामग्रीको उपलब्धता (जस्तै, सान्दर्भिक वित्तीय सूचना तथा तथ्याङ्क, नागरिक बजेट,

वार्षिक आर्थिक तथा प्रगति प्रतिवेदन लगायत) । सान्दर्भिक सामग्री सवैले सहजै प्राप्त गर्न, बुझ्न, प्रयोग वा पुनःप्रयोग र रूपान्तरण गर्न मिल्ने स्वरूपमा उपलब्ध गराउनु पर्छ । सहभागिताको प्रक्रिया तथा समयसीमा सम्बन्धी जानकारीमा मिति, स्थान, सहभागिता गराइने पक्ष र विधि, सुझाव पठाउने ढाँचा, सम्पर्क विवरण आदि समेटिनुपर्छ । प्रत्यक्ष सहभागिता (परामर्श, बैठक, सार्वजनिक सुनुवाइ आदि) को योजना गर्दा सकेसम्म धेरैजना सहभागी हुने सुनिश्चित हुने गरी समय र स्थान छनोट गर्नुपर्छ र ती पहुँचयोग्य पनि हुनुपर्छ । सरकारले सूचना प्रविधिमा आधारित माध्यमबाट सहभागिता गराउँदा त्यस्ता माध्यममा सवैको सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ ।

समावेशिता : राष्ट्रियता, रङ्ग, जाति, धर्म, लिङ्ग, लैङ्गिकता, अपाङ्गता, उमेर, वर्ग र शैक्षिक योग्यता जस्ता कुनै पनि आधारमा विभेद नहुने गरी सवैको सहभागिताको व्यवस्था गरिनुपर्छ । नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि संरचनागत र गैर संरचनागत पक्षमा ध्यान दिइनुपर्छ । जस अन्तर्गत सहभागिताका लागि चाहिने भौतिक पहुँच तथा अन्य सहायता र सहभागीका बिचमा सौहार्दता र सहभागिता प्रक्रियालाई वैधानिकताका लागि गरिएका प्रबन्ध पर्दछन् । सहभागीलाई गरिने सम्मानपूर्ण व्यवहार, सुझावको महत्वका आधारमा उपयोग जस्ता विषयले समावेशी सहभागितालाई उत्प्रेरित गर्छ ।

समयबद्धता : सहभागी नागरिकलाई आफ्नो विचार राख्न पर्याप्त समय उपलब्ध गराउनु वा एकभन्दा बढी पटक सहभागी गराइराख्नु आवश्यक हुन्छ । बजेट प्रक्रिया विभिन्न चरणको निर्धारित समयसीमा हुने भएकोले उपलब्ध समयमा सकेसम्म परिणाममुखी सहभागिता हुने कुरामा ध्यान दिएर विभिन्न चरणमा सहभागिताका रणनीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

सहभागिताका बहु माध्यम र विधि : सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्रका विभिन्न चरणमा नागरिकहरूको सहभागिताका अवसर सुनिश्चित हुने गरी सहभागिताको स्तर, क्षेत्र, समय, लागतका आधारमा सहभागिताका माध्यम तथा विधि छनोट गर्नुपर्छ । सहभागिताको उद्देश्यका आधारमा सहभागिताको गहिराइ र विभिन्न परिवेशमा उपयोगमा ल्याइने विधि निर्धारण गरिनुपर्छ ।

सहभागिताको स्तर र दिगोपन: नागरिक सहभागिताको स्तर र दिगोपन यस्तो पाक्रिया सम्बन्धित सरकारको प्रणालीभित्र अवद्ध भए वा नभएको कुरामा निर्भर गर्छ । सहभागिताका क्रियाकलाप शासकीय कार्यको प्रभावकारिता र जवाफदेहिता प्रवर्द्धनको परिपूरकका रूपमा प्रयोग हुने सुनिश्चितता आवश्यक छ ।

पृष्ठपोषण चक्रको पूर्णता : सरकारले नागरिकलाई सूचना उपलब्ध गराउने, नागरिकका आवाज, सुझाव र पृष्ठपोषण लिने तथा सुझाव तथा पृष्ठपोषणको सम्बोधन गरी त्यसको जानकारी नागरिकलाई दिने जस्ता प्रमुख तीन चरणबाट मात्र पृष्ठपोषणको चक्र पूरा हुन्छ र नागरिक सहभागिताको प्रभावकारिता सुनिश्चित हुन्छ । यसका लागि नागरिक सहभागिताको परिणाम प्राप्त भएका सुझाव तथा पृष्ठपोषणको विवरण र त्यस्ता सुझाव र पृष्ठपोषण समावेश गर्न नसकिएको भए सोको कारण समेत नागरिकलाई उपलब्ध गराउने विधि निर्धारण र कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

सरकारी अपनत्व : सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको र पृष्ठपोषण चक्रको पूर्णताका लागि त्यस्तो प्रक्रिया प्रति सरकारको अपनत्व अपरिहार्य हुन्छ । क्षेत्रीय र सम्बन्धित देशको परिस्थितिको लेखाजोखाबाट नागरिक सहभागिता प्रति सरकारको चासो, उत्प्रेरणा र सहभागिता प्रक्रियाको अपनत्वको स्तर निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

पारस्परिकता : नागरिक समूहहरूलाई उनीहरूको लक्ष्य, चाहना तथा सहभागिताका प्रक्रिया, समय लगायतका नियम प्रति उनीहरूको प्रतिबद्धता र नागरिक सहभागिताको उद्देश्य पूर्तिका लागि सहकार्य गर्ने सम्बन्धमा खुला हुन प्रेरित गरिनुपर्छ ।

(स्रोत : WB, 2020)

१.३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताको सान्दर्भिकता

बजेटमा नागरिक सहभागिताले सरकार र नागरिक बिचको परस्पर विश्वासको वातावरण बन्नुका साथै सरकारले गर्ने विकास र सेवा प्रवाहका प्रक्रिया र परिणाममा नागरिकले अपनत्व ग्रहण गर्ने अवस्था रहन्छ । त्यसले बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि सरकार सदैव प्रयत्नशील रहनु पर्छ । बजेट प्रक्रिया नागरिक सहभागिता तलका कारणले आवश्यक र औचित्यपूर्ण हुन्छ ।

- बजेट सम्बन्धी निर्णयले जनताको जीवनमा प्रभाव पार्ने हुनाले बजेट सम्बन्धी निर्णयमा सहभागी हुन पाउनु उनीहरूको अधिकार हो ।
- बजेट प्रक्रियामा जनसहभागिताले सुझबुझपूर्ण निर्णय लिन, बजेट विनियोजन र लगानीलाई थप औचित्यपूर्ण बनाउन र लक्षित क्षेत्रमा लगानी बढाउन सम्बन्धित निकायलाई सघाउँछ ।
- बजेट प्रक्रियामा नागरिक निगरानीले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा थप सावधानी अपनाउन, प्रत्यक्ष जोखिम घटाउन, बजेटको कार्यकुशलता र जवाफदेहिता बढाउन तथा भ्रष्टाचार रोक्न मद्दत गर्छ ।
- बजेट प्रक्रियामा जनसहभागिताले सार्वजनिक क्षेत्र र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रति विश्वास बढाउँछ र आशङ्का हटाउँछ ।

तसर्थ, रणनीतिपत्र तयारीका क्रममा भएको अध्ययनमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी सूचनामा नागरिकको पहुँच र बजेट पारदर्शिता, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिता र नागरिक अनुगमन तथा निगरानी जस्ता पक्षको लेखाजोखा गरी कमी पूर्तिका रणनीति तय गरिएको छ ।

१.४. नागरिक सहभागिताको तह र विधि

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका सामान्यतया: निम्न ५ चरण हुन्छन् ।

१. सूचना प्रवाह : बजेट प्रक्रियासँग सम्बन्धित सूचना तथा तथ्याङ्कहरूमा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्न सकेमा नागरिकहरूले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न पक्ष बारे बुझ्न, विश्लेषण गर्न र विचार निर्माण गर्न सक्ने हुनाले यसलाई नागरिक सहभागिताको पहिलो पाइला मानिन्छ ।

२. परामर्श : नागरिकसँग सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न विषयमा सुझाव लिने पद्धतिलाई परामर्श भनिन्छ । यसले नागरिकको धारणा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न पक्षसम्म पुग्ने हुनाले यसलाई सहभागिताको दोस्रो तह मानिन्छ ।

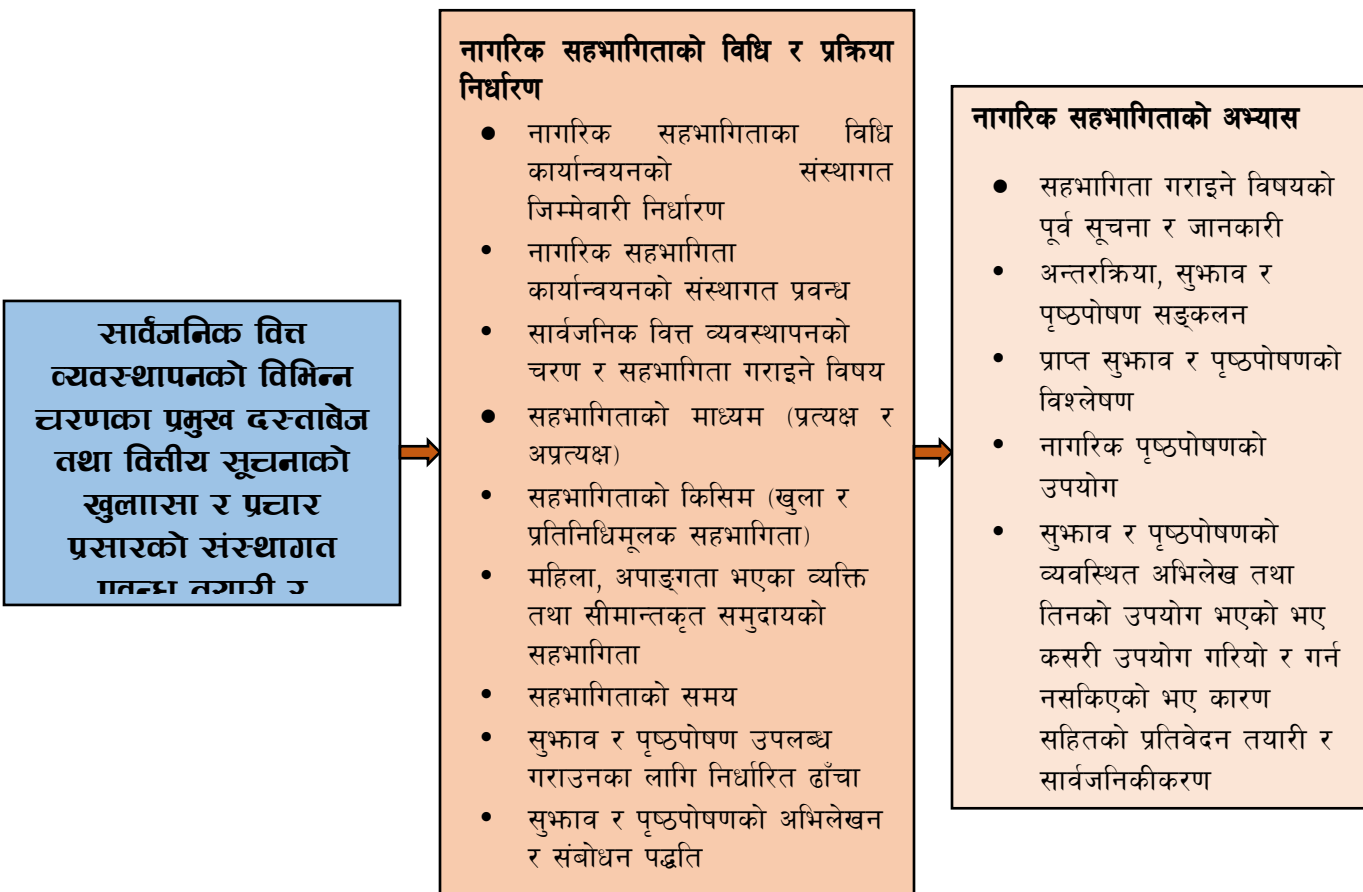
३. संलग्नता : यो तहमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न निकायले नागरिकका धारणा प्रत्यक्ष रूपमा सुन्ने र त्यसमाथि सम्बन्धित निकायको धारणा प्रत्यक्ष रूपमा राख्ने अभ्यास हुन्छ ।

४. **साभेदारी** : यो तहमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न निकाय र नागरिकले सामूहिक छलफल र निर्णय गर्छन् ।

५. **सशक्तीकरण** : यो तहको सहभागितामा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थानका सान्दर्भिक निर्णयको सम्पूर्ण अधिकार नागरिकमा रहन्छ र नागरिकका निर्णय कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सम्बन्धित निकायको हुन्छ ।

सूचनामा पहुँच उपलब्ध गराउने भन्दा माथिका सबै तहको नागरिक सहभागितामा नागरिक र सरकार प्रत्यक्ष सम्वादमा रहन्छन् । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको चरण र तिनको विशिष्टता, स्थानीय परिवेश, उपलब्ध माध्यम, नागरिकको सचेतना स्तर आदिका आधारमा सहभागिताका विधि निर्धारण गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको चरण र सहभागिताको उद्देश्यका आधारमा प्राज्ञ, नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधि, विभिन्न समूह तथा व्यावसायिक समूहका प्रतिनिधि तथा सरोकारवाला जस्ता छानिएका व्यक्ति वा संस्थामात्र सहभागी हुने सीमित सहभागिताका र खुला रूपमा सबै नागरिक उपस्थित भएर वा तोकिएको माध्यमबाट सहभागी हुनसक्ने विधि प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । सार्वजनिक निकायका प्रतिनिधि तथा नागरिक एक ठाउँमा उपस्थित भएर वा अन्य उपलब्ध प्रत्यक्ष अन्तरक्रियाका विधि वा तोकिएको माध्यमबाट सुझाव वा पृष्ठपोषण पठाउन सकिने र त्यसको जवाफ पनि सोही माध्यमबाट उपलब्ध हुने अप्रत्यक्ष सहभागिताको विधि पनि अवलम्बन गर्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा छिटो नाम दर्ता गर्ने निश्चित सङ्ख्याका नागरिकलाई मात्र सहभागी गराउने वा त्यसरी सहभागी हुने सर्वसाधारण र छनोट गरिएका सरोकारवालाको मिश्रित समूहलाई सहभागी गराउने विधि पनि उपयोग गर्न सकिन्छ । नागरिक सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताको प्रक्रियालाई तलको प्रवाह चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नागरिक सहभागिताका विधि, सहभागी सङ्ख्या वा सहभागिताको माध्यम छनोट गर्दा सम्बन्धित कामको किसिम, प्रभावित समुदाय, विषयको गाम्भीर्य, उपलब्ध समय सीमा, विभिन्न पक्षको चासो र सरोकार, स्थानीय परिवेश आदि विश्लेषण गरी नागरिक सहभागिताको पद्धति निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसको अकाट्य सिद्धान्त नभएपनि सहभागिताका जुनसुकै विधि अवलम्बन गरेपनि नागरिक र सरकारका बिचको पृष्ठपोषण चक्र भने पूरा हुनु आवश्यक छ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

सन् २००८ मा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व (पेफा) लेखाजोखा पछि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको पारदर्शिता र जवाफदेहिता पेफा प्रारूपको प्रमुख पक्ष बन्दै आएको छ। राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरका निकायहरूले तल्लो तहबाट सुरु गरिने बजेट तर्जुमा अभ्यास, नागरिकको पहुँच र सहभागिता जस्ता पक्षमा विभिन्न प्रयोग गरी ती विषयमा अनुभव हासिल गरेका छन्। पेफा सचिवालयले बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि नमुनाका रूपमा बजेट सवालमा नगरपालिकाहरू, प्रशिक्षित पत्रकारहरू लगायतसंग सङ्घीय र प्रदेश स्तरमा परामर्श गर्नुका साथै बजेट सम्बन्धी सार्वजनिक सुनुवाइका लागि नगरहरूलाई सहयोग गर्नुका साथै बजेट प्रक्रियामा सहभागिताको लागि क्षमता विकासमा सहयोग गरेको छ। तथापि, यस्ता अनुभव छरिएर रहेको, वाह्य सहयोगमा निर्भर रहेको तथा सबै क्षेत्र र निकायमा समान रूपमा कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ। खुला बजेट सर्वेक्षण २०१९ अनुसार नेपालको बजेट पारदर्शिताको ४१ अडक, जनसहभागितामा २२ र निगरानी निकायको क्षमतामा ४८ अडक प्राप्त गरेकोबाट समेत बजेट प्रक्रियालाई थप पारदर्शी र सहभागितामूलक बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

नेपालको बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको आवश्यकता र औचित्यका सम्बन्धमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा संलग्न निकायहरू सामान्यतया स्पष्ट रहेको र यसको प्रवर्द्धनका लागि सरकार क्रियाशील रहेको सन्दर्भमा यही प्रयासको एउटा पक्षका रूपमा नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवस्था लेखाजोखा गरी सुधारका रणनीति र कार्ययोजना निर्माण अघि बढाइएको हो। सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सुधारका लागि गरिरहेको प्रयत्नको एक भागका रूपमा यो दस्तावेज तयारी कार्य अघि बढाइएको छ।

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरेको पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता जस्ता सुशासनका स्तम्भहरूको विश्लेषण र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको प्रक्रियालाई निर्दिष्ट गर्ने संवैधानिक र अन्य कानूनको अध्ययनले नेपालमा नागरिक सहभागिताका सम्बन्धमा रहेका कानुनी प्रवन्धको पर्याप्तता विश्लेषण गर्न सहजता हासिल हुन्छ। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसंग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्बन्धित कानून कार्यान्वयन निर्देशिका तथा संस्थागत अभ्यासहरू बजेटका चारवटा चरणमा नागरिक सहभागिताको स्तर मापनका आधारहरू हुन्। नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि निर्धारित रूपमा अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासलाई नेपालको नागरिक सहभागिताको अवस्था मापन र कमी विश्लेषणको आधारका रूपमा लिनु उपयुक्त हुन्छ।

नेपालको बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको समग्र कार्ययोजना तयारीको प्रस्थान बिन्दुका रूपमा वर्तमान अवस्थाको लेखाजोखा र अपुग विश्लेषणलाई लिइएको छ। यसका लागि प्रमुख अध्ययन प्रश्न निम्नानुसार रहेका छन्।

- नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा के कस्ता संवैधानिक र कानुनी प्रावधान रहेका छन् ?

- बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यास कस्ता छन् ?
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका मापदण्ड र अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासको तुलनामा नेपालमा नागरिक सहभागिताको स्तर अभ्यास कस्तो छ ?
- बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका सम्बन्धमा के कस्ता कमी कमजोरी रहेका छन् र कमी पूर्तिका लागि के कस्ता रणनीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ?

माथि प्रस्तुत प्रमुख प्रश्नमा केन्द्रित रहेर गरिने अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थाको लेखाजोखा गरी सम्भाव्यता र अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासका आधारमा नेपालमा सबै तहका सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा नागरिक सहभागितालाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने प्रक्रियाको मार्गदर्शनका लागि विस्तृत रणनीति तयार गर्नु हो ।

३. अध्ययन विधि

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्था अध्ययन गरी बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धन र मूल प्रवाहीकरणको प्रक्रियाका लागि मार्गदर्शक रणनीति निर्माणको कार्यका लागि निम्न विधि निर्धारण गरिएको छ ।

- सान्दर्भिक कानून, कार्यविधि, निर्देशिका लगायतका सान्दर्भिक दस्तावेज तथा सामग्री सङ्कलन र डेस्क अध्ययन ।
- अध्ययनको प्रारम्भिक नतिजा तथा अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको उपयोगिताका सन्दर्भमा सम्बन्धित विषयका जानकार व्यक्ति तथा प्रमुख सरोकारवालाहरूसंग परामर्श, अन्तर्वार्ता, छलफल, अन्तरक्रिया गर्ने र तथ्य जाँच गर्ने ।
- प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहभागितामा अध्ययनको प्रारम्भिक नतिजा, निष्कर्ष तथा सुझाव प्रमाणीकरण कार्यशाला गर्ने र नागरिक सहभागिताको प्रस्तावित रणनीतिको समीक्षा गर्ने ।
- नागरिक सहभागिताको प्रस्तावित रणनीतिलाई कार्यशालामा प्राप्त सुझाव तथा पृष्ठपोषण समेतका आधारमा आवश्यक परिमार्जन सहित राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय सरोकारवाला तथा अन्तराष्ट्रिय साभेदारलाई पठाउने ।
- प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा नागरिक सहभागिता रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिने

नागरिक सहभागिता रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिने क्रममा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालय लगायत अन्य सरोकारवालासंगको निरन्तर सम्वाद र समन्वय गरिनेछ । बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवस्था विश्लेषणमा बजेट प्रक्रियालाई निर्देशित गर्ने सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन नीति तथा योजना र मध्यकालीन खर्च संरचना तयारी समेत बजेट तर्जुमा, अनुमोदन, कार्यान्वयन र निगरानीको चरण र हरेक चरणमा संलग्न हुने प्रमुख निकायको जिम्मेवारीलाई आधार बनाइने छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह जस्ता ३ वटै तहको बजेट प्रक्रियालाई यस क्रममा समेटिने छ ।

४. यस कार्यको सीमा

यो कार्य नेपालमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका सबै चरणमा नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्थाको लेखाजोखा गरी अपुग पहिचान र सुधारका रणनीति निर्माणमा केन्द्रित यस कार्यका निम्न सीमितता छन् ।

- यस प्रयोजनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सान्दर्भिक कानून तथा दस्तावेज अध्ययन गरिएको भएपनि कतिपय सान्दर्भिक कानून र दस्तावेज अध्ययन नभएका पनि हुनसक्छन् ।
- नागरिक सहभागिताको वर्तमान अभ्यासबारे जानिफकारहरूमध्ये अन्तरवार्तामा केही प्रतिनिधिमूलक विचार मात्र समेट्न सकिएको छ ।
- कोभिड १९ को जोखिमका कारण कतिपय छलफल र अन्तरक्रियाका लागि भर्चुअल माध्यमको उपयोग गरिएको छ ।
- नागरिक सहभागिताका अन्तरराष्ट्रिय मापदण्ड र प्रतिनिधिमूलक अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासलाई मात्र यस कार्यमा समेटिएको छ ।
- बजेट प्रक्रिया र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सैद्धान्तिक विषयको गहिराइमा प्रवेश नगरी नागरिक सहभागिताको सवालमा यो अध्ययन बढी केन्द्रित रहेको छ ।

५. सान्दर्भिक दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन

५.१. नेपालको संविधान र अन्य सान्दर्भिक कानूनहरू

क. नेपालको संविधान, २०७२

नेपालको संविधानले प्रस्तावनामा नै आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरेको छ । यसबाट राज्यका हरेक निर्णयमा सहभागितामूलक पद्धति अवलम्बन गर्ने राष्ट्रिय प्रतिवद्धता भल्किएको छ । संविधानमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति अन्तर्गत विकास सम्बन्धी नीतिमा विकास निर्माणको प्रक्रियामा स्थानीय जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने नीति रहेको छ । यसरी नेपालको संविधानले हरेक निर्णय प्रक्रियामा र विकास निर्माणलाई जनसहभागिताको सिद्धान्तका आधारमा अधि बढाउने मार्ग चित्र लिएको छ ।

संविधानमा उल्लिखित नागरिकका मौलिक हकमध्ये धारा १७ ले नेपाली नागरिकलाई विभिन्न स्वतन्त्रताको हक दिएको छ । त्यसमध्ये विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, भेला हुने स्वतन्त्रता र सङ्गठित हुने स्वतन्त्रताले नागरिकको सार्वजनिक मामिलामा विचार दिने र सहभागी हुन पाउने अधिकारलाई सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ । यसैगरी धारा १८ मा उल्लिखित समानताको हकले, सार्वजनिक मामिलाका विषयमा विभेद नगरी सहभागी हुन पाउने मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ । धारा १९ को सञ्चारको हक, धारा २७ को सूचनाको हक तथा धारा ४२ मा रहेको सामाजिक न्यायको हकले पनि नागरिक सहभागिताको मान्यतालाई प्रवर्द्धन गर्दछन् ।

संविधानको धारा ५० मा उल्लिखित राज्यको निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत उपधारा ३ मा विकास निर्माणको प्रक्रियामा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिताको सिद्धान्त स्थापित गरिएको छ । यसैगरी धारा ५१ मा उल्लिखित राज्यका नीतिहरू मध्ये धारा ५१(ख) ४ मा शासन व्यवस्था सम्बन्धी नीतिमा सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै सेवा प्रवाहमा समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सुशासन प्रत्याभूत गर्ने उल्लेख छ । यस नीतिले हरेक सार्वजनिक मामिलामा सहभागिता, पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सुशासनको सुनिश्चित गर्ने अठोट व्यक्त गरेको देखिन्छ । यसैगरी धारा ५१ को (च) ३ मा विकास सम्बन्धी नीति अन्तर्गत विकास निर्माण प्रक्रियामा स्थानीय जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने र धारा ५१ को (ज) मा समावेशीकरणको मान्यतालाई हरेक प्रक्रियामा

सुनिश्चित गर्ने राज्य नीति उल्लेख छ । यी नीतिहरू सहभागितामूलक लोकतन्त्र र सार्वजनिक मामिलाका व्यापक जनसहभागिता प्रवर्द्धनका मुख्य आधार हुन् ।

नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेको उपरोक्त मान्यताका आधारमा संविधानको भाग १० को ११५ देखि १२५ सम्म उल्लिखित सङ्घीय आर्थिक कार्यप्रणाली, भाग १६ को धारा २०३ देखि २१३ सम्म उल्लिखित प्रदेश आर्थिक प्रणाली र भाग १९ को धारा २२८ देखि २३० सम्म उल्लिखित स्थानीय आर्थिक प्रणाली एवं भाग २६ मा उल्लिखित राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको धारा २५१ मा उल्लिखित स्रोत बाँडफाँटको प्रबन्ध लगायतको सार्वजनिक वित्त प्रणालीको विवेचना र विश्लेषण गरी सहभागितामूलक पद्धतिको अवस्था निक्यौल गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसका साथै सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तहको विधायी कार्य अन्तर्गत सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित कार्यहरू तथा सार्वजनिक वित्तको सुपरिवेक्षण गर्ने महालेखा परीक्षकको कार्यालय सहित अन्य निकायहरूका काम र कर्तव्य अन्तर्गत नागरिक सहभागिताका लागि रहेका व्यवस्थाहरूको विवेचनाबाट नै संवैधानिक रूपमा सार्वजनिक वित्तको मामिलामा नागरिक सहभागिताका स्थानहरू र अवसरहरू पहिचान र प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ ।

यसरी नेपालको संविधानले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन लगायत शासन व्यवस्था सञ्चालनका हरेक प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि पर्याप्त संवैधानिक आधार दिएको देखिन्छ । यसमा आधारित रहेर आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका मौजुदा कानूनमा संशोधन वा नयाँ कानुनी औजारको विकास गरी बजेटका प्रक्रियाका हरेक चरणमा नागरिक सहभागिता अनिवार्य र सहज बनाउन सकिन्छ । नागरिक सहभागिताका लागि कतिपय गतिविधिमा नागरिक सङ्घसंस्था वा प्रतिनिधिको सहभागिता पनि पर्याप्त हुनसक्छ भने अन्य कतिपय चरणमा आम नागरिकको सहभागिताका लागि अवसर खुला गरिने गरी कानून वा कार्यविधिको प्रबन्ध गर्नुपर्ने हुन्छ ।

ख. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७

अर्थ मन्त्रालयले सवै तहको लेखा प्रतिवेदन समेटिएको एकीकृत वित्तीय विवरण हरेक वर्षको पुस मसान्तभित्र सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधान(आ.का.वि.उ.ऐ. दफा. ५, उपदफा ६), ऐनमा मध्यकालीन खर्च संरचना तथा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट सीमा निर्माण गर्नुपर्ने व्यवस्था (दफा ६ र ७) र दायित्व ऐनमा निर्धारण गरिएको भएपनि यो प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता गराउने र यी दस्तावेज सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था र समय सीमा ऐनमा निर्धारित नहुनुले यो पक्ष बाध्यकारी नहुनसक्ने जोखिम छ । ऐनमा रहेका बजेट सूचनाको खुलासा सम्बन्धी प्रावधानले बजेट प्रति नागरिकको धारणा निर्माण हुन र जन वकालतको वातावरण बनाउन योगदान गर्ने भएपनि बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता गराउनुपर्ने विशेष प्रावधान नहुँदा मूलतः सङ्घीय बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवसर सीमित हुनसक्ने अवस्था छ ।

ऐनमा बजेट प्रस्ताव तयार गर्ने तथा विनियोजनको कार्यकारी निर्णयअघि सम्बन्धित खर्च एकाइका विचमा छलफल गर्ने व्यवस्था रहे पनि नागरिक स्तरमा त्यस्तो छलफलको प्रबन्ध नहुँदा बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अवसर सीमित हुने अवस्था छ । ऐनको दफा ११ अनुसार संसदमा बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता बजेट पेस हुनुभन्दा १५ दिन अघि मात्र पेस गर्ने व्यवस्था रहनु र पेस भएको संसदले ७ दिनभित्र सोमाथि छलफल गरी सुझाव भएमा दिइसक्नु पर्ने व्यवस्था हुनुले पूर्व बजेटमा संसद र नागरिक दुवैको सहभागिता अर्थपूर्ण हुने अवस्था रहँदैन । ऐन राजस्व र व्ययको अनुमान पेस गर्नु अगावै आर्थिक सर्वेक्षण सङ्घीय संसदमा पेस गर्नुपर्ने प्रावधान रहेकोले यस्तो प्रतिवेदन सार्वजनिक हुने हुनाले नागरिकले बजेट

कार्यान्वयनबाट चालु आर्थिक वर्षमा प्राप्त उपलब्धिको जानकारी पाउन सक्ने अवस्था भने रहेको छ । ऐनमा भएको आयोजना वर्गीकरण र आयोजना बैंक निर्माण गर्नुपर्ने प्रावधानले महत्वपूर्ण सम्भाव्य आयोजनाको पूर्व जानकारी नागरिकले पाउन सक्ने अवस्था रहेको छ । तथापि, आयोजना बैंक संबन्धी विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने वा आयोजना वर्गीकरण र बैंक तयारीमा नागरिक सहभागिता हुनुपर्ने व्यवस्था ऐनमा नहुँदा यो विषय सरकार वा सम्बन्धित निकायको स्वेच्छामा निर्भर हुने अवस्था रहन्छ ।

विनियोजन ऐन अनुसार बजेटका रकमको रकमान्तरको केही अधिकार सम्बन्धित निकाय र रकमान्तर र स्रोतान्तरको अन्य अधिकार अर्थमन्त्रालयमा रहने व्यवस्था व्यवस्था रहेको भएपनि त्यस्तो रकमान्तरको पूर्व जानकारी वा रकमान्तर गरिसकेपछि त्यसको समयवद्ध जानकारी नागरिकलाई गराउने सम्बन्धमा ऐन मौन छ । ऐनमा बजेट कार्यान्वयनको अर्धवार्षिक र वार्षिक कार्यक्रम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन निर्माण र सार्वजनिक गर्ने समयावधि निर्धारित गरेकोले बजेट कार्यान्वयनको जानकारीमा पहुँचको अवस्था सकारात्मक रहेको छ ।

ऐनको दफा ३३ (३-क) मा रहेको आन्तरिक लेखापरीक्षकले आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्दा सार्वजनिक वित्तीय जवाफदेहिता र पारदर्शिताको पक्षलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था र ३३ (४) मा रहेको हरेक तीन महिनामा आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायमा दिनुपर्ने व्यवस्था, दफा ३४ (३) मा रहेको प्रदेश र स्थानीय तहको आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन उपर कारवाही भए नभएको जाँच गर्न लेखापरीक्षण समिति बनाउनुपर्ने र त्यस्तो प्रतिवेदन सम्बन्धित मन्त्री वा प्रमुखलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्थाले बजेट कार्यान्वयनका चरणका महत्वपूर्ण दस्तावेज तयार गरिने कुराको सुनिश्चितता गर्छ । यसबाट नागरिक तथा सञ्चार माध्यमले प्रदेश तहको बजेट कार्यान्वयनको चरणका महत्वपूर्ण बजेट सूचनामा पहुँच पाउन सक्ने आधार सृजना भएको देखिन्छ ।

ऐनको दफा ४१ अनुसार महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल हुने तथा समितिको सुझाव संसदमा पेस हुने कुरा ऐनमा उल्लिखित छ । यसका आधारमा संसद र लेखा समितिले गर्ने छलफलमा नागरिक सहभागिता गराउने तथा प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित समिति वा संसदले नियमावली वा कार्यविधि बनाई आवश्यक व्यवस्था गर्न सकेमा यो प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता हुने अवस्था छ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ को दफा ५६ ले ऐनले तोकेको सम्बन्धित कार्यालयको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने समावधिमा ७ दिनमा नबढाई विद्युतीय माध्यमबाट समेत सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रवन्ध गरेकोले बजेट प्रक्रियामा तयार हुने महत्वपूर्ण प्रतिवेदनमाथि नागरिकको पहुँच सहज हुने अवस्था छ । ऐनको दफा ६२ मा बजेट तथा लेखा सम्बन्धी कार्य व्यवस्थित गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्न सकिने र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले विभिन्न प्रणाली विकास गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसबाट क्रमशः मेसिनले पढ्न सक्ने ढाँचामा वित्तीय तथ्याङ्कको उपलब्धता र पहुँचको अवस्थामा सुधार ल्याउने कानुनी प्रवन्ध भएको देखिन्छ । यद्यपि ऐनमा सीमित दस्तावेजको सार्वजनिकीकरणको अवधि मात्र निर्धारण गरिएकोले सार्वजनिक गर्ने समयावधि नतोकिएका दस्तावेज (मासिक, त्रैमासिक प्रतिवेदन, आन्तरिक लेखा परीक्षण वा लेखा प्रतिवेदन आदि) सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा अन्य कानुनबाट प्रष्टता ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

ऐनको परिच्छेद ९ मा वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सम्बन्धी प्रावधान समेटिएको छ । जसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न निकायका प्रमुख लगायतलाई आफ्नो कार्यप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने प्रवन्ध गरेको छ । यद्यपि, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको विषय समावेश छैन । त्यसैले विभिन्न तहको बजेट निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सम्बन्धित लाभग्राही

लगायतका नागरिकको सहभागितालाई सम्बन्धित पक्षको जिम्मेवारीका रूपमा समावेश गरी ऐनमा सुधार आवश्यक देखिन्छ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली २०७७ को नियम १३ र नियम १५ मा क्रमशः राष्ट्रिय स्रोत अनुमान तथा बजेट समितिको पूर्व बजेट कार्य निर्धारण गरिएको छ । स्रोत अनुमान र बजेटसीमा निर्धारण र मध्यकालीन खर्च संरचनाको कार्य गर्ने क्रममा सम्बन्धित समितिले नागरिकसँग सीमित र खुला परामर्श गर्नुपर्ने प्रावधान थप गरी केन्द्रीय स्तरको पूर्व बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

नियमावलीको प्रावधान अनुसार बजेट कार्यान्वयनको चरणमा विभिन्न किसिमका निकायगत र एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने दायित्व र समय सीमा निर्धारण गरेको छ । विभिन्न चरणमा तयार हुने प्रतिवेदनको सार्वजनिकीकरणको माध्यमबाट बजेट सूचनाको उपलब्धता र पहुँचयोग्यता बढाई बजेट कार्यान्वयन र निगरानीको चरणमा नागरिक सहभागिताको माग पक्ष सफल बनाउन योगदान गर्ने देखिन्छ ।

नियमावलीको नियम ८० मा हरेक सरकारको लगानी रहेका सार्वजनिक संस्थानले आय, व्यय, ऋण तथा दायित्व, बेरुजु लगायतका सूचना सहितको प्रतिवेदन अर्थमन्त्रालयमा पेस गर्नुपर्ने र त्यसका आधारमा अर्थ मन्त्रालयले एकीकृत प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसबाट सार्वजनिक संस्थानहरूलाई पनि नागरिक प्रति जवाफदेही बनाउने सम्बन्धमा नागरिक सचेतना बढाउन योगदान पुग्नसक्छ ।

नियमावलीको नियम ९० (९) मा रहेको महालेखा परीक्षकले औल्याएका बेरुजुमध्ये असुलउपर गर्नु पर्ने, नियमित गर्नु पर्ने र पेस्की बाँकी बेरुजुको लगत अध्यावधिक गर्ने व्यवस्थाले बेरुजुको यथार्थ सूचना प्राप्त गर्नमा नागरिकलाई समेत सहजीकरण गर्न सक्ने र यसका आधारमा जनवकालत लगायतका सामाजिक जवाफदेहिताका प्रवर्द्धनमा नागरिक संघसंस्थाले पनि योगदान गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ । ऐनको भावना अनुरूप नियमावलीमा लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा सम्बन्धित कार्यालयको जिम्मेवारी अन्तर्गत सुशासन र सूचनाको हक सम्बन्धी कानून बमोजिम वित्तीय सूचना तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधान समेट्नु भने अपरिहार्य देखिन्छ ।

ग. सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५

राज्यका काम कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिक प्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउनका लागि निर्माण भएको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन सवै किसिमका निर्णय प्रक्रिया र परिणामको सूचनामा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गरेको छ । बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका विभिन्न तह मध्ये आधारभूत तह आर्थात् जानकारी प्राप्त गर्ने तहका लागि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्ने देखिन्छ । ऐनको दफा ३ मा केही अपवाद बाहेक सवै सूचनामा नागरिकको पहुँच हुने व्यवस्था गरेकोले बजेट प्रक्रियाका हरेक सूचनामा नागरिकको पहुँच हुने अवस्था रहेको छ । ऐनको दफा ४ ले सूचना प्रवाहको कार्यलाई सार्वजनिक निकायको दायित्व अन्तर्गत समावेश गरेको छ । दफा (५) मा विभिन्न १९ प्रकारका सूचना अद्यावधिक गरी प्रत्येक ३ महिनामा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ऐनको दफा ५ को उपदफा ३ अन्तर्गत स्वतः खुलासा गर्नु पर्ने सूचनाको सूचीमा सार्वजनिक निकायको आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी विवरण समेत अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ मा अधिल्लो आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक निकायले कार्यान्वयन गरेका कार्यक्रम तथा

आयोजना सम्बन्धी विवरण, सार्वजनिक निकायले प्राप्त गरेको वैदेशिक सहायता, ऋण, अनुदान, प्राविधिक सहायता तथा त्यस्तो संभौता सम्बन्धी विवरण, सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गरेको कार्यक्रम र सोको प्रतिवेदन प्रत्येक ३ महिनामा अद्यावधिक गरी सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसबाट बजेट प्रक्रियामा महत्वपूर्ण सूचनामा नागरिकको पहुँचको कानुनी सुनिश्चितता रहेको देखिन्छ । ऐनको यस व्यवस्थाले बजेट प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउने बलियो आधार अर्थात् प्रस्थान बिन्दु तय गरेको छ ।

घ. सुशासन ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५

ऐनको दफा २० मा सार्वजनिक चासोको विषय कार्यान्वयन गर्दा सरोकारवाला तथा नागरिक समाजसंग परामर्श गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । यसरी परामर्श गर्दा कार्यान्वयन गर्न प्रस्ताव गरिएको विषयको सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्षहरूको समग्र विश्लेषण गरी त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने सम्भावित प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने व्यवस्था पनि सोही दफामा समेटिएको छ । नेपाल सरकारले सार्वजनिक चासोको विषय कार्यान्वयनका क्रममा सरोकारवाला तथा नागरिक समाजसंग गरेको परामर्शबाट प्राप्त सुझावलाई उचित ध्यान दिने कुरा दफा २० (३) मा उल्लेख छ । सोही दफाको स्पष्टीकरण खण्डमा “सार्वजनिक चासोको विषय” अन्तर्गत सार्वजनिक महत्वको कुनै विकास कार्यक्रम वा आयोजना सञ्चालन गर्ने विषय समेत समावेश भएबाट बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवसर ऐनले सृजना गरेको छ । त्यसैगरी ऐनको दफा २८ मा नेपाल सरकारले कुनै परियोजना वा आयोजना जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता र स्वामित्वमा सञ्चालन हुने व्यवस्था मिलाउन सक्ने उल्लेख छ । ऐनको दफा (३०) मा प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा कार्यगर्ने कार्यालयका प्रमुखले आफ्नो कार्यालयको कामसंग सम्बन्धित विषयमा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसलाई बजेट कार्यान्वयनको क्रममा नागरिक सहभागिता तथा बजेटमा नागरिक निगरानीका अवसरका रूपमा समेत लिन सकिन्छ ।

त्यसैगरी दफा ३१ म उल्लिखित गुनासो व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रावधानलाई नागरिकले बजेट प्रक्रियामा रहेका असन्तुष्टिको सुनुवाइको माग गर्न सक्ने र सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले त्यसको सम्बोधन गराउनमा समेत उपयोग गर्न सकिन्छ । तथापि यो प्रावधानलाई बजेट प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउने विधिका रूपमा भने लिन सकिँदैन । ऐनको दफा ४१ मा रहेको प्रतिवेदन निर्माण गर्नुपर्ने, पेस गर्नुपर्ने र सार्वजनिक गर्न सकिने प्रावधानले बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि पूर्वसर्तका रूपमा रहेको सूचनाको उपलब्धता र पहुँचका लागि आधार तयार गर्न योगदान गर्न सक्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरी सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) नियमावली को नियम १० मा रहेको निर्णयको पारदर्शिता सम्बन्धी प्रावधान, नियम १२ मा रहेको सार्वजनिक चासोका विषयको छलफलमा नागरिकलाई सहभागी गराउँदा मनासिब समय दिई उपस्थितिको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था, नियम १७ मा रहेको आयोजना छनोट देखि कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्मका चरणमा जनसहभागिता गाराउनुपर्ने व्यवस्था, नियम १९ मा रहेको प्रत्येक ४ महिनामा गरिनुपर्ने सार्वजनिक सुनुवाइमा आफ्नो कार्यालयबाट चालु आर्थिक वर्षमा सञ्चालन गर्न लागिएका योजना, परियोजना, कार्यक्रम बजेट आदिको जानकारी दिने तथा आफूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको सकारात्मक र नकारात्मक विषयको जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्थाले जिल्ला तहका कार्यालय मार्फत् हुने बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि आधारभूत कानुनी प्रवन्ध रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी नियम २० मा रहेको नुडल अधिकृत तोक्नुपर्ने र गुनासोको समयमा नै सम्बोधन गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई सेवा प्रवाह मात्र नभई वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा रहेको नागरिकको गुनासो सुन्ने र सम्बोधन गर्ने प्रवन्धका रूपमा लिन सकिन्छ ।

माथि उल्लिखित व्यवस्थाका बावजुद बजेटको प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका सन्दर्भमा सुशासन ऐनमा थप प्रष्टता आवव्यक्त रहेको र सहभागिताका कतिपय व्यवस्था बाध्यकारी नभएको हुनाले यी प्रावधानको थप व्याख्या आवश्यक देखिन्छ ।

ड. सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३

ऐनको दफा ९ बमोजिम सार्वजनिक खरिद गर्दा खुला बोलपत्रको विधिबाट गर्नुपर्ने व्यवस्था, ऐनमा रहेका बोलपत्र आह्वानको सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने, खरिद सम्झौता सम्बन्धी जानकारी सार्वजनिक गर्नुपर्ने (दफा १४), सम्झौता सम्बन्धी विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, उपभोक्ता समितिबाट सार्वजनिक निर्माण कार्य गराउन सकिने सम्बन्धी व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी सूचनामा नागरिकको पहुँचका लागि कानुनी वातावरण बनेको देखिन्छ । तर, सार्वजनिक खरिद र निर्माणको अनुगमनमा नागरिक सहभागिताको प्रवन्ध नहुनु नागरिक सहभागिताका दृष्टिकोणले सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र हो । सामान्यतः सार्वजनिक खरिदको प्रक्रिया जटिल रहने र कतिपय प्राविधिक विषय समेत समावेश हुने भएकोले सार्वजनिक खरिदको सबै प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता गराउन सहज नहुन सक्ने भएपनि सेवा प्रदायक (ठेकेदार) छनोट प्रक्रिया र नतिजा भल्कने दस्तावेजहरूको उपलब्धता र पहुँचयोग्यता बढाउने तथा निश्चित किसिमका सार्वजनिक खरिदलाई ओपन विडिड प्रक्रियामा आधारित बनाउनका लागि कानुनी र संस्थागत प्रवन्ध निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य छ ।

च. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४

ऐनमा राजस्व तथा अनुदान सम्बन्धमा नागरिक सहभागिताको प्रावधान समावेश नभएको भए पनि विभिन्न किसिमका अनुदान प्रदेश तथा स्थानीय तहमा उपलब्ध गराउँदा मानव विकास सूचकाङ्क तथा विकासको स्तर उल्लेख गरेकोले नागरिक सहभागिता अन्तर्गत समावेशीकरणको केही आयाम समेटेको पाइन्छ ।

छ. अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको दफा ३० ले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सबै कार्य पारदर्शी गराउने पर्ने, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, वार्षिक समीक्षा प्रतिवेदन र एकीकृत आर्थिक प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिक गर्नुपर्ने समय किटान गरेको छ भने दफा १७ मा मध्यकालीन खर्च संरचना सबै तहले अनिवार्य रूपमा बनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसका साथै बजेट दस्तावेजमा हुनुपर्ने सूचना बारेमा पनि ऐनले व्यवस्था गरेको छ । यसबाट बजेट दस्तावेजको उपलब्धता र नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्नमा बल पुग्ने अवस्था छ । यद्यपि सहभागिता संलग्नता सम्बन्धी प्रावधान ऐनमा छैन ।

ज. बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५

नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालयले जारी गरेको बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनले बजेट निर्माणको सबै प्रक्रियाका बारेमा आम नागरिकले जानकारी पाउन सक्ने गरी बजेट निर्माणका सबै चरणको व्याख्या गर्नुका साथै प्रक्रियामा संलग्न हुने निकायको जिम्मेवारीको व्याख्या गरेको छ । दिग्दर्शनमा बजेट प्रस्तावमा समेटनुपर्ने सूचनाहरूलाई विस्तृत बनाउने, सार्वजनिक ऋण तथा जमानत सम्बन्धी छुट्टै विवरण तथा विधेयक पेस गर्नुपर्ने तथा अर्धवार्षिक र वार्षिक मूल्याङ्कन समेतको कार्यतालिका समावेश गरेकोले बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन चरणका महत्वपूर्ण बजेट दस्तावेजको उपलब्धता र पहुँचको आधार तय गरेको छ । तथापि सङ्घीय स्तरको बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिकको प्रत्यक्ष सहभागिता र संलग्नताको विषय दिग्दर्शनमा उल्लेख छैन ।

भ. लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६९

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयले बजेट निर्माणको प्रक्रिया र प्रतिफलमा लैङ्गिक समानताको सवाल कार्यान्वयनमा केन्द्रित रहेर लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन तयार गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ। दिग्दर्शनमा बजेटको लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट विश्लेषणका लागि निश्चित अड्कभार सहितका सूचक निर्धारण गरिएका छन्। निर्धारित प्रमुख पाँच सूचक मध्ये योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा महिला सहभागितालाई प्रथम सूचक बनाइएको छ र यसको अड्कभार २०/१०० रहेको छ। यसले नागरिक सहभागिता अन्तर्गत बजेट प्रक्रियामा समावेशीकरणका पक्षलाई महत्व दिएको अवस्था छ।

ब. महालेखापरीक्षक ऐन, २०७५ तथा सान्दर्भिक अन्य कानून

ऐनको दफा ५ मा महालेखापरीक्षकले वित्तीय लेखापरीक्षणका अतिरिक्त कार्यमूलक, लैङ्गिक, विधि विज्ञान, लैङ्गिक जस्ता विषयको समेत लेखापरीक्षण गर्न सक्ने प्रवन्ध गरेकोले यस्ता लेखापरीक्षणमा कार्यसम्पादन अनुगमनमा नागरिक सहभागिताका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न सकिने अवस्था छ। ऐनको दफा १९ र २० ले महालेखा परीक्षकको समग्र, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रतिवेदन सम्बन्धित तहको तोकिएका प्रतिनिधिलाई उपलब्ध गराउने र सम्बन्धित तहको सरकारले संसद वा सभामा समेत पेस गर्नुपर्ने प्रावधान राखेकोले सबै तहका लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको उपलब्धता र पहुँचको कानुनी प्रवन्ध रहेको मान्न सकिन्छ। महालेखापरीक्षकले कार्यसम्पादन लेखापरीक्षण, स्थानीय तहको लेखापरीक्षण तथा नियमितता र वित्तीय लेखापरीक्षण सम्बन्धी विधि तथा निर्देशिकाहरूमा लेखापरीक्षणको क्रममा सोधपुछ तथा अवलोकन भ्रमणजस्ता विधिलाई लेखापरीक्षणको विधिका रूपमा समेटेकोले सबै किसिमका लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिताको अवसर खुला गरेको देखिन्छ। तथापि, वित्तीय र नियमितता लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिताको विधि उल्लिखित कानून तथा निर्देशिकाहरूमा नसमेटिएकोले सहभागिता र संलग्नताको कानुनी आधार अपर्याप्त रहेको देखिन्छ। (अडिटरको नाम, खटिने विधि इत्यादि)

ट. प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५

प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १७० मा विभिन्न १० संसदीय समिति गठनको प्रवन्ध भएकोमा अर्थमन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगसंग सम्बन्धित कामको निगरानी गर्न अर्थ समिति र सार्वजनिक लेखा तथा महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित कार्यका लागि सार्वजनिक लेखा समिति गठन हुन्छ। यी समितिहरूले आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा नागरिक सहभागिता गराउन सक्ने अधिकार पनि नियमावलीको नियम १८३(२) ले दिएको छ। समितिले सम्बन्धित विषयका हित समूहका प्रतिनिधिहरू तथा विशेषज्ञलाई छलफल प्रक्रियाहरूमा आमन्त्रण गर्न सक्छन् भने समितिको बैठक प्रक्रियालाई खुला गरी मिडिया र नागरिक समाजका सदस्यहरूका लागि पर्यवेक्षण गर्नसक्ने रूपमा सहभागी गराउन सक्छन्। यसैगरी राष्ट्रिय सभाको विभिन्न समितिहरूलाई पनि सोही प्रकारको अधिकार सो सभाको नियमावलीको नियम १५४ (२) ले दिएको छ।

प्रतिनिधिसभा नियमावलीको नियम १०७ र १०८ मा कुनै पनि विधेयकमाथि नागरिकको सुझाव प्राप्त गरियोस् भन्ने प्रस्ताव संसदमा पेस गर्ने र सो स्वीकृत भएमा सुझाव संकलनको प्रक्रियामा जान सकिने र त्यस्तो सुझाव विधेयकमा समावेश गर्ने विधि निर्धारण गरिएको छ। यो प्रावधान आर्थिक विधेयक तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभाव पार्ने विधेयकमा सम्बन्धमा पनि नागरिकको सुझाव लिन सकिने अवस्था छ। समितिहरूले आफ्नो बजेट तथा लेखासंग सम्बन्धित छलफलमा नागरिक संस्था तथा सर्वसाधारणसंग सम्वादको विधि बनाउन नियम १७५ को उपनियम ३ को अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने भएपनि त्यस्तो औपचारिक विधि वा पद्धति निर्धारण गरेको पाइँदैन।

नियमावलीको नियम १४२ मा बजेट पेस हुनुभन्दा कम्तीमा १५ दिन अगावै बजेट सिद्धान्त र प्राथमिकता सम्बन्धी छलफल सम्पन्न भइसक्नु पर्ने प्रावधान रहेकोले सो मिति सम्म छलफलको समय राखेर पूर्व बजेट संसदमा पेस हुनुपर्ने हुँदा पूर्व बजेट विवरण तयारी र पेस गर्ने समय कानूनतः इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसिपले निर्धारण गरेको न्यूनतम मापदण्ड पूरा गर्न सहज देखिन्छ । प्रतिनिधिसभा नियमावली र बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा उल्लिखित बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता संसदमा पेश गर्ने र छलफल गर्ने समय आर्थिक कार्यविधि ऐनले निर्धारण गरेको समयमा एकरूपता छैन ।

मौजुदा कानुनी प्रावधानका आधारमा संसदका सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यमा संलग्न हुने संसदीय समितिहरूले सम्बन्धित विषयका हित समूहका प्रतिनिधिहरू तथा विशेषज्ञलाई छलफल प्रक्रियाहरूमा आमन्त्रण गर्न र समितिको बैठक प्रक्रियालाई खुला गरी मिडिया र नागरिक समाजका सदस्यहरूका लागि पर्यवेक्षण गर्नसक्ने रूपमा सहभागी गराउन सक्ने देखिन्छ ।

ठ. प्रदेश सभा सञ्चालन नियमावलीहरू

प्रदेशसभा नियमावलीहरूमा प्रदेश सभा अन्तर्गत प्रदेशको आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार तथा विकास मन्त्रालय, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन सहितका कार्यक्षेत्र रहेको अर्थ तथा विकास समिति र महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, बेरुजु फछ्यौट र प्रदेश सरकारको सार्वजनिक लेखा सम्बन्धी कार्य क्षेत्र रहेको सार्वजनिक लेखा समिति सहित ५ वटा विषयगत समितिको व्यवस्था गरिएको छ । प्रदेशसभा नियमावलीमा विषयगत समितिले आफ्नो कार्य गर्दा आवश्यकता अनुसार विभिन्न क्षेत्रका विशेषज्ञहरूसँग विचार आदान प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था छ । वागमती प्रदेशसभा नियमावली २०७४ को नियम ६० मा कुनै सरकार वा गैरसरकारी निकायको निर्णय वा काम कारवाहीको कारणले मर्का परेका १०० जना नेपाली नागरिकले आवेदन दिएमा त्यस्तो आवेदनलाई प्रस्तावका रूपमा सभाका ३ जना सदस्यले पेस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसले खास आयोजना वा परियोजना सम्बन्धी विषयमा पनि सभा र नागरिकका विच परामर्शको अवसर दिएको देखिन्छ । कानूनतः विभिन्न संसदीय समितिहरूले बजेट कार्यन्वयनका चरणमा जुनसुकै बेला पनि अनुगमन, छलफल तथा जाँचबुझ गर्न सक्ने भएकाले ती चरणमा आम नागरिकसँग छलफल राय लिनसक्ने देखिन्छ । उपलब्ध कानुनी प्रवन्धको उपयोगबाट संसदीय समितिले गर्ने निर्धारित बजेट निगरानीका कार्यमा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न सक्ने देखिन्छ ।

ड. प्रदेश तहको आर्थिक कार्यविधि ऐन

नेपालको संविधान २०७२ को भाग १६ मा प्रदेश आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । जस अन्तर्गत धारा २०३ देखि २१२ सम्म प्रदेशको आर्थिक कार्यविधिका प्रमुख विषय उल्लेख छ भने संविधानमा उल्लेख भएका आधारभूत विषयवाहेक अन्य आर्थिक कार्यविधि प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन अनुसार हुने संविधानको धारा २१३ मा उल्लेख छ । यस प्रावधानका आधारमा सबै प्रदेशले आर्थिक कार्यविधि ऐन निर्माण गरेका छन् । ऐनको मूलभूत विशेषतामा समानता पाइएको छ ।

प्रदेश नं २, वागमती प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशको आर्थिक कार्यविधि ऐन पुनरावलोकन गर्दा सबै प्रदेशको ऐनमा प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्नुअघि आवधिक योजनामा आधारित रहेर मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । यसरी तयार गरिने मध्यकालीन खर्च संरचना समयबद्ध रूपमा सार्वजनिक गर्ने अभ्यास अवलम्बन गर्न सकिएमा यसले बजेट प्रक्रियामा नागरिकको तथ्यपूर्ण सुझाव प्राप्तमा योगदान गर्न सक्ने देखिन्छ ।

प्रदेशहरूको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा बजेट पेश गर्नुभन्दा कम्तीमा एक महिना अगावै प्रदेश अर्थ मन्त्रीले आगामी आर्थिक वर्षको विनियोजन विधेयकमा समावेश हुने बजेट तथा कार्यक्रमको सिद्धान्त, उद्देश्य, प्राथमिकता र प्रमुख नीतिहरू सहितको पूर्व बजेट तयार गरी प्रदेश सभामा पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेकोमा पछिल्लो समय एक महिनाको सट्टा १५ दिन बनाएर पूर्व बजेट छलफलको समयावधि घटाएका छन् (बाग्मती, लुम्बिनी)। पूर्व बजेट छलफलमा नागरिक सहभागी हुने तथा उनीहरूको पृष्ठपोषण लिने सम्बन्धमा ऐन मौन छ। यद्यपि प्रदेश सभामा पेश हुने पूर्व बजेटले प्रदेश बजेटको पारदर्शितामा योगदान गर्नुका साथै नागरिक सहभागिताको न्यूनतम आधार तयार गरेको छ।

ऐनमा प्रदेश सरकारले आगामी आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा अघि तत् सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यसले पूर्व बजेट छलफलमा नागरिक सहभागिताका लागि कानुनी अवसर खुला गरेको छ। तथापि यो व्यवस्था बाध्यकारी नहुँदा पूर्व बजेट गोष्ठी तथा छलफल गर्ने वा नगर्ने प्रदेश सरकारको स्वेच्छामा निर्भर रहने देखिन्छ।

प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐनहरूमा हरेक आर्थिक वर्षको माघ मसान्त भित्रै आगामी आर्थिक वर्षको स्रोत अनुमान तथा बजेटको सीमा निर्धारण गर्नुपर्ने र त्यसमा विधिन्न आर्थिक परिसूचकसमेत उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था भएकोले निश्चित मापदण्डको पूर्व बजेट विवरण तयारीको लागि समेत सो दस्तावेज उपयोगी हुने देखिन्छ।

प्रदेश स्तरको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा बजेट कार्यान्वयनका क्रममा तयार गरिने प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रवन्ध गरेकोले कानूनतः बजेट सूचनाको नागरिकको पहुँचको अवसर सिर्जना भएको देखिन्छ तर सहभागिता र संलग्नताको दृष्टिकोणले बजेट सम्बन्धी प्रदेश कानून कमजोर पाइएको छ।

ढ. प्रदेश सरकारहरूको बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन र सान्दर्भिक कार्यविधिहरू

सामान्यतया प्रदेश स्तरको बजेट तर्जुमा प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउन बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन मार्फत सीमित प्रवन्ध गरिएको देखिन्छ। प्रदेश तहको बजेट तर्जुमाको चरणमा सबै प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र स्तरमा बजेट तर्जुमा गोष्ठीमा प्रदेश र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि तथा सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिका अतिरिक्त नागरिक समाजका प्रतिनिधि समेतलाई आमन्त्रण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ (बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७६, प्रदेश नं १)। त्यसैगरी राजस्व परामर्श समितिले राजस्वका दर दायरा लगायतको सुझाव बजेट सीमा तथा स्रोत अनुमान समितिले गर्ने अध्ययन तथा परामर्शमा नागरिक समाजका प्रतिनिधिलाई समावेश गर्ने जिम्मेवारी दिग्दर्शनमा तोकिएको छ। त्यस अतिरिक्त राजस्व परामर्श समितिमा नै उद्योग, वाणिज्य सङ्घ लगायतका नागरिक संस्थाका प्रतिनिधि रहनुले बजेट तर्जुमा अन्तर्गत स्रोत अनुमान गर्ने प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सन्तोषजनक रहने देखिन्छ।

प्रदेश स्तरको पूर्वाधार विकास कार्यक्रमका सन्दर्भमा सम्बन्धित मन्त्रालयले उपभोक्ताहरूबाट योजना माग गर्ने विधि निर्धारण गरेकोले पूर्वाधारका योजना निर्धारणमा नागरिक सहभागिताको खुला अभ्यासले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। यद्यपि अर्थ तथा योजना मन्त्रालय बाहेकका मन्त्रालय स्तरबाट निर्धारण गरिएका यस्ता विधि नागरिक सहभागिताको व्यवस्थित प्रवन्धमा मापदण्ड अनुकूल छैनन्।

प्रदेश स्तरमा बजेट कार्यान्वयन अन्तर्गत पूर्वाधारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा समुदायसंग लागत साभेदारी गर्न सकिने, रु. एक करोड सम्मका आयोजना निर्माण उपभोक्ता समिति मार्फत गर्न सकिने, उपभोक्ता समिति

गठन गर्दा सम्बन्धित लाभग्राही समुदायको आम भेला मार्फत गर्नुपर्ने, उपभोक्ताहरू मध्येबाट कम्तीमा १ जना महिला सहभागी हुने गरी समुदाय स्तरको ३ सदस्यीय आयोजना अनुगमन समिति निर्माण गर्ने, विभिन्न किसिमको अनुदानका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा त्यस्तो अनुदान प्राप्तिको विधि सहित सूचना सार्वजनिक गर्ने, लक्षित वर्गका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा समावेशिताको सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने र त्यस्त समुदायलाई थप अनुदान उपलब्ध गराउने जस्ता प्रावधानले बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक सहभागिताको अवसर सिर्जना गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार कार्यक्रम सम्बन्धी विवरण सम्बन्धित स्थानीय तहले सार्वजनिक गर्नुपर्ने, उपभोक्ता समिति, सरकारी वा गैर सरकारी सङ्घसंस्था मार्फत त्यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने र कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि सार्वजनिक परीक्षण गर्नुपर्ने जस्ता प्रावधान पूर्वाधार विशेष कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धी प्रदेश कार्यविधिमा रहेको पाइन्छ। यद्यपि यो कार्यक्रमको औचित्य सम्बन्धमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले प्रश्न उठ्ने गरेका छन्।

ण. स्थानीय तहका आर्थिक कार्यविधि ऐन

सवैजसो स्थानीय तहले सङ्घीय नमुना कानूनमा आधारित रहेर स्थानीय आर्थिक कार्यविधि नियमित र व्यवस्थित गर्ने ऐन निर्माण गरेका छन्। सो ऐनमा बजेट तर्जुमाका र कार्यान्वयनका प्रशासनिक प्रक्रिया उल्लेख भएपनि बजेट तर्जुमा, अनुमोदन, कार्यान्वयन र निगरानीका चरणमा जनसहभागिता कायम गर्ने प्रावधान उल्लेख नहुँदा स्थानीय कानूनले पनि बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागी हुने नगर र वडा स्तरका जिम्मेवार पदाधिकारी तथा कर्मचारीलाई बजेट प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउन बाध्य पार्ने अवस्था रहँदैन।

त. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा २४ (५) ले गाउँ पालिका र नगर पालिकाले योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा स्थानीय बुद्धिजीवी, विषय विज्ञ, अनुभवी, पेसाविद्, सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख समुदाय, महिला, बालबालिका, दलित, युवा, अल्प सङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक लगायतका समुदायको अधिकतम सहभागिता गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यो व्यवस्थाले स्थानीय सरकारले योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनको अभ्यासलाई जनसहभागितामूलक बनाउनुपर्ने कुरालाई कानूनी रूपमा बाध्यकारी बनाएको छ। यसकालाई सम्बन्धित स्थानीय तहले योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको स्थानीय कानून बनाई योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनको विभिन्न चरणमा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनको विधि र प्रक्रिया निर्धारण गर्नुपर्नेमा अधिकांश स्थानीय तहले यसतर्फ कार्य गरेको अवस्था छैन। त्यसैगरी ऐनको दफा (६६) अनुसारको स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति र दफा (६७) अनुसारको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिको जिम्मेवारी निर्वाहका लागि सरोकारवाला वा स्थानीवासीसँग संवाद गर्ने र बजेट तथा कार्यक्रम निर्माणको प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउने सम्बन्धमा कानूनी प्रवन्ध नहुँदा जनसहभागिता प्रवर्द्धनमा स्थानीय सरकारको बजेट प्रक्रियामा संलग्न हुने नतृत्वले नेतृत्वको इच्छाशक्तिमा निर्भर रहने अवस्था छ।

ऐनको दफा ६८ अनुसार ऋण लिई कार्यान्वयन गरिने परियोजना सम्बन्धी निर्णय नगर सभाबाट हुनु अघि त्यस्ता परियोजना ऋणबाट कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा नागरिकसंग सुभावा लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था नहुँदा स्थानीय रूपमा थपिने व्ययभारका सन्दर्भमा नागरिकले पूर्व जानकारी नपाउने जोखिम समेत रहेको छ। त्यसैगरी दफा ७४ (२) अनुसार सङ्घीय स्थानीय सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम स्थानीय खरिद नियमावली बनाई लागु गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा त्यसमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन वा खरिदको निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिताको प्रवन्ध गर्न सकिने भएपनि त्यो स्थानीय सरकारको राजनीतिक नेतृत्वको स्वेच्छामा निर्भर रहने अवस्था छ। राजस्वका दर निर्धारणका सानो समूहमा आन्तरिक छलफल

गरिने विषय वाहेक राजस्व राजस्वको दायरा विस्तार तथा स्थानीय स्रोत प्रवर्द्धनका महत्वपूर्ण सबालहरूमा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा पनि कानूनी अपर्याप्तता रहेको अवस्था छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ७७ अनुसार स्थानीय तहको अन्तिम लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकबाट गरिने भएपनि लेखा परीक्षणको विस्तृत प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने र त्यसमा सर्वसाधारणले अवधारणा बनाउन पाउने गरी स्थानीय वा सङ्घीय कानूनी व्यवस्था नहुँदा लेखापरीक्षण प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउने विषय महालेखापरीक्षकले निर्धारण गरेको डोर, व्यक्ति वा निकायको कार्यादेश अनुसार मात्र हुने अवस्था छ ।

थ. स्थानीय सरकारहरूको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन तथा नमुना कार्यविधिहरू

स्थानीय तहहरूले बजेट तर्जुमा गर्दा संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले निर्माण गरेको बजेट तर्जुमाको नमुना दिग्दर्शनलाई आधारित बनाएर निम्नानुसारका सात चरणको बजेट तर्जुमा अभ्यास गर्ने गरेको पाइन्छ ।

- १) सङ्घ तथा प्रदेशबाट वित्तीय हस्तान्तरणको खाका एवं बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा मार्गदर्शन प्राप्त गर्ने
- २) स्रोत अनुमान तथा कुल बजेट सीमा निर्धारण
- ३) बस्ती र टोल स्तरबाट आयोजना/ कार्यक्रम छनौट
- ४) वडास्तरीय आयोजना/कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण
- ५) बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा
- ६) नगर कार्यपालिकाको बैठकबाट बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने
- ७) नगर सभाको बैठकमा बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने

माथि उल्लिखित बजेट तर्जुमा र अनुमोदन सम्मका ७ चरणमा नागरिकको आवाज सम्बोधन गर्ने विधि परिभाषित गर्ने गरी नमुना दिग्दर्शनलाई स्थानीय बजेट कानूनको रूप दिनु पर्ने अवस्था रहेको भएपनि यसतर्फ स्थानीय तहहरूले अग्रसरता लिन नसकेको पाइएको छ ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले स्थानीय तहहरूको बजेट प्रक्रिया व्यवस्थित गर्न र नागरिक सहभागिताको स्तरमा सुधार गर्न समेत सहयोगी हुने गरी कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा हाते पुस्तिका निर्माण गरी भर्खरै स्थानीय तहमा पठाएको भएपनि स्थानीय कानून वा कार्यविधिबाट नागरिक सहभागिताको राजनीतिक प्रतिबद्धताले कानूनी र संस्थागत आधार नपाउँदा सम्म नमुना कानून वा हाते पुस्तिका आदिबाट मात्र अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न कठिन छ ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले प्रदेश र स्थानीय तहका लागि लैंगिक बजेट तर्जुमा सम्बन्धी नमुना कार्यविधि, २०७७ निर्माण गरेको छ । यसले बजेट तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत वडा र बस्तीस्तरमा हुने छलफलमा महिलाको सहभागिता गराउने, बजेट दस्तावेज सवैको पहुँचमा हुने गरी स्थानीय मुख्य भाषामा प्रकाशन गर्ने तथा बजेटमा महिला, बालबालिका तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकको लाभ विश्लेषण गरी लैङ्गिकमैत्री दृष्टिकोणले निर्दिष्ट, सहयोगी र तटस्थता बर्गीकरण गर्ने जस्ता विषय समावेश गरिएको छ । स्थानीय तहहरूले कार्यविधिलाई आन्तरिकीकरण गरी लैङ्गिक विश्लेषण सहित बजेट पुस्तिका सार्वजनिक गर्न अभ्यास गरेमा बजेटको समग्र प्रक्रियामा महिलाको चासो र सहभागिता बढ्न सक्छ ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले स्थानीय तहहरूका लागि तयार पारेको मध्यकालीन खर्च संरचना तर्जुमा दिग्दर्शनमा हरेक वर्ष स्थानीय तहको बजेटको नीतिगत कार्यदिशा र क्षेत्रगत, लैङ्गिक, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन जस्ता पक्ष सहितको त्रिबर्षीय खर्च र खर्च बेहोर्ने स्रोतको प्रक्षेपण गर्ने विधि प्रस्तुत गरिएको छ भने स्थानीय सभाको जानकारीका लागि बजेटसंगै मध्यकालीन खर्च संरचना पनि प्रस्तुत गर्नुपर्ने प्रवन्ध गरिएको छ । यसबाट स्थानीय तहले मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्ने तथा सार्वजनिक गर्ने अभ्यास संस्थागत गर्नमा योगदान पुग्नसक्छ ।

५.२. सान्दर्भिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशनहरू

क. खुला बजेट सर्वेक्षणको नेपाल प्रतिवेदन, २०१९

इन्टरनेशन बजेट पार्टनरसिपले हरेक दुई वर्षमा खुला बजेट सर्वेक्षण गर्ने गर्छ । सर्वेक्षणमा मूलतः बजेट पारदर्शिता, निगरानी निकायको क्षमता र बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवस्थाको लेखाजोखा गरिन्छ । इन्टरनेशनल बजेट पार्टनरसिप (आइवीपी) नामक संस्थाले हरेक दुई वर्षमा विश्व केन्द्रीय/सङ्घीय सरकारहरूको बजेट पारदर्शिता अध्ययन गर्ने गरेको छ । नेपाल सन् २००८ देखि यो अध्ययनमा समेटिएको छ । आइ पी पी ले खुला बजेट सर्वेक्षणमा बजेट प्रक्रियाको पारदर्शिता, बजेटमा नागरिक सहभागिताको अवस्था र निगरानी निकायको क्षमता पनि अध्ययन गर्ने गरेको छ । बजेट पारदर्शिताको अवस्था मापनका लागि उसले मूलतः प्रमुख बजेट दस्तावेजहरूको उपलब्धता, समयबद्धता, सूचनाको व्यापकता र दस्तावेजमाथि नागरिकको पहुँचयोग्यता विश्लेषण गर्ने गरेको छ । यसका लागि मूलतः निम्न बजेट दस्तावेजको उपलब्धता, समयबद्धता र पहुँचयोग्यता विश्लेषण गर्ने गरिन्छ ।

बजेट तर्जुमा	पूर्व बजेट विवरण, कार्यपालिकाको बजेट प्रस्ताव, योजना र बजेट पुस्तिका (रातो किताव)
बजेट अनुमोदन	पारित बजेट (विनियोजन ऐन, आर्थिक ऐन, अनुमोदित बजेट पुस्तिका), नागरिक बजेट
बजेट कार्यान्वयन	चौमासिक प्रतिवेदन, अर्धवार्षिक समीक्षा, वार्षिक प्रतिवेदन
बजेट निगरानी	महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन, लेखा समितिको प्रतिवेदन

खुला बजेट सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०१९ मा नेपालले बजेट पारदर्शितामा कुल १०० अंकमा ४१ अङ्क प्राप्त गरेको उल्लेख छ भने निगरानी निकायको क्षमता विश्लेषणमा कुल ४८ अङ्क र नागरिक सहभागिताको अवस्था विश्लेषणमा २२ अङ्क पाएको छ ।

नेपालमा बजेट पारदर्शिताको स्तर कमजोर हुनुको एक प्रमुख कारण भनेको पूर्व बजेट विवरण तयार गरी समयमा प्रकाशन गर्ने अभ्यास नहुनु रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । नेपालमा मध्यकालीन खर्च संरचना, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र पूर्व बजेट छलफलका लागि बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता जस्ता बजेट प्रस्ताव निर्माण र सार्वजनिक गर्नु अघिका दस्तावेज निर्माण र सार्वजनिकीकरणको अभ्यास गर्ने गरिएको भएपनि निर्धारित मापदण्डको अनुसारको पूर्व बजेट विवरण नेपालमा तयार गर्ने गरिएको छैन । केही वर्षदेखि नेपालले अभ्यासमा ल्याएको आगामी बजेटको सिद्धान्त र प्राथमिकता सम्बन्धी दस्तावेजमा पूर्व बजेट विवरणको कुनै पनि विशेषता नहुँदा आठमध्ये एक बजेट दस्तावेजमा नेपालले शून्य अङ्क पाएको छ । त्यसैगरी नागरिक बजेट (सर्वसाधारणले बुझ्ने भाषामा तयार गरिने बजेट पुस्तिकाको अप्राविधिक वा

सरलीकृत स्वरूप) गर्ने अभ्यास नहुनु बजेट पारदर्शिताको स्तर कम हुनुको एउटा कारण रहेको आइ वी पी ले जनाएको छ ।

खुला बजेट सर्वेक्षण विश्व प्रतिवेदन २०१९ अनुसार केन्द्रीय बजेटमा नागरिक सहभागिता अन्तर्गत नेपालले १०० मा २२ अङ्क पाएको र यो विश्वको औसात (१४) भन्दा बढी देखिए पनि नेपालको बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको स्तर निकै कमजोर रहेको प्राप्ताङ्कले देखाउँछ । सर्वेक्षण अनुसार नेपालले हरेक चरणमा कुल १०० अङ्क मध्ये बजेट तर्जुमा २०, अनुमोदनमा ११, कार्यान्वयनमा २५ र लेखापरीक्षणमा ३३ अङ्क प्राप्त गरेको देखिन्छ । खुला बजेट सर्वेक्षणका लागि आइ वी पी ले प्रयोग गरेको १४२ ओटा प्रश्न रहेको सर्वेक्षण प्रश्नावलीमा १८ प्रश्न नागरिक सहभागिताको स्तर लेखाजोखामा केन्द्रित देखिन्छन् । बजेटमा नागरिक सहभागिताको मापदण्ड निर्धारणका लागि उसले इन्टरनेसनल एसोसियसन फर पब्लिक पार्टिसिपेशन (आइएपी-२) ले निर्धारण गरेका तह र तथा ग्लोबल इनिशियटिभ फर फिस्कल ट्रान्स्परेन्सी (गिफ्ट) ले अघि सारेका सिद्धान्तहरूलाई बनाएर लेखाजोखा गरेको देखिन्छ । गिफ्टले तय गरेका नागरिक सहभागिताका १० सिद्धान्त मध्ये पहुँचयोग्यता, समावेशिता, समयबद्धता, खुलापन, दिगोपन र परिपूरकता जस्ता सिद्धान्त तथा ग्लोबल इनिशियटिभ फर फिस्कल जस अनुसार नागरिक सहभागिताका पाँच तह रहन्छन् । जानकारी दिने (Inform), परामर्श गर्ने (Consult), संलग्न गराउने (Involve), साभेदारी गर्ने (Collaborate) र सशक्तीकरण गर्ने (Empower) जस्ता नागरिक सहभागिताको स्तर बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको स्तर मापनको आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

खुला बजेट सर्वेक्षण २०१९ मा समेटिएका नागरिक सहभागिता सम्बन्धी प्रश्न र तिनमा नेपालको अवस्था तलको तालिकामा प्रस्तुत छ । अध्ययनमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई समावेश नगरिएकोले नेपालको समग्र अवस्था चित्रणका लागि सङ्घीय स्तरमा भएको यो अध्ययनलाई महत्वपूर्ण आधार बनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

लेखाजोखाको विषय	नेपालको अवस्था
वार्षिक बजेट बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिकले सुझाव लिने संस्थागत पद्धति : यसको लेखाजोखाका लागि नेपालको सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको पद्धति विकास गरे वा नगरेको र त्यस्तो प्रवन्ध गरेको भए सो कार्यान्वयनमा रहे वा नरहेको मापन गरिन्छ । यसमा मूलतः सहभागिताको मापदण्ड अन्तर्गत परामर्श वा संलग्नताको पद्धति मापन हुन्छ ।	बजेट तर्जुमाको प्रारम्भिक चरणमा अर्थ मन्त्रालयमा रहेको राजस्व परामर्श समितिले राजस्व सम्बन्धी नीति सम्बन्धमा सुझावका लागि नागरिकलाई आह्वान गर्ने पद्धति, बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा निर्धारित पूर्व बजेट छलफल तथा बजेट तयारी पूर्वका छलफलका अभ्यासका आधारमा नेपालमा बजेट प्रक्रियामा नागरिक परामर्शको पद्धति रहेको देखिन्छ तर बजेट प्रक्रियामा संलग्न अधिकारी र आम नागरिक बिचको खुला छलफल र प्रश्नोत्तरको संस्थागत पद्धति नहुँदा नागरिक सहभागिताको स्तर सीमित देखिएको छ ।
नागरिक सहभागिताको पद्धतिमा संकटापन्न तथा पछाडि परेका समुदायको स्थान : संकटापन्न वा सीमान्तकृत समुदायको बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा सहभागिताका लागि अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गरी विधि निर्धारण गरे वा नगरेको लेखाजोखा	सीमान्तकृत समुदाय तथा त्यस्ता समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने सरकारी वा अन्य संस्थाका लागि बजेट विनियोजन गर्ने अभ्यास रहेको भएपनि बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक स्तरबाट त्यस्ता वर्गको प्रतिनिधित्व गराउने विधि वा कानुनी प्रवन्ध नभएबाट नागरिक सहभागिताको पद्धतिमा कमजोरी देखिन्छ ।
बजेट तर्जुमाका चरणमा नागरिक सहभागितामा	यसका आधारमा सरकारले खुला रूपमा नागरिक

गराइने प्रमुख विषय : यसका लागि १) बृहत् अर्थशास्त्रीय सवाल २) राजस्व प्रक्षेपण, राजस्व नीति तथा राजस्व प्रशासन ३) समाजिक (सुरक्षा) क्षेत्रमा गरिने खर्चको नीति ४) घाटाबजेट पूर्ति र ऋणको स्तर ५) सार्वजनिक लगानीका परियोजनाहरू ६) सार्वजनिक सेवा वा यस्ता विषय मध्ये सरकारले के कस्ता सवालमा नागरिक सहभागिता गराउँछ भन्ने अध्ययन गरिन्छ ।

सहभागिता (परामर्श वा सुझाव सङ्कलन) गर्ने पद्धति कम्तीमा एउटा क्षेत्रमा र बढीमा ३ पटक गर्ने अध्ययनले देखाएको छ । यस सन्दर्भमा बजेटका प्रमुख सवालहरूमा नागरिकसँग अन्तरसम्वाद वा सहभागिता गराएर नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्था सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

बजेट कार्यान्वयन अनुगमनमा नागरिक सहभागिता : यसको लेखाजोखाका लागि नेपालको सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट कार्यान्वयन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको पद्धति विकास गरे वा नगरेको र त्यस्तो प्रवन्ध गरेको भए सो कार्यान्वयनमा रहे वा नरहको मापन गरिन्छ । यसमा मूलतः सहभागिताको मापदण्ड अन्तर्गत परामर्श वा संलग्नताको अवस्था मापन हुन्छ ।

प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत रहेको हेलो सरकारको माध्यमबाट नागरिकले राजस्व, खर्च, कार्यक्रम कार्यान्वयन जस्ता विषयमा पनि गुनासो गर्न पाउने र त्यसको फर्छौट गर्दा सम्बन्धित सवाल अर्थमन्त्रालयमा समेत जाने, सार्वजनिक पूर्वाधार कार्यक्रमको तेस्रो पक्ष अनुगमनको सीमित जस्ता आधारमा बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक सहभागिताको केही अभ्यास देखिएपनि अर्थमन्त्रालय केन्द्रित नागरिक सहभागिताको बलियो संस्थागत प्रवन्ध छैन । यस कारण नागरिक सहभागिता सीमित र सुधारयोग्य छ ।

बजेट कार्यान्वयनको चरणमा नागरिक सहभागितामा गराइने प्रमुख विषय : यसका लागि १) समग्र आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन २) सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अवस्था ३) राजस्व असुली ४) सामाजिक क्षेत्रमा भइरहेको खर्च ५) सार्वजनिक ऋणको अवस्था ६) सार्वजनिक लगानीका परियोजना कार्यान्वयनको अवस्था विषय मध्ये सरकारले बजेट कार्यान्वयनको चरणमा के कस्ता सवालमा नागरिक सहभागिता गराउँछ भन्ने अध्ययन गरिन्छ ।

नेपालमा बजेट कार्यान्वयनको विचमा उल्लिखित वा अन्य सान्दर्भिक आर्थिक सवालमा नागरिक सहभागिताको अभ्यास नगरेकोले नागरिक सहभागिताको अवस्था सुधारमा यस विषयलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

सुसूचित नागरिक सहभागिता : यस प्रयोजनका लागि सरकारले नागरिकसँग परामर्श वा संलग्नता गराउनु अघि सहभागितामूलक छलफल वा अन्य विधि कार्यान्वयन गर्नुको उद्देश्य, क्षेत्र, सीमा, अपेक्षित उपलब्धि तथा प्रक्रिया र समय सीमा समेतको जानकारी अग्रिम रूपमा गराउने गरे वा नगरेको हेरिन्छ ।

नेपालमा नागरिक सहभागिताको अभ्यास गर्दा अग्रिम रूपमा जानकारी सहितको सूचनाको अभ्यास भएको भएपनि पर्याप्त जानकारी नहुने भएकोले यो सुसूचित नागरिक सहभागिताका लागि अग्रिम जानकारीको अभ्यासमा सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

बजेट तर्जुमामा नागरिक सुझावको संबोधन : यस प्रयोजनाका लागि बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा अवलम्बन गरिको सहभागिताको पद्धतिबाट प्राप्त सुझावको संबोधन भयो वा भएन भन्ने बारे नागरिकलाई जानकारी दिने पद्धति भए/नभएको

नेपालमा बजेट तर्जुमाका क्रममा नागरिकका के कस्ता सुझाव आए र त्यसको सम्बोधन कसरी गरियो भन्ने विषय समेटिएको प्रतिवेदन तयार गर्ने पद्धति नभएको देखिन्छ । यस्तो पद्धति निर्माण गर्नु नागरिक सहभागिताको वातावरण सुधारका लागि अपरिहार्य

हेरिन्छ ।	देखिन्छ ।
बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक सुझावको संबोधन : यस प्रयोजनाका लागि बजेट कार्यान्वयनको अनुगमनका लागि अवलम्बन गरिको सहभागिताको पद्धतिबाट प्राप्त सुझावको संबोधन भयो वा भएन भन्ने बारे नागरिकलाई जानकारी दिने पद्धति भए/नभएको हेरिन्छ ।	नेपालमा बजेट कार्यान्वयनको अनुगमनका लागि अपनाइएको नागरिक सहभागिताको अभ्यासका क्रममा आएका सुझावलाई कार्यान्वयनको अनुगमन वा सुधारमा कसरी उपयोग गरियो भन्ने विषय समेटिएको प्रतिवेदन तयार गर्ने पद्धति नभएको देखिन्छ ।
नागरिक सहभागिताको समय तालिका : बजेट तर्जुमा विधिमा बजेट प्रक्रियामा संलग्न केन्द्रीय स्तरका निकायले नागरिक सहभागिता गराउने वा सुझाव लिने समय तालिका उल्लेख भए वा नभएको हेरिन्छ ।	नेपालमा बजेट तर्जुमाको निर्धारित तालिकामा यो पक्ष समावेश छैन । यसबाट नागरिक सहभागिताको पद्धति संस्थागत हुन नसकेको देखिन्छ ।
मन्त्रालय स्तरमा बजेट निर्माण वा कार्यान्वयनमा नागरिक सहभागिता : यो प्रयोजनका लागि केन्द्रीय स्तरमा यस अन्तर्गत कम्तीमा एउटा मन्त्रालयले नागरिक संलग्नता वा सहभागिताको अनिवार्य र भरपर्दो विधि निर्धारण गरी नागरिकसंग प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया गर्ने वा विभिन्न पक्षबाट सुझाव लिने अभ्यास गरे वा नगरेको लेखाजोखा गरिन्छ ।	खुला बजेट सर्वेक्षणका क्रममा नेपालमा एक वा सो भन्दा बढी मन्त्रालयले बजेट तर्जुमा वा कार्यान्वयनमा नागरिक तथा नागरिक संस्थासंग परामर्श गर्ने गरेको भएपनि अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने सुव्यवस्थित प्रणाली नरहेको देखिएकोले यस्तो पद्धति निर्माण गर्नु नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका दृष्टिले महत्वपूर्ण हुने देखिएको छ ।
बजेट तर्जुमा र अनुमोदनको संसदीय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता : यस प्रयोजनका लागि बजेट तर्जुमा प्रक्रिया नसकिँदै अर्थात् पूर्व बजेट छलफलको क्रममा वा बजेट प्रस्ताव पेस भई पारित नहुँदासम्म संसद वा सम्बन्धित समितिको छलफलमा खुला प्रक्रियाबाट जो सुकै नागरिक तथा नागरिक संस्थाले सहभागिता जनाउन पाउने र अनिवार्य पालना गर्ने ब्यवस्था भए वा नभएको लेखाजोखा गरिन्छ ।	नेपालमा संसदको सम्बन्धित समितिले पूर्व बजेट प्रक्रियामा केही छानिएका नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिसंग छलफल गर्ने र सुझाव सङ्कलन गर्ने अभ्यास रहेको भएपनि सबैले खुला रूपमा सहभागी सभामा आफ्नो राय प्रत्यक्ष रूपमा राख्ने र अन्तरक्रिया गर्ने निर्धारित विधि र संस्थागत अभ्यास छैन । त्यसैले संसदीय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको स्तर कमजोर र सुधारयोग्य छ ।
बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदनको संसदीय छलफलमा नागरिक सहभागिताको एजेन्डा : यसका लागि १) बृहत् अर्थशास्त्रीय सवाल २) राजस्व प्रक्षेपण, राजस्व नीति तथा राजस्व प्रशासन ३) समाजिक (सुरक्षा) क्षेत्रमा गरिने खर्चको नीति ४) घाटा बजेट पूर्ति र ऋणको स्तर ५) सार्वजनिक लगानीका परियोजनाहरू ६) सार्वजनिक सेवा वा यस्ता विषय मध्ये संसद वा संसदीय समितिले नागरिक सहभागितामा छलफल गर्दा समेट्ने सबाललाई आधार बनाइन्छ ।	संसद वा संसदीय समितिले सीमित रूपमा सहभागितामूलक छलफल गर्ने गरेको भएपनि त्यस्ता छलफल निश्चित विषयमा केन्द्रित गर्ने वा त्यस्ता विषय पूर्व निर्धारित हुने गरेको छैन । त्यसैले यससन्दर्भमा नागरिक सहभागिता गुणात्मक भन्दा औपचारिकतामा सीमित हुने भएकोले सुधार आवश्यक छ ।

<p>बजेट तर्जुमा वा अनुमोदन का क्रममा हुने संसदीय सुनुवाइका क्रममा प्राप्त नागरिकको सुझावको उपयोग: यस प्रयोजनका लागि बजेट तर्जुमा वा अनुमोदन सम्बन्धी संसदीय छलफलका क्रममा नागरिकबाट प्राप्त सुझावको संसदीय प्रक्रियामा उपयोगका सम्बन्धमा नागरिकलाई जानकारी दिने पद्धति भए/नभएको लेखाजोखा गरिन्छ ।</p>	<p>संसदीय समितिमा हुने सीमित सहभागितामूलक छलफलमा सुझाव लिइने विषय र पद्धति निर्धारित नहुनुका साथै सीमित रूपमा लिएका राय सुझावको संसदीय प्रक्रियामा भएको उपयोग सम्बन्धी विषयको दस्तावेजीकरण गर्ने र सर्वसाधारणलाई त्यसको जानकारी दिने अभ्यास देखिँदैन । यसबाट नागरिक सहभागिता बढाउनमा योगदान नपुग्ने देखिएकाले सुधार आवश्यक छ ।</p>
<p>लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धमा हुने संसदीय छलफलमा नागरिक सहभागिता : यस प्रयोजनका लागि महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन माथि संसद वा संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमा हुने छलफलमा खुला प्रक्रियाबाट इच्छुक नागरिक तथा नागरिक संस्थाले सहभागिता जनाउन पाउने र सहभागिताको यस्तो व्यवस्था अनिवार्य पालना गर्ने प्रवन्ध भए वा नभएको लेखाजोखा गरिन्छ ।</p>	<p>नेपालमा सार्वजनिक लेखा समितिले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमाथि हुने छलफलमा नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई आमन्त्रण गर्ने गरेको भएपनि त्यसको निर्धारित विधि र प्रक्रिया परिभाषित नहुनु, त्यसमा इच्छुक नागरिकले उपयुक्त विधिबाट सहभागी हुन वा प्रत्यक्ष अन्तरक्रियामा सामेल हुन पाउने व्यवस्था नहुनुले नागरिक सहभागिताको अवस्था कमजोर देखिएको छ । यसमा सुधारका लागि निश्चित पद्धति निर्धारण र सहभागिता प्रवर्द्धन आवश्यक छ ।</p>
<p>लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा हुने संसदीय छलफलका क्रममा प्राप्त नागरिक सुझावको उपयोग: यस प्रयोजनका सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायको प्रतिवेदनमाथि हुने संसदीय छलफलका क्रममा नागरिकबाट प्राप्त सुझावको उपयोगका सम्बन्धमा आम नागरिकलाई जानकारी दिने भए/नभएको लेखाजोखा गरिन्छ ।</p>	<p>सीमित रूपमा नागरिक सहभागिता सहित हुने लेखा समितिको छलफलमा नागरिकबाट प्राप्त सुझावलाई समितिले आफ्नो भूमिका निर्वाहका क्रममा कसरी उपयोग गर्‍यो भन्ने विषयको दस्तावेजीकरण गर्ने र त्यस्तो दस्तावेज सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको पाइँदैन । यसबाट लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धमा हुने नागरिक सहभागिता निरुत्साहित हुने अवस्था रहेकोले यसमा सुधार आवश्यक छ ।</p>
<p>महालेखा परीक्षकको लेखापरीक्षण कार्यक्रम निर्माणमा नागरिक सहभागिता : यस प्रयोजनका लागि महालेखापरीक्षकको कार्यालयले लेखापरीक्षण गरिने क्षेत्र, निकाय तथा परियोजनाको लेखापरीक्षण प्रारम्भ गर्नुअघि निर्माण गर्ने लेखापरीक्षण कार्यक्रम बनाउँदा नागरिकको सुझाव लिने संस्थागत पद्धतिको लेखाजोखा गरिन्छ ।</p>	<p>महालेखापरीक्षकको कार्यालयले नियमितता र वित्तीय लेखापरीक्षण बाहेकको कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणको विभिन्न चरणमा नागरिक सहभागिताको विधि निर्धारणका लागि सहभागितात्मक लेखापरीक्षण कार्यविधि २०७३ निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लगेकोले यस सन्दर्भमा नागरिक सहभागिताको स्तर सन्तोषजनक पाइएको छ । यद्यपि नियमित लेखापरीक्षण योजना बनाउँदा समेत नागरिक सहभागिताको पद्धति विकास गर्दा महालेखा परीक्षकको कार्य अझ सहभागितामूलक हुन सक्छ ।</p>
<p>लेखापरीक्षण कार्यक्रम निर्माणमा प्राप्त नागरिक सुझावको उपयोग: यस प्रयोजनका सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायको लेखापरीक्षण कार्यक्रम बनाउनु अघि नागरिकबाट सङ्कलन गरेको</p>	<p>कार्यसम्पादन लेखापरीक्षण योजना वा कार्यक्रम बनाउनु अघि नागरिक सुझाव लिने गरिएको भएपनि त्यस्ता सुझाव र त्यसको संबोधन विधि दस्तावेजीकरण गरी नागरिकलाई जानकारी दिने</p>

सुभाबको उपयोगका सम्बन्धमा आम नागरिकलाई जानकारी दिने भए/नभएको लेखाजोखा गरिन्छ ।	अभ्यास छैन । यसबाट लेखापरीक्षण योजनामा नागरिक सहभागिता निरुत्साहित हुनसक्ने अवस्था रहने भएकोले यसमा सुधार आवश्यक छ ।
लेखापरीक्षणको क्रममा गरिने अनुसन्धानमा नागरिक सहभागिता : महालेखा परीक्षक कार्यालयले लेखापरीक्षणको क्रममा गर्ने अनुसन्धानमा संबन्धित लाभग्राही वा सरोकारवालाको सहभागिता गराउने संस्थागत पद्धति निर्माण र कार्यान्वयन गरे वा नगरेको लेखाजोखा गरिन्छ ।	महालेखापरीक्षक कार्यालयले सरोकारवाला संलग्नता रणनीति बनाएको भएपनि लेखापरीक्षणका क्रममा हुने अनुसन्धानमा संबन्धित क्षेत्रका लाभग्राही वा सेवाग्राहीसंग छलफल गर्ने र त्यसलाई लेखापरीक्षणको जानकारीका रूपमा उपयोग गर्ने संस्थागत अभ्यास छैन । यसैले यस विषयमा नागरिक सहभागिताको अवसर उपलब्ध गराउने विधि तय गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

आइ वी पी ले प्रयोग खुला बजेट सर्वेक्षणका लागि तयार गरेको सर्वेक्षण प्रश्नावलीमा रहेका माथि उल्लिखित नागरिक सहभागितासंग सम्बन्धित १८ विषयका अतिरिक्त नागरिक सहभागिताका दृष्टिकोणले सर्वेक्षणका क्रममा नागरिक सहभागिता अन्तर्गत जानकारी दिने अर्थात् खुलापनका निम्न सीमितताको समेत समीक्षा गरी सुधार गर्नुपर्ने छ ।

- बृहत् अर्थशास्त्रीय परिसूचक, अपेक्षित आर्थिक उपलब्धि, आय र व्ययको प्रक्षेपण लगायतको विशेषतासहितको पूर्व बजेट विवरण तयार गर्ने अभ्यास नहुनु तथा पूर्व बजेट विवरण सङ्घीय संसदमा पेस गर्ने समय र बजेट प्रस्ताव पेस गर्ने समयका विचमा १ महिना भन्दा कम समयको अन्तर हुनु ।
- कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव वा अनुमोदित बजेटका अनुसूचिहरूको अप्राविधिक प्रस्तुति सहितको नागरिक बजेट निर्माण गरी सार्वजनिक गर्ने अभ्यास नहुनु ।
- पारित बजेट, चौमासिक प्रतिवेदनहरू, वार्षिक समीक्षा जस्ता दस्तावेज हरूमा सूचना अपर्याप्त रहनु तथा तिनको नागरिक (सरलीकृत) संस्करण सार्वजनिक नगरिनु ।
- आर्थिक समिति, लेखा समिति तथा संसदले बजेट सम्बन्धमा प्रतिवेदन तयार गर्ने र समयबद्ध रूपमा सार्वजनिक गर्ने अभ्यास नहुनु ।

माथिका विषयलाई ध्यान दिई बजेट पारदर्शिता बढाउने र नागरिक सहभागिताका अवसर सिर्जना गर्न आवश्यक रणनीति बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

ख. सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व (पेफा) हाते पुस्तिका, २०७६

सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले प्रकाशन गरेको हाते पुस्तिका, २०७६ मा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षका सूचक तथा मापदण्ड समेटिएको छ । हाते पुस्तिकामा प्रस्तुत सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्रमा उल्लिखित ६ चरण मध्ये नीति/रणनीति/योजना/वित्तीय प्रक्षेपण र बजेट तर्जुमा चरणमा विद्वतवर्ग र नागरिक समाजको भूमिका रहने उल्लेख छ । त्यसैगरी फेफा संरचनामा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सात प्रमुख स्तम्भमध्ये सार्वजनिक वित्तको पारदर्शितालाई एक प्रमुख स्तम्भका रूपमा समेटिएको छ भने अन्य स्तम्भ अन्तर्गतका सूचक र आयामहरूमा पनि बजेट प्रक्रियामा तयार हुने प्रतिवेदनहरूमा सूचनाको पर्याप्तता र पहुँचयोग्यतालाई महत्व दिइएको छ । त्यसैगरी सार्वजनिक सम्पत्ति

वर्हिर्गमनको पारदर्शिता, खरिद सम्बन्धी गुनासो व्यवस्थापन जस्ता आयामहरूले बजेट प्रक्रियामा सुसूचित सहभागिताका लागि अवसर सिर्जना गरेको देखिन्छ । यद्यपि बजेट तर्जुमा बाहेकका सार्वजनिक खर्चको प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वा संलग्नताका सन्दर्भमा भने थप विषय समावेश भएको पाइँदैन ।

ग) लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा नागरिक सहभागिता, स्रोत पुस्तिका

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले प्रकाशन गरेको “लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा नागरिक सहभागिता, स्रोत पुस्तिका” मा शासन प्रक्रियाका विभिन्न पक्ष र नागरिक सहभागिताको आवश्यकताको विवेचना सहित विभिन्न तहका सरकारले आफ्नो कार्य सम्पादनका क्रममा अवलम्बन गर्न सक्ने नागरिक सहभागिताका विधि प्रस्तुत गरेको छ । उक्त स्रोत पुस्तिकामा बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन, सार्वजनिक खरिद, अनुगमन र मूल्याङ्कन, लेखापरीक्षण लगायतका सबै चरणमा नागरिक सहभागिता हुनु पर्ने उल्लेख छ । नागरिक सहभागिता व्यवस्थित गर्न गाउँपालिका, नगरपालिका तथा वडास्तरमा नागरिक संयन्त्र निर्माण गर्न सकिने लगायतका विकल्प प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी जनसहभागिताको स्तरीकरण गरी जानकारी नपाउने अवस्था देखि नेतृत्व लिने र अरुका लागि समेत वकालत गर्न सक्ने गरी ९ तहको व्याख्या गरिएको छ । स्थानीय बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि यो पुस्तिका महत्वपूर्ण स्रोत सामग्री हुनसक्छ ।

५.३. बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अन्तराष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मापदण्डहरू

क. विश्व बैंक

विश्व बैंकले आफ्नो लगानी रहेका कार्यक्रम तथा सम्बन्धित देशको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि तयार गरेको नागरिक सहभागिताको रणनीतिक संरचनामा नागरिक सहभागिताका सिद्धान्त तथा मापदण्डहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । जस अन्तर्गत नागरिक समाज, सरोकारवाला तथा प्रभावित समुदायसंगको परामर्श (Consultation), निर्णय लिने प्रक्रियामा प्रत्यक्ष जनसहभागिता (Collaboration), नागरिकका सुझाव सङ्कलन, अभिलेखन र प्रतिवेदन (Collecting, Recording, and Reporting on Inputs from Citizens), गुनासो सुनुवाइ प्रणाली (Grievance Redress Mechanisms), नागरिक अनुगमन (Citizen Led Monitoring), सामाजिक समावेशीकरण र सशक्तीकरण (Social Inclusion and Empowerment) र नागरिक सहभागिताका लागि क्षमता विकास र सूचना प्रविधिको उपयोग (ICT) जस्ता पद्धतिलाई नागरिक सहभागिताका उपयोग गरिने उल्लेख छ । (स्रोत : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/21113/929570>

WP0Box380ategicFrameworkforCE.pdf?sequence=1&isAllowed=y) यसबाट बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागितालाई परामर्श, संलग्नता, सहकार्य र सशक्तीकरण जस्ता इन्टरनेसनल एसोसियसन फर पब्लिक पार्टिसिपेसन (आइएपी) ले तयार गरेको आयामहरूलाई विश्व बैंकले पनि अङ्गीकार गरेको वा गर्न प्रेरित गरेको देखिन्छ ।

विश्वबैंकले सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायले गर्ने लेखापरीक्षण चक्रका विभिन्न चरणमा नागरिक सहभागिताको प्रारूप तयार पारेको छ । यसमा महालेखापरीक्षकको सञ्चार रणनीति निर्माण र कार्यान्वयन तथा लेखापरीक्षण प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका प्रवर्द्धनका अभ्यास समेटिएको छ । लेखापरीक्षण योजना निर्माण, कार्यान्वयन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको सञ्चार, प्रतिवेदनमा औल्याइएका सुझाव कार्यान्वयनको अनुगमनका जनसहभागिताको विधि र अभ्यास प्रस्तुत गरेको छ । (स्रोत : <https://e-participatoryaudit.org/module-02/index.php>)

ख. अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोष

अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषका वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रकाशनहरूमा बजेट सूचनामा नागरिकको पहुँच हुनुपर्ने र बजेट प्रक्रियामा नागरिकलाई सहभागिताको अवसर रहनु पर्ने उल्लेख छ । उसले गिफ्ट सिद्धान्त र इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसिपले अधि सारेका मापदण्डलाई नागरिक सहभागिताका आदर्शतम विधिका रूपमा उद्धरण गरिएको देखिन्छ । कोषले तयार गरेको वित्तीय पारदर्शिता सङ्केत (कोड) अन्तर्गत वित्तीय प्रतिवेदन, वित्तीय प्रक्षेपण र बजेट निर्माण सम्बन्धी कोडहरूमा बजेट सूचनाको समयबद्ध तयारी र प्रकाशन तथा सूचनाको गुणस्तरीयता र व्यापकता जस्ता पक्षलाई वित्तीय पारदर्शिता र नागरिक सहभागिताको आधार बनाइएको पाइन्छ । (स्रोत : <https://www.imf.org/external/np/fad/trans/Code2019.pdf>)

ग. आर्थिक सहकार्य र विकास संस्था (ओइसीडी)

ओइसीडीले तयार पारेको बजेट पारदर्शिता सम्बन्धी टुल किटमा बजेटको खुलापन र नागरिक संलग्नताका आयामहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा ओइसीडीले वित्तीय नीति निर्माण र कार्यान्वयनका सन्दर्भमा बहस र छलफल गर्न पाउनु नागरिकको अधिकार हुने र अन्य गैर राज्य पक्षले पनि सहभागिताको अवसर पाउनु पर्ने उल्लेख छ । उसले बजेट सूचनामा नागरिकको पहुँच हुने व्यवस्था गर्ने, ओपन बजेट डाटाको उपयोग गर्ने र बजेटलाई समावेशी र सहभागितामूलक बनाउने विषयलाई खुलापन र नागरिक सहभागिताका प्रमुख पक्षका रूपमा समावेश गरेको छ । जस अनुसार बजेट सूचनामा पहुँचका लागि नागरिकले बुझ्ने गरी अप्राविधिक वा सरल भाषामा र सहजै उपलब्ध हुने गरी सार्वजनिक गर्नुपर्ने नागरिक बजेट निर्माण र प्रकाशन गर्नुपर्ने उल्लेख छ भने तथ्याङ्कहरूको उपयोग गरी बजेटको विश्लेषण तयार पार्न र सहभागितालाई प्रविधि मैत्री र प्रभावकारी बनाउन ओपन फर्म्याटमा बजेट डाटा प्रकाशन गर्नुपर्ने र त्यस्तो तथ्याङ्क सवैको सहज पहुँचमा हुनुपर्ने पनि उल्लेख छ ।

ओइसीडीले बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सहभागितामूलक लोकतन्त्रको अभ्यास र स्थापित शासकीय जिम्मेवारी र मापदण्डको पूरक माध्यमका रूपमा बजेट चक्रको हरेक चरणमा हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । बजेट प्रक्रियामा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि स्रोतको सीमितता, विभिन्न प्राथमिकताहरू, बजेट कार्यान्वयनको सम्भाव्य परिणाम वा असर लगायतका सान्दर्भिक बजेट सूचना पर्याप्त रूपमा समयमा नै नागरिकलाई उपलब्ध गराइनुपर्ने उसको मान्यता रहेको छ । त्यसगरी सहभागिताका विधि, प्रक्रिया र माध्यमलाई सुव्यवस्थित र परिभाषित गरी बजेट प्रक्रियामा त्यसको कार्यान्वयनमा जोड दिइएको छ । (स्रोत: OECD, Budget Transparency Tool Kit, 2017)

घ. संयुक्त राष्ट्रसंघ : संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभा, २०१२ को निर्णय नं (६७/२१८) मा सदस्य राष्ट्रहरूलाई वित्तीय नीतिको पारदर्शिता, सहभागिता र जवादेहिता प्रवर्द्धन सम्बन्धी विषय समावेश छ । जसमा ग्लोबल इन्सिष्टिभ फर फिस्कल ट्रान्स्परेन्सीले अधि सारेका सिद्धान्तको अनुशरण गर्न उत्प्रेरित गर्ने लगायतका निर्णय समावेश छन् । (स्रोत : <https://undocs.org/en/A/RES/67/218>) । संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक तथा सामाजिक मामिला विभागले प्रकाशन गरेको सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायहरूले गरेका नागरिक सहभागिताका नवीन अभ्यास सम्बन्धी पुस्तकमा विभिन्न देशमा सार्वजनिक खर्चको लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिताका असल अभ्यास प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा मूलतः लेखापरीक्षण योजना निर्माणकै क्रममा विभिन्न माध्यमबाट अनियमितता वा वित्तीय जोखिम सम्बन्धमा नागरिक पृष्ठपोषण प्राप्त गरी त्यस्ता सुझावसमेतका आधारमा लेखापरीक्षण योजना निर्माण र कार्यान्वयन गरिएका उदाहरणहरू समेटिएका छन् ।

ड. खुला सरकार साभेदारी

खुला सरकार साभेदारी (ओजीपी) मा आवद्ध हुनका लागि वित्तीय पारदर्शिता, सूचनामा पहुँच, जिम्मेवार अधिकारीहरूको सम्पत्ति र आयको आफैँ खुलासा तथा सार्वजनिक नीति निर्माणमा जनसहभागिता जस्ता प्रमुख चारवटा न्यूनतम मापदण्ड तय गरिएका छन् । ओ जी पी ले वित्तीय सूचनाको उपलब्धता र पहुँच एवं वित्तीय नीति निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रियामा नागरिक सहभागितालाई शासकीय अभ्यासको खुलापनको आधारका रूपमा लिएको देखिन्छ । (स्रोत : <https://www.opengovpartnership.org/process/joining-ogp/eligibility-criteria>)

च) ग्लोबल इनिशिएटिभ फर फिस्कल ट्रान्सपरेन्सी (गिफ्ट)

गिफ्टले सार्वजनिक वित्तीय नीतिको पारदर्शिता, सहभागिता र जवाफदेहिताका लागि १० उच्च स्तरीय सिद्धान्त अधि सारेको छ । जस अन्तर्गत वित्तीय नीतिमा जनसहभागिता सम्बन्धी सिद्धान्त तल प्रस्तुत छ । (स्रोत: http://www.fiscaltransparency.net/pp_principles)

१. पहुँचयोग्यता

जनसहभागिता सहज बनाउन वित्तीय सूचना पर्याप्त रूपमा र सहजै नागरिकले प्राप्त हुन सक्नेगरी प्रवाह गर्नुका साथै सकेसम्म पुनः प्रयोग गर्न सकिने र रूपान्तरण गर्न मिल्ने गरी ओपन स्वरूपमा उपलब्ध गराइनुपर्छ।

२. खुलापन

नागरिक सहभागिताको उद्देश्य, क्षेत्र, सीमा, अपेक्षित उपलब्धि, सहभागिता प्रक्रिया, समय तथा सहभागिताको अपेक्षित वास्तविक उपलब्धि समेतको पर्याप्त जानकारी दिनुका साथै यी विषयमा सम्बन्धित पक्ष जवाफदेही हुनुपर्छ ।

३. समावेशिता

अपेक्षित र संकटाभिमुख समुदाय तथा व्यक्तिहरू लगायत नागरिक तथा गैर सरकारी पक्षको सहभागिताका लागि उपलब्ध एकभन्दा बढी माध्यमहरूको उपयोग गरिनुपर्छ र राष्ट्रियता, जाति, धर्म, लिङ्ग आदिका आधारमा विभेद नगरी सबैको आवाज सुन्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ । यसक्रममा धारणा राख्नेको आवद्धता वा पहिचानलाई गौण राख्ने र प्रस्तुत विचारलाई महत्व दिने प्रवन्ध गरिनु पर्छ ।

४. स्व-अभिव्यक्तिको सम्मान

सम्बन्धित निर्णयबाट प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित हुने व्यक्ति तथा समुदायलाई सकेसम्म आफूले रोजेको माध्यमबाट सहभागिता जनाउन र आफ्ना चाहना मौलिक स्वरूपमा अभिव्यक्त गर्ने मौका दिइनु पर्छ । यद्यपि, त्यस्ता पक्षको तर्फबाट राय राख्ने अन्य व्यक्ति वा समूह पनि हुनसक्छन् ।

५. समयबद्धता

बजेट तथा नीति चक्रको प्रत्येक चरणमा सहभागी भई आफ्नो राय राख्न सर्व साधारणलाई पर्याप्त समय दिइनुपर्छ, अन्य विभिन्न विकल्प रहेको अवस्थामा सकेसम्म चाँडो सहभागी गराइनुपर्छ र आवश्यकता अनुसार पटक-पटक पनि सहभागी गराइनु पर्छ ।

६. गहिराइ

सम्बन्धित नीतिगत उद्देश्य, विकल्प वा वैकल्पिक छनोटहरू प्रकाश पार्नुका साथै सम्बन्धित नीति वा

निर्णयबाट पर्नसक्ने सम्भाव्य सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय प्रभाव पहिचान गर्ने र सम्बन्धित नीति वा निर्णयसंग सम्बन्धित विभिन्नता पनि समावेश गरी हरेक जनसहभागिताका लागि पर्याप्त सूचना प्रवाह गरिनुपर्छ । यसका साथै सहभागीहरूको सुझाव सम्बन्धित नीतिमा समावेश भए वा नभएको सम्बन्धमा स्पष्ट जानकारी दिने व्यवस्था पनि गरिनुपर्छ ।

७. अनुपाती

सम्बन्धित नीति वा सवालको स्तर तथा प्रभावको आँकलन गरी सहभागिताका विभिन्न पद्धतिहरूको प्रयोग गरिनुपर्छ ।

८. दिगोपना

एक अर्काको अनुभव तथा ज्ञान साट्न, परस्पर विश्वास अभिवृद्धि गर्न, उपयुक्तता र प्रभावकारिताका आधारमा जनसहभागितालाई संस्थागत गर्न, प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा वित्तीय नीति सम्बन्धित निर्णयको पुनरावलोकन हुने कुराको सुनिश्चितता प्रदान गर्न तथा विगतका अनुभवको लेखाजोखा गरी आगामी दिनका लागि सुधारका क्षेत्र पहिल्याउन राज्य र गैर राज्य निकायहरूका बिच निरन्तर साक्षात्कार हुनुपर्छ ।

९. परिपूरकता

सहभागिताका पद्धतिहरूले शासकीय अभ्यास तथा जवाफदेहिताका प्रणालीहरूको प्रभावकारिता अभिवृद्धि र कमी पूर्तिमा योगदान गर्ने कुराको सुनिश्चितता गरिनुपर्छ ।

१०. पारस्परिकता

जनसहभागिताका गतिविधिमा संलग्न हुने राज्य तथा गैर राज्य पक्ष दुवैले आफ्ना उद्देश्य, आफूले अघि बढाउन चाहेको विषय, आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने पक्ष आदि विषयमा आफूलाई खुला रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । त्यसैगरी स्वीकार्य नियमको पालना गर्दै सहभागिताको उद्देश्य प्राप्तमा सहयोग गर्नुपर्छ ।

गिफ्टका माथि उल्लिखित जनसहभागिताका सिद्धान्त बाहेक वित्तीय नीतिमा नागरिक सहभागिताको आधारका रूपमा बजेट प्रक्रियाका सबै चरणको गुणस्तरीय र प्रयाप्त वित्तीय सूचनाको उपलब्धताको आधारमा प्रतिविम्बित हुने वित्तीय पारदर्शिताका ४ सिद्धान्त र वित्तीय नीतिको सञ्चालनका ६ सिद्धान्त गरी वित्तीय पारदर्शिता, सहभागिता र जवाफदेहिता सम्बन्धी १० उच्च स्तरीय सिद्धान्त पनि अघि सारेको छ । यस अन्तर्गत सिद्धान्त १० मा भनिएको छ :- “वित्तीय नीति निर्माण र कार्यान्वयनसंग सम्बन्धित सार्वजनिक बहस तथा छलफलमा सहभागी हुने अधिकार आम नागरिकसंग हुन्छ र आम नागरिक र अन्य गैर राज्य पक्षलाई समेत त्यस्तो बहस र छलफलमा सहभागिताको अवसर दिइनु पर्छ ।”

छ) इन्टरनेसनल एसोसिएसन फर पब्लिक पार्टिसिपेसन (आइएपी)

आइ ए पी ले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका पाँच तहको व्याख्या गरेको छ । जसले वित्तीय सूचनाको उपलब्धतालाई नागरिक सहभागिताको प्रस्थान बिन्दु मानेको छ भने निर्णय गर्ने जिम्मेवारी नागरिकले नै पाउने अर्थात् सशक्तीकरणको तहलाई माथिल्लो स्तर मानेको छ । आइ ए पी ले अघि सारेका सहभागिताका स्तर तलको चित्रमा दर्शाइएको छ । (स्रोत :

[https://iap2canada.ca/Resources/Documents/0702-Foundations-Spectrum-MW-rev2%20\(1\).pdf](https://iap2canada.ca/Resources/Documents/0702-Foundations-Spectrum-MW-rev2%20(1).pdf)

आइएपी-२ ले तय गरेका सहभागिताका तह

निर्ययमा प्रभावको बढ्दो क्रम

जानकारी दिनु	परामर्श गर्नु	सहभागी गराउनु	सहकार्य गर्नु	सशक्तीकरण गर्नु
जनसहभागिताको लक्ष्य जनतालाई समस्या, विकल्प वा समाधानका अवसर वा समाधानका विकल्प बुझ्न सहयोग हुनेगरी सन्तुलित र वस्तुपरक सूचना उपलब्ध गराउनु ।	विश्लेषण, विकल्प वा निर्णयहरूका सन्दर्भमा जनताको पृष्ठपोषण प्राप्त गर्नु	जनचासो तथा अपेक्षाहरू निरन्तर सुन्ने र ग्रहण गर्ने सुनिश्चितता सहित निर्णय प्रक्रिया पूरा नहुँदासम्म प्रत्यक्ष जनतासँगै बसेर कार्य गर्नु ।	विकल्पहरूको विकास र चाहेको समाधान पहिचान गर्ने लगायत निर्णयका हरेक पक्षमा सर्वसाधारणसंग साभेदारी गर्नु ।	अन्तिम निर्णयको अधिकार जनतालाई नै दिनु ।
जनतासँगको प्रतिवद्धता	हामी यहाँहरूलाई सुसूचित राख्छौं। हामी यहाँहरूलाई सुसूचित गछौं, तपाईंको चासो र सवाल सुन्छौं, ग्रहण गछौं र निर्णय प्रक्रियामा तिनको प्रभाव बारे पृष्ठपोषण पनि दिन्छौं ।	हामी यहाँहरूसँगै बसेर काम गछौं, यहाँको चासो र सवाल सुन्छौं, विकल्पहरूको विकासमा तिनलाई उपयोग गछौं र निर्णय प्रक्रियामा त्यस्ता सुझावले पारेको प्रभावको जानकारी पनि दिन्छौं ।	समस्या समाधान नवीन उपाय पहिल्याउनका लागि तपाईंको सहयोग लिन्छौं र तपाईंका सल्लाह र तपाईंका सुझावहरूलाई सम्भव भएसम्म अधिकतम रूपमा निर्णयमा समावेश गछौं ।	तपाईंले गरेको निर्णय हामी कार्यान्वयन गछौं ।

ज. इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसिप (आइबीपी)

इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसिपले विश्वभरका केन्द्रीय सरकारको बजेट पारदर्शिता र जनसहभागिताको लेखाजोखा गर्दा माथि प्रस्तुत सबैजसो अन्तराष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मापदण्डलाई आधार मानेको छ । उसले बजेट प्रक्रियाको पारदर्शितालाई सहभागिताको आधार मान्दै बजेट सूचनाको उपलब्धता, पहुँचयोग्यता, समयवद्धता र ज्ञानमूलकतालाई बजेट पारदर्शिताको आधार मानेको छ । त्यसैगरी नागरिक सहभागिताका लागि मूलतः बजेट निर्माण, अनुमोदन, कार्यान्वयन र निगरानीमा संलग्न निकायले नागरिकसंग गर्ने अन्तरक्रियाको निर्धारित विधि र प्रक्रियाका आधारमा गिफ्ट, आइ ए पी जस्ता निकायले अधिसारेका सिद्धान्त र सम्बन्धित देशको अभ्यासका बिच तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने गरेको छ । (स्रोत :

<https://www.internationalbudget.org/publications/open-budget-survey-2019-global-report/>)

आइ बी पी ले विपद् वा आपत्कालीन अवस्थामा सार्वजनिक स्रोत विनियोजन र खर्चको बेग्लै मासिक प्रतिवेदन तयार गरी खुला तथ्याङ्क ढाँचामा सार्वजनिक गर्नु पर्ने उल्लेख गरेको छ । उसले विपद्को समयमा गरिने विनियोजन र खर्च सम्बन्धी निर्णयलाई सहभागितामूलक बनाउन भरपर्दो कानुनी र संरचनागत प्रवन्ध गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । (स्रोत : www.internationalbudget.org/covid)

६. बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यास

विभिन्न देशले केन्द्रीय, क्षेत्रीय वा स्थानीय तहको बजेट प्रक्रियामा अवलम्बन नागरिक सहभागिताको केही असल अभ्यास तल क्रमशः प्रस्तुत छ ।

६.१. केन्द्रीय स्तर

क) मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माणमा जनसहभागिता

कोरियामा बजेट कार्यालयका तर्फबाट मध्यकालीन खर्च संरचना तयारी प्रक्रियाको नेतृत्व कोरियन डेभलपमेन्ट इन्स्टिच्युटले गर्छ । यस क्रममा मध्यकालीन खर्चको प्राथमिकता र सीमा निर्धारणका लागि ५-६ दिनसम्म सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने गरिन्छ । विगतमा यस्ता सुनुवाइ मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीको प्रारम्भिक चरणमा गर्ने गरिएकोमा हाल प्रारम्भिक मस्यौदा तयारीपछि सोही मस्यौदामा आधारित रहेर गरिन्छ । सुनुवाइमा विभिन्न १२ क्षेत्रका विषयगत मन्त्रालय र छानिएका बजेट विपेशज्ञ, प्राज्ञहरू, नागरिक सङ्घसंस्थाहरू र निजी क्षेत्रको सहभागितामा ९० मिनेट व्यवस्थित प्रस्तुति र छलफल हुन्छ । यस्ता सुनुवाइमा सर्वसाधारण नागरिकलाई पनि टिप्पणी तथा प्रश्न गर्ने अवसर सहित पर्यवेक्षकका रूपमा सहभागिताका लागि आमन्त्रण गरिन्छ । यस्ता बैठक सार्वजनिक रूपमा हुने मात्र नभई टेलिभिजनबाट समेत प्रसारण गरिन्छ । (स्रोत : *GIFT; 2015, p. 6*)

ख) बृहत् अर्थशास्त्रीय र वित्तीय नीति निर्माण

युरोपेली संघका केही देशहरूले वित्तीय नीति सम्वन्धी सूचना प्रवाहका लागि अवलम्बन गरेका प्रवन्धहरू प्रभावकारी देखिएका छन् । यस अन्तर्गत बजेट तर्जुमाका क्रममा गरिने नियमित संसदीय सुनुवाइ, बजेट प्रक्रियामा सरकारले गर्ने परामर्शहरू, वित्तीय प्रक्षेपण तथा सुझावहरू र तिनको कार्यान्वयनको नतिजाका विचमा देखिने अन्तरको कारण पुष्टि गर्नु पर्ने जिम्मेवार अधिकारीहरूको दायित्व आदि पर्दछन् । बृहत् अर्थशास्त्रीय प्रक्षेपण तयार पार्न नागरिक सङ्घ संस्थालाई गरिने अधिकार प्रत्यायोजनलाई बजेट प्रक्रियामा नागरिक संलग्नताको बलियो उदाहरण हो । (स्रोत: *Fiscal Governance in Georgia and its compatibility with EU practice; 2015*)

ग) बजेट निर्माणमा विधायी र नागरिक भूमिका

बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा संसद र नागरिक समाजको सुझाव प्राप्तिको दायरा विस्तारको नवीन अभ्यासका रूपमा कतिपय मुलुकले संसदमा बजेट पेस हुनुभन्दा केही महिना पहिले नै विस्तृत आर्थिक नीति तथा आगामी आर्थिक वर्षको बजेटको प्रारूप समेटेर पूर्व बजेट विवरण सार्वजनिक गर्ने गरेका छन् । यसरी संसदीय प्रक्रिया अन्तर्गत बजेटको मन्त्रालयगत बजेट शीर्षकमा छलफल गर्नु अघि बृहत् अर्थशास्त्रीय परिदृश्य तथा बजेटको आकारमा केन्द्रित रहेर अलग्गै छलफल हुने अवस्था बनेको छ । ब्राजिल, स्विडेन, स्विजरल्यान्ड जस्ता देशहरूमा पूर्व बजेट विवरणमा छलफल भई संसदीय अनुमोदन हुनैपर्ने व्यवस्था छ (ब्राजिलमा सांसदहरूले गृष्मकालीन छुट्टी लिनुअघि पूर्व बजेट विवरणमा छलफल र अनुमोदन हुनुपर्ने नियम छ) । पेरु, दक्षिण अफ्रिका लगायतका देशमा पूर्व बजेट विवरणमाथि छलफल हुने गरेको भएपनि यसमाथि मतदान र संसदीय अनुमोदन गर्ने अभ्यास भने छैन । पूर्व बजेट विवरणमा छलफलको यस्तो अभ्यासले बजेटका सिद्धान्त तथा दायराहरू पूर्व निर्धारित गरी प्राथमिकीकरणका सबालहरू सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता र कार्यकुशलताका सन्दर्भमा विस्तृत छलफलका लागि सांसदहरूलाई उत्प्रेरित गर्छ । (स्रोत : *IBP W.Krafchik; 2006, p.10*)

क्यानाडामा संसदको वित्त समितिले बजेट प्रमुख नीतिगत अवधारणा समितिमा प्रस्तुत गरी सम्बन्धित विषयका निश्चित प्रश्नमा समितिको धारणा माग गर्नु अघि नै बजेटका नीति सम्बन्धमा सार्वजनिक सुनुवाइ सुरु गर्ने गरेको छ । यसपछि समितिले मुलुकका १० वटा विभिन्न स्थानमा करीव २० वटा जति सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने गरेको छ । यस्तो सुनुवाइमा सर्वसाधारण नागरिक पनि सहभागी हुन पाउने खुला बैठक तथा निश्चित स्वार्थ समूह सहभागी हुने बेग्लै बैठकहरू समावेश हुन्छन् । (स्रोत : GIFT; 2015, p. 8)

तान्जानियामा आर्थिक ऐन संशोधन गरी संसदीय बजेट समिति निर्माण, बजेट पेस भई ३० जुनमा बजेट पारित गर्नु अघि संसदीय छलफलका लागि पर्याप्त समय उपलब्ध हुने गरी बजेट मस्यौदा तयारीको समय तालिका परिवर्तन र समग्र बजेट पारित गर्नुअघि मन्त्रालयगत बजेट स्वीकृति गर्ने जस्ता प्रावधान समावेश गर्न संसदको सार्वजनिक लेखा समिति र महालेखापरीक्षकले साभेदारी गरेको पाइन्छ । संसदको बजेट समिति निर्माणले बजेट प्रक्रियामा संसदसँग नागरिक संघसंस्था तथा अन्य सरोकारवालाको सम्बन्ध स्थापित गरेको छ । त्यसपछि संसदको बजेट समितिले राष्ट्रिय बजेटको सुधारका लागि कैयौं सुझाव उपलब्ध गराएको छ, भने सरकारले त्यस्ता सुझावको संबोधन गरेको छ । यसबाट संसदको बजेट निगरानीको भूमिकामा पनि सुधार आएको छ । अहिले संसदको लेखा समितिले आगामी आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा र पारित गर्नु अगावै चालु आर्थिक वर्षमा महालेखापरीक्षकले दिएको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको समीक्षा गरी सक्छ । (GIFT; 2015, p 9)

घ) सहभागितामूलक बजेट

राष्ट्रिय स्तरमा भएको विषय क्षेत्रगत परीक्षण अन्तर्गत ताइवानले गरेको संस्कृति सम्बन्धी परीक्षण र फ्रान्सले गरेको नवीकरणीय उर्जा सम्बन्धी प्रयोग भन्दा महत्वपूर्ण प्रयोग पोर्चुगल र कोरियाले गरे । पोर्चुगलमा हरेक वर्ष त्यहाँको प्रशासनिक आधुनिकीरण मन्त्रालयले स्थानीय अधिकारी, विश्वविद्यालयहरू तथा नागरिक सङ्घ संस्थाको अनुरोध र उनीहरूसंगको सहकार्यमा राष्ट्रिय स्तरको अनलाइन तथा प्रत्यक्ष सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाका बैठकहरू सञ्चालन गर्ने गरेको छ । यसले राष्ट्रिय बजेटको निश्चित हिस्सा सहभागितामूलक बजेटको विधिबाट राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय नीति कार्यान्वयनमा खर्च गरिन्छ । यो प्रक्रियाले नगरस्तरका धेरै सङ्ख्याका सहभागितामूलक बजेटको परिपूरकको रूपमा समेत काम गरेको छ । यस्तो बजेटको आकार सन् २००२ देखि निरन्तर बढिरहेको छ । यसबाहेक यहाँको संसदले युवा तथा खेलकुद सम्बन्धी नीति कार्यान्वयनको सहभागितामूलक बजेटका लागि थप रकम उपलब्ध गराउने पक्षमा पनि मतदान गरेको छ । यसबाट सहभागितामूलक बजेटका लागि राष्ट्रिय स्तरमा विनियोजन गरिने कुल रकमको १० प्रतिशत शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतको युवा तथा खेलकुद क्षेत्रमा जान्छ । शिक्षा मन्त्रालयले देशभरका ११ सय माध्यमिक विद्यालयले अनिवार्य रूपमा सहभागितामूलक बजेट बनाउनु पर्ने कानुनी प्रवन्ध गरेको छ । (OPE – see Falanga, 2018).

कोरियामा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी गठन हुने नागरिक परिषद्ले सरकारले कार्यान्वयन गर्ने गरी हरेक वर्ष नीति तथा योजना प्रस्ताव गर्छ । यस अतिरिक्त सन् २००५ मा स्थानीय वित्त ऐन सुधार गरेपछि सरकारले सहभागितामूलक बजेट तर्जुमा गर्ने स्थानीय तहलाई प्रोत्साहन गर्ने निर्देशिका जारी गरेको थियो भने २०११ को स्थानीय वित्त ऐन मार्फत बजेट निर्माण प्रक्रियामा नागरिक संलग्नतालाई अनिवार्य गऱ्यो । इन्डोनेसिया (२०००), पेरु (२००२), डोमिनिकन रिपब्लिक (२००७) केन्या (२०१०), फिलिपिन्स (२०१२) को राष्ट्रिय कानुनबाट मुलुकभरका स्थानीय तहमा सहभागितामूलक बजेट निर्माणको वातावरण तयार गरे । सन् २००९ देखि पोल्यान्डमा ग्रामीण सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाको अभ्यासलाई प्रोत्साहन गर्ने कानुन कार्यान्वयनमा छ, जसले सूत्रमा आधारित रहेर त्यहाँका १,२०० भन्दा बढी

स्थानीय निकायलाई बजेटमा जनसहभागिता प्रतिको प्रतिबद्धताका आधारमा ती तहलाई थप रकम उपलब्ध गराउने गरिएको छ । (स्रोत : Dias, N., *Hope for Democracy*, 2018)

ड) नागरिक बजेट

माल्दोभाको अर्थ मन्त्रालयले बजेटका शब्दावलीको अर्थ सहित केही बजेट दस्तावेजको सरलीकृत संस्करण अर्थात् नागरिक बजेट विभिन्न ३ भाषामा तयार गरी प्रचार प्रसार गर्छ । मन्त्रालयको वेबसाइटमा बजेट प्रक्रियाका विभिन्न चरणलाई निकै आकर्षक तवरले प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय तहमा उपयोगमा ल्याइएको यी नमुनाको अध्यावधिक संस्करणले बजेट पारदर्शिता र बजेट प्रक्रियामा जनसहभागिता प्रवर्द्धनमा योगदान गर्न सक्छन् । (स्रोत : http://mf.gov.md/sites/default/files/PublicFinanc_ROM_final_1080p.mp4)

च) बजेटको संसदीय अनुमोदनको चरणमा नागरिक सहभागिता

दक्षिण अफ्रिकामा सरकारले संसदमा बजेट पेस गरेपछि त्यहाँका संसदीय समितिहरूले नागरिक समाज तथा विषय विज्ञहरूलाई आमन्त्रण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सर्वसाधारणले लिखित रूपमा आफ्नो धारणा संसदमा पठाउन र संसदीय सुनुवाइमा सहभागी हुन पनि पाउँछन् । त्यहाँको संसद अन्तर्गत विभिन्न सूचना तथा नागरिकहरूको सुभाष सङ्कलन र संसदलाई परामर्श गर्नका लागि प्राविधिक जनशक्तिसहितको बजेट कार्यालय स्थापना गरिएको छ । (स्रोत : *Source: GIFT; 2014, p.9*)

फिलिपिन्समा त्यहाँको संसद संबन्धी विधेयक ४९९३ (बजेट प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता संस्थागत गर्ने कानून) अनुसार निर्धारित योग्यता पुगेका नागरिक सङ्घ संस्थालाई बजेटमा लिखित सुभाष दिन, बजेटमा हुने संसदीय सुनुवाइमा सहभागी हुन वा परामर्शका उपलब्ध गराउन संसदले आमन्त्रण गर्नुपर्ने र ती सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिले संसदीय सुनुवाइ र परामर्शहरूमा सहभागी हुन पाउने व्यवस्था छ । यसबाट योग्य सङ्घ संस्थाहरूलाई वैकल्पिक बजेट प्रस्ताव संसदमा दर्ता गराउन समेत सक्छन् । उनीहरूले त्यहाँको सिनेट, प्रतिनिधिसभा तथा सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरका सरकारी कार्यालयमा रहने सान्दर्भिक तथ्याङ्कमा पहुँच समेत पाउँछन् । (स्रोत : *Source: GIFT; 2014, p.9*)

कोरियामा संसदको बजेट सम्बन्धी विशेष समितिले बजेटका सम्बन्धमा विषय विज्ञ आमन्त्रण गरी सार्वजनिक प्रसारण सहितको सुनुवाइ गर्छ । फरक फरक क्षेत्रका विशेषज्ञको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता हुने गरी राजनीतिक दलहरूसंगको समन्वयमा विषय विज्ञ छनोट गरिन्छ । यस्ता सुनुवाइमा समग्र आर्थिक तथा राजस्व प्रक्षेपण, वित्तीय अवस्था र खर्च योजनामा संशोधनको आवश्यकता लगायतका विषयको मूल्याङ्कन गरिन्छ । आवश्यकता अनुसार सुनुवाइका क्रममा कुनै प्रश्न उठेमा बजेट विशेष समितिले बजेटमा आवश्यक सुधारमा केन्द्रित रहेर सरकारसंग छलफलको बेग्लै सत्रका लागि पनि अनुरोध गर्न सक्छ । (स्रोत : *Source: GIFT; 2014, p.9*)

छ) सांसद-समुदाय सम्पर्क

युगान्डाको संसदमा संसदीय समितिले विभिन्न सबाल लिएर नागरिक सङ्घ संस्थाका समूहहरूसम्म पुग्ने गरेको उदाहरण छ । यसका लागि समितिहरूले दलीय समूह वा ककसलाई यस्तो प्रक्रियाको सहजीकरणको सूत्रका रूपमा उपयोग गर्छन् । यसबाहेक विषय विज्ञहरूलाई सम्बन्धित विषयमा टिप्पणी तथा प्राविधिक प्रमाणहरू उपलब्ध गराउनका लागि आमन्त्रण गर्न पनि सकिन्छ । यसबाहेक सांसदहरूले राष्ट्रिय र स्थानीय तहबाट पृष्ठपोषण तथा मागहरू सुन्छन् । । (स्रोत : *Source: GIFT; 2015, p.9*)

ब्राजिलको संसदले e-Democracia पोर्टल स्थापना गरेको छ । नागरिकले सांसदहरूसँग संवाद, छलफलमा रहेका विधेयकमाथि टिप्पणी तथा नीतिगत समस्याका सन्दर्भमा बहसका लागि पार्टल तथा सामाजिक सञ्जालहरूको उपयोग गर्न सक्छन् । संसद र नागरिक अन्तरक्रियाका लागि एक भन्दा माध्यमको प्रावन्ध गर्न पोर्टल स्थापना गरिएको हो । यो पार्टलमा नागरिक र सांसदहरूका विचमा फेसबुक, ट्वीटर, इमेल, प्रत्यक्ष कुराकानी गर्ने व्यवस्थालाई समेत एकीकृत गरिएको छ भने यसमा विभिन्न सवालमा मत सर्वेक्षण, संसदले गर्ने सार्वजनिक सुनुवाईको प्रत्यक्ष प्रसारण हुने भिडियो फोरम आदिको व्यवथा छ । पोर्टलमा नयाँ समाजिक सञ्जालको उपयोग गर्न असहज मान्ने सांसदहरूले मतदाताहरूलाई स्मार्ट फोनमा २ देखि ७ मिनेट सम्मको भिडियो रेकर्ड गरी प्रत्युतर दिन सक्छन् । (स्रोत : <http://blog.openingparliament.org/post/60749859717/case-study-5-brazils-e-democracia-project>)

ज. लैंगिक उत्तरदायी र लैंगिक संवेदनशिल बजेट

लैंगिक उत्तरदायी वा लैंगिक संवेदनशिल बजेटको कामले विश्वभर प्राथमिकता पाउँदै गएको छ (संयुक्त राष्ट्रसंघ, २०१८)। दक्षिण अफ्रिकामा संसदका सदस्यहरूलाई लैंगिक उत्तरदायी बजेट दस्तावेज निर्माणको पहल गर्न सघाउनका लागि संसदको वित्त समिति र दुई गैर सरकारी संस्था मिलेर महिलाका लागि बजेट प्रयास स्थापना गरेका छन् । यसबाट नीति निर्माताहरूले नागरिक समाजको अनुसन्धान सीपको उपयोग गरी सम्बन्धित विषयमा बहस गर्न सहज भएको छ । युरोपमा लैंगिक बजेट सम्बन्धि सबैभन्दा धेरै प्रयास सरकारका तर्फबाट अधि सारिएका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा स्पेनको बस्क लैंगिक बजेट प्रयासलाई लिन सकिन्छ तर महिला अधिकारकर्मीहरूले संसदलाई व्यापक रूपमा प्रभावित गरेका उदाहरण पनि छन् (जस्तै, स्कटल्याण्डको महिला समुह र वेल्सको बजेट समुह)। युरोपका लैंगिक बजेट सम्बन्धि कार्यको प्रस्थान विन्दु मुलतः सरकारहरू नै रहेका छन् । (स्रोत WBI, 2008)

झ. लेखापरीक्षण योजना निर्माणमा नागरिक सहभागिता

अर्जेन्टिनामा त्यहाँको सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायले आफ्नो लेखापरीक्षण कार्ययोजनामा समावेश गर्नका लागि नागरिक सङ्घ संस्थाहरूसँग सम्भाव्य निकाय तथा कार्यक्रम सम्बन्धी प्रस्ताव सङ्कलन गर्न सार्वजनिक बैठक तथा जानकारीमूलक भेला आयोजना गर्ने गर्छ । सहभागितामूलक लेखापरीक्षण योजनाको लक्ष्य बोल कबोलको पद्धति विना नागरिक सङ्घ संस्थाहरूबाट प्राविधिक ज्ञान तथा जानकारी प्राप्त गरी लेखापरीक्षण योजनालाई व्यवस्थित तथा परिस्कृत गर्नु हो । अर्जेन्टिनाको महालेखापरीक्षकले हरेक वर्ष लेखापरीक्षण योजना निर्माणमा नागरिक परामर्श गर्नुपर्ने कानुनी दायित्व भने छैन । तथापि, सहभागितामूलक योजना निर्माण गर्न नसकिएको समयमा समेत महालेखापरीक्षक कार्यालयले नागरिक सङ्घ संस्थासंग नियमित सम्पर्क कायम गर्ने गरेको छ, जसले सहकार्य र साभेदारी र सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायको पारदर्शिता प्रवर्द्धनका लागि सहजीकरण गरेको छ । सन् २००३ देखि २०१० सम्ममा महालेखापरीक्षकले पाँचपटक सहभागितामूलक लेखापरीक्षण योजना निर्माण गरिसकेको छ । (स्रोत : EIP 201/5 from Guillan Montero 2012 and Nino 2010)

कोरियाको सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायले सेवा प्रदायक निकायको लेखापरीक्षणका लागि नागरिकले अनुरोध गर्न सक्ने अनलाइन प्रणाली सञ्चालन गरेको छ । यस्ता अनुरोधको पक्ष वा विपक्षमा निर्णय गर्नका लागि सो निकायले लेखापरीक्षण अनुरोध छानबिन समिति गठन गरेको छ । समितिमा निकायका कर्मचारी र वाह्य विज्ञ(समितिको अध्यक्षता गर्ने विज्ञ सहित) समावेश हुन्छन् । यसरी स्वीकृत अनुरोधका आधारमा लेखापरीक्षण गरी ठम्याईहरू सम्बन्धित अनुरोधकर्तालाई उपलब्ध गराइन्छ । निकायले लेखापरीक्षण प्रारम्भ हुनुअघि

अग्रिम रूपमा नागरिकको चासो हुनसक्ने निर्धारित लेखापरीक्षणका क्षेत्र र समयको जानकारी उपलब्ध गराउने अनलाइन पद्धति पनि कार्यान्वयन गरिरहेको छ । यो प्रणाली उपयोग गरी नागरिकहरूले गुनासो तथा कार्यान्वयन निकायका गलत अभ्यासको जानकारी उपलब्ध गराउन सक्छन् भने यस्तो जानकारीलाई लेखापरीक्षणका क्रममा ध्यान दिइन्छ । नागरिकले कुनै निकायको विशेष लेखापरीक्षणका लागि आवेदन समेत गर्नसक्छन् र त्यस्तो आवेदनमाथिको कारवाहीको जानकारी सम्बन्धित आवेदकलाई दिनु लेखापरीक्षणको सर्वोच्च निकायको दायित्व हुन्छ । (स्रोत: WBI 2008)

ब. लेखापरीक्षणमा लेखापरीक्षणको सर्वोच्च निकाय र नागरिक समाजका बिच सहकार्य

फिलिपिन्सको लेखापरीक्षण आयोगले लेखापरीक्षण टोलीमा नागरिक सङ्घ संस्थालाई सहभागी गराउने अवधारणा प्रयोग गरेको छ । नागरिक सहभागितामा लेखापरीक्षण सञ्चालन निर्देशिकामा नागरिक संस्थालाई सहभागी गराउने प्रक्रिया निर्धारण गरिएको छ भने, भएका नागरिक संस्थासंग हुने सम्झौताका सर्तहरूले यी प्रक्रियाको परिपूरकका रूपमा काम गर्छन् साथै पूर्वी एसिया प्यासिफिक क्षेत्रमा सामाजिक जवाफदेहिता आवद्ध सञ्जाल (आन्सा, एसिया प्यासिफिक) ले महत्वपूर्ण मध्यस्थको भूमिका निर्वाह गर्छ ।

निर्देशिकाले नागरिक सङ्घ संस्थाका लागि निम्न मापदण्ड निर्धारण गरेको छ :

- खरिद सुधारको सरकारी कानुनमा निर्धारण भए बमोजिम परियोजना वा कार्यान्वयन निकायसंग स्वार्थ बाझिएको हुन नहुने ,
- करसम्बन्धी कानुन तथा नियमहरूको पालना गरेको ,
- पारिश्रमिक नलिइकन यो प्रक्रियामा संलग्न हुन तयार रहेको,
- परियोजनाका लागि आफ्ना कर्मचारी, सदस्य, स्वयंसेवक अन्य साभेदार परिचालन गर्न सक्ने
- आफ्नो कार्यक्षेत्रमा दरिलो उपस्थिति देखाउन सक्ने र
- आम रूपमा राम्रो साख र पहिचान बनाएको
- सरकारको सम्बन्धित निकायसंग अहिले वा विगतमा साभेदारी भएको, सम्पन्न भएका परियोजना व्यवस्थापन गरेको, सम्बन्धित संस्था, उसको नेतृत्व, पदाधिकारी वा सदस्यबारे नकारात्मक सूचना वा पृष्ठपोषण नभएका, कुनैपनि फौजदारी वा देवानी अभियोग नलागेको ।

निर्देशिकाले लेखापरीक्षण टोलीको सदस्य हुन सम्बन्धित नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिको योग्यताका निम्न मापदण्ड निर्धारण गरेको छ :

- सम्बन्धित संस्थाको विधिवत सदस्य भई महत्वपूर्ण जिम्मेवारीमा रहेको
- सम्बन्धित परियोजनामा स्वार्थ नबाझिने
- उच्च नैतिक चरित्र भएको
- पारिश्रमिक विना सहभागी हुन तयार
- राज्यको करसम्बन्धी कानुन र नियम पालना गरेको र
- सम्बन्धित संस्थाले लिखित रूपमा टोलीमा समावेश हुने सदस्यका रूपमा तोकेको

निर्देशिकाले फिलिपिन्सको लेखापरीक्षण प्रक्रियामा सर्वसाधारण नागरिक सहभागिताको दायरा फराकिलो बनाएको छ । लेखापरीक्षण योजना निर्माणको क्रममा हुने परामर्शमा सहभागी हुने, लिखित रूपमा वा

वेबभासाइट मार्फत गुनासो पेस गर्ने वा सूचना दिने जस्ता विधिबाट धेरै नागरिक लेखापरीक्षण प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउँछन् । (स्रोत : WBI 2015)

फिलिपिन्समा “कन्सन्ड सिटिजन्स अफ अब्रा फर गुड गभर्नमेन्ट” नामक नागरिक संस्थाले १९८७ मा अब्रा क्षेत्रको पूर्वाधार परियोजनाहरूको सामाजिक लेखापरीक्षण सुरु गर्‍यो । सन् २००२ मा लेखापरीक्षण आयोगसँगको साभेदारीमा नमुना परियोजना पनि कार्यान्वयन गरियो । तर, आयोगमा नयाँ आयुक्त नियुक्त भएसँगै परियोजना रोकियो । २०११ मा आयोगको पुनर्संरचनाको एजेन्डाका रूपमा नागरिक सहभागिता र खुलापनको विषयले प्राथमिकता पायो । लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिता कार्यान्वयनको प्रारम्भिक प्रक्रिया २०१२ मा सुरु भयो । २०१२-१३ मा ३ वटा सुरुवाती परियोजना कार्यान्वयन गरियो । यी प्रयोगले कार्यसञ्चालन निर्देशिका तयारी, ६ वटा नागरिक संस्थासँग औपचारिक सम्झौता र संयुक्त क्षमता विकास कार्यक्रमका माध्यमबाट महालेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागितालाई संस्थागत गर्न योगदान गर्‍यो । चौथो नमुना परियोजना २०१४ मा हुने तय भयो । अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्दा नागरिक सहभागितामा गरिने लेखापरीक्षण परियोजना समिति गठन, सरकार र नागरिक बिचको साभ्भा कार्यसूचि निर्माण लगायत नागरिक सहभागिताका चरणहरू संस्थागत हुँदै छन् । (स्रोत : EIP 2014/ Tan 2013)

ट. लेखापरीक्षण प्रतिवेदन वितरण र फलोअप

कमनवेल्थ संसदीय सङ्घले विश्व बैंक इन्स्टिच्युटको सहयोगमा गरेको एक अध्ययनका क्रममा सन् २००२ भन्दा पनि अघि नै कमन वेल्थ मुलुकका संसद अन्तर्गतका ८७ प्रतिशत सार्वजनिक लेखा समितिहरूले आफ्नो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको र ५७ प्रतिशतले सर्वसाधारण र सञ्चार माध्यमको पहुँच हुने गरी आफ्नो प्रतिवेदनमाथि संसदमा छलफल गरेको पाइयो (McGee 2002)। यो प्रतिशत अहिले निकै बढेको छ । कतिपयले सार्वजनिक लेखासमितिमा राजनीतिक सहमतिको लागि हुने सुनुवाइहरूलाई क्यामेरामा कैद गर्नुपर्ने बताएको भए पनि युरोपभर संसदीय सुनुवाइहरू सर्वसाधारण र सञ्चार माध्यमका लागि खुला गर्ने प्रचलन बढिरहेको छ (स्रोत : GIFT 2015)। विश्व बैंकको बजेट र लेखापरीक्षण प्रक्रियामा जनसहभागिता प्रवर्द्धन कार्यक्रमले तान्जानियामा लेखापरीक्षणमा जनसहभागिताको प्रक्रिया निर्माण कार्यान्वयन गरेको छ । कार्यक्रमले तान्जानियामा नागरिक मैत्री लेखापरीक्षण प्रतिवेदन निर्माणका लागि नागरिक संस्थाहरूसँग सहकार्यका लागि त्यहाँको राष्ट्रिय लेखापरीक्षण कार्यालयलाई सहयोग गरिरहेको छ । नेपालमा पनि लेखापरीक्षण प्रक्रियामा नागरिकहरूबाट सूचना सङ्कलन र लेखापरीक्षणको नागरिक सचेतना प्रवर्द्धनका लागि नयाँ सञ्चार रणनीति तर्जुमा गरिएको छ । यसका लागि लक्षित समूह छलफल र अन्तरवार्ता जस्ता विधि उपयोग गरिएको छ । यो विधिको परिपूरकका रूपमा नागरिक र सञ्चार जगतको सहभागिता प्रवर्द्धन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका प्रमुख ठम्याइहरूको प्रचार-प्रसार र लेखापरीक्षणका सुभावाव कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमनको विधि निर्धारणमा सघाउन एक सल्लाहकार समिति समेत गठन गरिएको छ । कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणको नतिजालाई स्थानीय स्तरमा प्रवाहका लागि नागरिक सङ्घ संस्थाहरूलाई समेत संलग्न गराइन्छ । (स्रोत : GIFT 2015)

ठ. लेखाङ्कन र प्रतिवेदन प्रणालीको उपयोगबाट नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धन

पेरुको INFObras (सार्वजनिक निर्माण सूचना प्रणाली) त्यहाँको लेखा नियन्त्रकले GIZ को सहयोगमा बजेट प्रक्रियाको सबै चरणमा नागरिक निगरानीका सम्भव बनाउनका लागि अघि बढाइएको एक प्रयास हो । यसले सरकारले उपयोगमा ल्याएको लगानी परियोजनाहरू र तिनको कार्यान्वयनका लागि भएका सम्झौता, कार्यान्वयनका प्रतिवेदनदेखि खर्चहरू समेतका लागि निर्माण गरिएका विभिन्न सूचना प्रणालीहरूलाई जोड्छ,

। यसले भौगोलिक सूचना, सरकारी लगानीका परियोजनाहरू लगायतको विस्तृत जानकारी उपलब्ध गराउँछ । यस अतिरिक्त यो प्रणालीमा नागरिकले सम्बन्धित तस्वीरसहित परियोजनाको पृष्ठपोषण संलग्न(अप्लोड) गर्न पनि सक्छन् । यस प्रणालीले लगानी परियोजनाको नागरिक निगरानी गराउने, सङ्कलित सूचना एकत्रित गर्ने र लेखापरीक्षक र सञ्चार माध्यमलाई उपलब्ध गराउने लक्ष्य राखेको छ । (स्रोत : EIP 2015, p 24)

केन्द्रीय बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका थप उदाहरणहरू

- मेक्सिको सरकारले शैक्षिक क्षेत्र सुधारको बृहत् परियोजना अन्तर्गतका शिक्षा क्षेत्रको कार्यक्रम तर्जुमामा सहभागिता र कार्यान्वयनमा साभेदारीको गरेको ,
- आयरल्यान्डमा बजेट तथा आर्थिक विषयको निरन्तर अध्ययन र प्रतिवेदन तयार पार्ने र पूर्व बजेट विवरणको मस्यौदा तयार गरी निर्धारित समयमा सरकारलाई उपलब्ध गराउने जिम्मेवारीसहित नागरिक स्तरका स्वतन्त्र विशेषज्ञ रहने वित्तीय परामर्श परिषद् क्रियाशील रहेको ,
- ब्राजिलमा त्यहाँको संविधान अन्तर्गत सवै तहमा व्यवस्थापन परिषद् गठनको प्रवन्ध रहेको र यसले सवै क्षेत्र, नीति तथा प्राथमिकता निर्धारणका लागि नागरिक समुदायसंग विभिन्न चरणमा छलफल गर्ने गरेका,
- न्युजिल्यान्ड सरकारले हरेक वर्ष बजेटका प्रमुख प्राथमिकता, राजस्व, खर्च तथा अपेक्षित उपलब्धि सहितको नागरिक बजेट प्रकाशन गर्ने गरेका,
- भारत सरकारले हरेक वर्षको डिसेम्बर महिनामा आगामी बजेटका विभिन्न पक्षका बारेमा अर्थमन्त्री र नागरिक समाजका सदस्यहरूका बिच निर्धारित समय र एजेन्डामा आधारित रहेर प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया गर्ने गरेका,
- कोरिया सरकारको रणनीति तथा वित्त मन्त्रालयले वित्तीय नीतिमा सुभाब दिन नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधि र विज्ञ समेत रहेको ३० सदस्यीय समिति बनाएको छ । उसले बजेटका विभिन्न पक्षमा सरकारलाई सुभाब दिनुका साथै बजेट वित्तीय नीति कार्यान्वयनमा लैजानु अघि अनुमोदन गर्न वा नगर्न सक्छ ।

ग्वाटेमालाले कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव र पारित बजेटको नागरिक संस्करण प्रकाशन लगायतका बजेट दस्तावेजको उपलब्धता र पहुँच बृद्धि गरी २०१७ को तुलनामा २०१९ मा १५ अङ्कले बजेट पारदर्शिताको स्तर सुधार गरेको छ भने त्यहाँको संसदले बजेटका कुनै पनि विषयको छलफलका लागि नागरिकले संसदमा आवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गरेको छ ।

- कतिपय सरकारले नागरिक बजेट सम्बन्धी सचेतनाका लागि देशव्यापी रूपमा बजेट सचेतना कक्षा सञ्चालन गरेका छन् ,
- आयरल्यान्डमा सरकारले हरेक वर्ष दश वर्षको बजेट, खर्च र स्रोत सहितको तालिकाबद्ध तथा चित्रात्मक प्रस्तुतिसहितको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ,
- नागरिकस्तरको अनुरोध र वकालत पछि क्रोएसिया सरकारले पूर्व बजेट विवरण र बजेट प्रस्तुति बिचको समय बढाएको ,
- गणतन्त्र किर्गिजले केन्द्रीय बजेटका सवै पक्षमा खुला छलफल हुनेबारेको सार्वजनिक सूचना अग्रिम रूपमा प्रकाशन गर्ने गरेको ,

- बेलायत सरकारले बजेट प्रस्तावमा नागरिक सुभाव प्राप्तिका लागि ८ हप्ताको समय उपलब्ध हुने गरी बजेट तालिका निर्धारण गरेको छ । यसबाट नागरिकले आर्थिक विधेयक, तथा प्रस्तावित कर लगायतका विषयमा लिखित सुभाव दिन पाउँछन् । यसरी प्राप्त भएका सुभाव र त्यसको संबोधन संबन्धि प्रतिवेदन समेत आम नागरिकका लागि सार्वजनिक गर्ने गरिएको ,
- बाङ्लादेशमा सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया सुधार परियोजना अन्तर्गत सरकार र ब्राक विश्व विद्यालयको साभेदारीमा केही जिल्लामा नागरिक तहबाट सार्वजनिक खरिद अनुगमनको अभ्यास कार्यान्वयन गरेको छ, जसमा नागरिकले सार्वजनिक खरिदसंग सम्बन्धित विभिन्न समस्या पहिचान गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्छन् ,
- पेरुको संसदले लेखापरीक्षणको सर्वोच्च निकायको प्रतिवेदन आफ्नो वेबसाइटबाट प्रकाशन गरी लेखापरीक्षकको सुभाव र तिनको कार्यान्वयन सम्बन्धमा संसदमा आफ्नो राय पठाउन आम नागरिकका लागि सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्ने गरेको ,
- फिलिपिन्समा लेखापरीक्षण आयोगले नागरिक सङ्घ संस्थासंग मिलेर लेखापरीक्षण गर्ने नवीन अभ्यास गरिरहेको ।

६.२. प्रादेशिक/क्षेत्रीय र स्थानीय स्तर

क) सहभागितामूलक बजेट निर्माण

पछिल्लो दशकमा, विभिन्न देशका केही प्रदेशहरूले आफू सक्षम रहेका तहमा सहभागितामूलक बजेट तर्जुमा अभ्यास गरिरहेका छन् । यी मध्ये फ्रान्सको पोइटौ चारेन्ट्स र नर्ड पास डे कलाइस क्षेत्रमा स्कुलहरूको सहभागितामूलक बजेट निर्माणका लागि निश्चित रकम उपलब्ध गराइने गरेको छ । ब्राजिलको रियो ग्राण्डे डो सुल (जहाँ विगत भण्डै २० वर्षदेखि बजेटका सन्दर्भमा नागरिक परामर्श गरिदै आएको छ) र बहिया क्षेत्र (जहाँ बहुवर्षीय योजना निर्माणमा जनसहभागिता गराउने गरिएको छ), लोकतान्त्रिक गणतन्त्र कङ्गोको दक्षिण किबु क्षेत्र र भारतको केरालामा सहभागितामूलक बजेट निर्माणको अभ्यास छ । इटलीको तुस्कानी र लाजियो क्षेत्रमा पछिल्लो दशकमा भरपर्दो नागरिक सहभागिता गराउने प्रणाली विकास गरिएको छ जसमा स्थानीय निकायहरूलाई सहयोग गर्न सहभागितामूलक बजेटका केही सिद्धान्त तय गरिएको छ भने लाजियो क्षेत्रमा नागरिकहरूले सहभागितामूलक पद्धतिबाट आफैँ छनोट गरी मुख्य प्राथमिकताका आयोजना मूलतः स्रोत साधनको कमी भएका साना सहर तथा ग्रामीण एकाइका लागि अधिकतम सीमा रहेको कार्यान्वयनका लागि १ करोड युरो र क्षेत्रीय प्राथमिकता कार्यान्वयनका लागि ५० लाख युरो उपलब्ध गराउने गरिएको छ । यो रकम हरेक वर्ष परिवर्तन हुन्छ । सन् २०१५ देखि सहभागितामूलक बजेटको व्यवस्थित अभ्यासलाई उत्प्रेरित गर्न एक कोष स्थापना गरिएको छ । यसबाट कानुनी प्रबन्ध अनुरूप स्कटल्यान्डका सबै ३२ नगरपालिकाले आफ्नो स्रोतको कम्तीमा १ प्रतिशत सहभागितामूलक बजेटका लागि वार्षिक रूपमा उपलब्ध हुने प्रबन्धको सुनिश्चिता गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । रुसमा सन् २००७ देखि केन्द्रीय मन्त्रालय, विश्वबैंक र ५१ ओटा क्षेत्रीय सरकारको सहलगानी हुने गरी नगर तथा गाउँहरूको सहभागितामूलक बजेटका लागि ठूलो अभियान अघि बढाइएको छ । यसका लागि नीति तथा परियोजनाका लागि सह लगानीबाट प्राप्त हुने स्रोतको निश्चित हिस्सा समुदायबाट जुटाउनु पर्ने वा सम्बन्धित स्थानको कुनै नागरिकले प्रायोजन गर्नुपर्ने हुन्छ । (स्रोत : *Allegretti, 2019*)

युरोमा इटलीको गोटामेरमा पहिलोपट सहभागितामूलक बजेटको प्रयोग गरियो भने बेलायतको सालफोर्डमा १९९६ र जर्मनीको मोन्चवैल मा १९९८ मा यस्तो प्रयोग भयो । २००१ मा पोर्टो अलेग्रमा भएको विश्व

सामाजिक मञ्चपछि यो अवधारणाले गति लियो । बजेट तर्जुमालाई थप लोकतान्त्रिक बनाउनका लागि धेरै प्रबन्धहरू स्पेन, फ्रान्स र जर्मनीमा पाइन्छ भने बेलायत, पोर्चुगल र पोल्यान्डमा पनि यस्ता प्रयास भेटिन्छन्।

बेलायतको ब्राडफोर्ड नगरले सामाजिक कार्य, वातावरण र संस्कृति जस्ता क्षेत्रमा लगानीका लागि स्रोत उपलब्ध गराउने विधि कार्यान्वयन गरिरहेको छ । यसका लागि नगर प्रशासनबाट भिन्न एक स्वायत्त समितिले नागरिक र नगर प्रशासनले संयुक्त रूपमा तयार गरेका प्राथमिकताका सूचिका विभिन्न प्रस्तावनाहरू मध्येबाट लगानीको परियोजना छनोट गर्छ ।

फ्रान्समा बोविकनी नगर प्रमुखले माथिका प्रक्रियाका अतिरिक्त सम्बन्धित प्रत्येक जिल्लामा गएर सार्वजनिक बैठकहरूमा जवाफदेहिता सम्बन्धी प्रतिवेदन पेस गर्छन् । बेलायतको स्कटल्यान्डमा २०१९ जुनमा सहभागितामूलक बजेट सञ्जालले त्यहाँका ३२ नगरपालिकाहरूका लागि सहभागितामूलक बजेट सम्बन्धमा नागरिकलाई अनिवार्य दिनुपर्ने सूचना समेटेर “सहभागितामूलक बजेट बडापत्र” प्रकाशन गर्‍यो । (Source: <https://pbscotland.scot/charter>)। २०१७ मा पोर्चुगलका नगरपालिकाहरूले सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाको गुणस्तरीयता सम्बन्धी बडापत्र निर्माणको अभ्यासका लागि संयुक्त छलफल गरे । (स्रोत : http://portugalparticipa.pt/upload_folder/table_data/97196eb8-fb0b-425f-abb6-0f98debf9bdb/files/2017 CARTA QUALIDADE ENG.PDF).

जर्मनीमा त्यहाँको नर्दनवेस्टफलेन प्रदेश सरकारले बर्टेस्लमान फाउन्डेसनसंगको साभेदारीमा “समुदाय नागरिक बजेट” को नमुना परियोजना अधि बढायो । त्यसक्रममा थप कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि चाहिने विशिष्ट निर्देशिका सहितको दिग्दर्शन तयारीमा सहयोग पुग्ने गरी विभिन्न पद्धति र अभ्यास उपयोग गर्ने प्रयास भयो । त्यसको परिणामस्वरूप २००३ मा सुधारका कार्यसूची अनुमोदन गरियो । उदाहरणका लागि बर्लिनमा थप परिवर्तन भए । जस अनुसार लित्चनबर्ग, मार्जन हेल्डरडर्फ र मिटे नगरका वडाहरूमा बजेट तर्जुमा, अनुमोदन र अनुगमनमा सहभागितामूलक विधि अवलम्बन गर्ने निर्णय भयो । (स्रोत : <http://www.partizipation.at/546.html>)

स्पेनमा सेभिलले नागरिकहरूले स्थानीय नागरिक केन्द्रमा अनलाइन माध्यमबाट बजेट प्रस्ताव पठाउने पद्धतिमार्फत सहभागितामूलक बजेट निर्माण प्रारम्भ गर्‍यो । यसरी प्राप्तहुने प्रस्तावलाई क्रमबद्ध राखेर चरणबद्ध नागरिक सभा गरियो । पहिलो सभामा सहभागीहरूलाई सहभागितामूलक बजेट र अधिल्ला वर्षको बजेटबारे जानकारी उपलब्ध गराइयो । यसबाट सहभागीहरूलाई बढी स्रोत आवश्यक पर्ने विभाग पहिचान गर्न, धारणा राख्न, अधिल्लो वर्षको बजेटबारे अध्ययन गर्न र कुन प्रस्तावलाई जिल्ला परिषद्मा पठाउने भन्ने निर्णय गर्न सहज हुन्छ । त्यसपछिको सभामा सहभागीहरूले जिल्ला सभामा पठाउने प्रस्ताव र आफूहरूमध्येबाट जिल्ला सभामा सहभागी हुन जाने प्रतिनिधि छनोटका लागि पनि मतदान गर्न सक्छन् । हरेक जिल्लाले आफ्नो सभामा पाँचओटा प्रस्ताव अधि बढाउन पाउँछन् । तेस्रो सभामा अन्तिम प्रस्ताव पेस हुन्छ र नागरिकहरूले त्यसलाई अनुमोदन गर्छन् । तेस्रो निर्णयका दृष्टिकोणले सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ किनकि यस्तो सभाले छनोट गरेका प्रस्तावले जनताको बजेटका रूपमा नीतिको स्वरूप धारण गर्छन् । नागरिकले निश्चित स्थानीय क्षेत्रमा किन स्रोत खर्च गर्नुपर्छ भन्ने बारेमा सहभागीहरूले आफ्नो राय प्रस्तुत गर्ने र छलफल हुने भएकोले यो प्रक्रिया निकै संवादमूलक हुन्छ ।

सेभिलेमा परिषद्को बजेटको ५० प्रतिशत सहभागितामूलक बजेटमा विनियोजन गर्‍यो । सहभागीहरूले यसरी विनियोजित रकम खर्च गर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण क्षेत्र निर्धारणका लागि मतदान गरे । सहभागीहरूलाई यस्तो स्रोत सार्वजनिक निर्माण, खेलकुद, युवा, शिक्षा, संस्कृति, वातावरण, स्वास्थ्य तथा लैङ्गिक क्षेत्रमा लगाउन सक्ने अधिकार छ । सेभिलको सहभागितामूलक बजेटका व्यावहारिक प्रतिफल अन्तर्गत कम विकसित क्षेत्रमा नयाँ नाला तथा सडक निर्माण, २००८ प्रसारण सुरु भएको सामुदायिक रेडियो स्टेसन स्थापना आदिलाई लिन सकिन्छ । व्यावहारिक उपलब्धिबाहेक सहभागितामूलक बजेटका दुई महत्वपूर्ण सैद्धान्तिक उपलब्धि पनि भएका छन् । सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियाको लोकतान्त्रिकीकरण, जानकारीमूलक लोकतन्त्रीकरण, औचित्यपूर्ण बजेट

लगानी र नयाँ स्वरूपको प्रतिनिधित्व र सहभागिता तथा सांस्कृतिक प्रजातन्त्र जस्ता उपलब्धि यो प्रक्रियाबाट हासिल भएको छ । (स्रोत : Transnational Institute, 2007, and <http://participedia.net/en/cases/participatory-budgeting-seville-spain>)

अमेरिकामा सिकागोको ४९ औं वडा, सार्वजनिक बजेट कसरी विनियोजन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाका अभ्यास गर्ने एक राजनीतिक एकाइ हो । वडाको “मेनु मनी” अर्थात् त्यहाँको काउन्टीका प्रतिनिधिले आफ्नो क्षेत्रको पूर्वाधार सुधारका लागि खर्च गर्न पाउने गरी प्राप्त गर्ने रकम कसरी खर्च गर्ने भन्ने निर्णय यहाँका ब१९सिन्डाले गर्छन् । सन् १९९० को दशकको विचतिरदेखि हरेक वर्ष नगर परिषद्का ५० जना त्यस्ता प्रतिनिधि (अल्डरम्यान) ले हरेक वर्ष करिब १ लाख चालिस हजार अमेरिकी डलर मेनु मनी पाउँछन् । एकजना अल्डरम्यान जो मुरेले करिब ४० जना विभिन्न नागरिक, धार्मिक र राजनीतिक समूहबाट प्रतिनिधित्व गर्ने वडाभित्रका समुदायका प्रतिनिधिको समूहबाट आवश्यक विधि निर्धारण र सहभागितामूलक बजेट प्रक्रियाको नेतृत्व गर्ने एक सहभागितामूलक बजेट सञ्चालन समिति गठन गरे । (स्रोत: <http://www.partizipation.at/546.html>)

ख) जिल्ला सहभागिता परिषद्

२०११ म इस्ट युरोप फाउन्डेसनले तीन जिल्ला, सोरोका, काउसेनी र काउलमा सहभागिता परिषद् गठनका लागि सहजीकरण गर्‍यो । स्थानीय सार्वजनिक निकायले स्थानीय बासिन्दालाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताको सहजीकरणका परिषद्हरू गठन गरेका हुन् ।

१) निर्णय प्रक्रियाको पारदर्शिता, सार्वजनिक सरोकारका सूचनाको पहुँच, लोकतान्त्रिक नीति विश्लेषण, नीतिगत प्रभाव र निगरानी जस्ता विषयमा स्थानीय अधिकारी र मोफसलका नागरिक सङ्घ संस्थालाई संयुक्त तालिम, २) जिल्ला सहभागिता परिषद् सम्बन्धी नियमावली संयुक्त रूपमा मस्यौदा गरी औपचारिक प्रक्रियाबाट अनुमोदन, ३) अभियान सञ्चालन भएको बारे सार्वजनिक सूचना र समुदायस्तरका क्रियाकलापहरू र ४) पारदर्शी विधिबाट सदस्यहरू चयन जस्ता चार चरणको निर्धारित प्रक्रियाबाट परिषद् गठन हुन्छ । हाल हरेक जिल्ला सहभागिता परिषद्ले समावेशी स्थानीय नीति प्रबर्द्धन र जिल्ला तहका जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व सुदृढीकरणको उद्देश्यले सङ्गठित भएका १० भन्दा धेरै नागरिक सङ्घ संस्थालाई एकठाउँमा ल्याउँछ । जिल्ला सहभागिता परिषद्ले १) समावेशिताको दृष्टिकोणबाट जिल्ला तहको निकायको निर्णयलाई प्रभावित गर्ने २) प्रमुख स्थानीय नीति कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने र ३) स्थानीय निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताका लागि नागरिकहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने जस्ता प्रमुख ३ क्षेत्रमा काम गर्छन् । यो चरणमा स्थानीय नीतिमा सीमित मात्रामा मात्र प्रभाव हुने भएपनि स्थानीय सार्वजनिक निकायको व्यवहारमा आउने सकारात्मक परिवर्तनले नागरिकको आवश्यकता प्रतिको संवेदनशीलता बढाउने आधार भने तयार गर्छ । सारोकाको जिल्ला सहभागिता परिषद्ले जिल्ला परिषद् बैठकको प्रत्यक्ष प्रसारणको सफल वकालत गर्‍यो । परिषद्को हिउँदे सत्रमा जिल्ला परिषद्को एजेन्डा मध्ये २१ वटा निर्धारित विषयमा अनलाइन बहस सञ्चालन गर्‍यो (<https://www.facebook.com/euparticip.md/>)। काउसेनीको जिल्ला सहभागिता परिषद्ले जिल्लाको २०१९ को बजेट सम्बन्धमा जन परामर्शको सफल वकालत गर्‍यो । काउसेनीमा पहिलोपटक यस्तो परामर्श प्रक्रिया कार्यान्वयन भयो (<http://www.causeni.md/lansarea-proiectului-consiliul-raional-de-participare-causeni>) । काउलको जिल्ला परामर्श परिषद्ले जिल्ला तहको निकायले बजेटमा जन परामर्श गर्नुपर्ने कुराको

वकालत गरेपछि सम्बन्धित निकायले शैक्षिक संस्थाको पहुँचयोग्यता प्रवर्द्धनमा लगानी बढाउने प्रतिबद्धता जनाए(<https://www.facebook.com/Consiliul-Raional-de-Participare-Cahul-758476394487968/>) ।

ग) मध्यकालीन रणनीति योजना निर्माणमा नागरिक सहभागिता

पोल्यान्डको जोलेन तगरले सन् १९९८ देखि सहभागितामूलक बहुवर्षीय पुँजी निर्माण योजना बनाइरहेको छ । यो प्रक्रियामा राजस्व र खर्चको प्रक्षेपण, नगर बजेट विश्लेषण र सहरी विकासको लागत बेहोर्ने तरिकाबारे पाँच बर्से सोच निर्माणको कार्य गरिन्छ । यसको सवै प्रक्रियामा नागरिक संलग्न हुन्छन् । पहिलो पटक बहुवर्षीय योजना निर्माणको क्रममा नागरिकको धारणा सङ्कलनका लागि पुँजी लगानी कार्डको प्रयोग हुन्छ । यस्तो कार्ड छापेर सार्वजनिक स्थानहरू (विद्यालय, पसलहरू, व्यावसायिक केन्द्र, हुलाक कार्यालय आदि) बाट सर्वसाधारणलाई वितरण गरिएको थियो । नगरको सभाहलबाट नागरिकहरूले पुँजी लगानी कार्ड प्राप्त गर्न र लगानी विभागबाट सर्वसाधारणलाई यस विषयमा सहयोगका लागि तोकिएका कर्मचारीबाट आवश्यक जानकारी लिन सक्छन् । यो प्रक्रिया व्यवस्थापनका लागि एक कार्यान्वयन समिति गठन गरिएको थियो । कार्डमा प्राप्त जानकारी तथा विभिन्न सार्वजनिक सुनुवाइका आधारमा नगर परिषद् र कार्यान्वयन समितिले सार्वजनिक लगानीका परियोजनाको प्राथमिकीकरण गरे । यसक्रममा नगरको अर्थतन्त्रमा टेवा दिने, रोजगारी सिर्जना गर्ने र स्थानीय राजस्व अभिवृद्धि गर्ने आयोजनालाई प्राथमिकता दिइयो । नगरको वित्तीय सम्भाव्यता, ऋण लिनसक्ने क्षमतालाई ध्यान दिई कार्यकारीसंगको परामर्श पछि लगानी योजना तयार गरियो । यसरी बनेको योजनालाई नगरको बोर्ड, परिषद् र कार्यसमितिले स्वीकृत गर्‍यो । (स्रोत : *Citizen Participation Handbook, International Center for Policy Studies/ People's Voice Project, Ukraine, 2002*)

ग) लैङ्गिक बजेट तर्जुमा

अजेन्टिनाको रोसारियो, इक्वेडोरको कोटाकाची ब्राजिलको फोर्टालेजा र रेसिफे, चीनको वेन्किओ चिन्हेमा जस्तै सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाका अनुभवसंग सामञ्जस्य हुने किसिमले लैङ्गिक बजेट निर्माणको माध्यमबाट सहभागिताका अवसरहरूमा महिलाहरूको उपस्थिति बढाउन गरिएका विशेष प्रबन्ध वा मलेसियाको पेनाङ् क्षेत्रमा पेनाङ् महिला विकास संस्थाको सक्रिय सहभागितामा २०१२ मा प्रबन्ध भएको लैङ्गिक तथा सहभागितामूलक बजेट लैङ्गिक बजेटका केही उदाहरणहरू हुन् । कोलम्बियामा त्यहाँको योजना मन्त्रमालयले स्विडिस नगर साभेदारी निकायसंगको साभेदारीमा लैङ्गिक संवेदनशील सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाका लागि सहयोगी हाते पुस्तिका तयार गरिरहेको छ । मोजाम्बिकका मक्विलिमन र मापुटो जस्ता केही नगरहरू र सेनेगलका फिस्सेल र ग्नागङ्गो जस्ता गाउँहरूमा हुने सहभागितामूलक बजेट प्रक्रियामा महिलाहरूले आफ्ना समस्या र समाधानका उपायहरू खुला रूपमा बताउन सकून् भन्ने उद्देश्यले महिलाहरू मात्र रहेको विशेष समूहसँग छलफल गर्ने गरिएको छ ।

घ) बजेट मस्यौदामा नागरिक परामर्श

बुल्गेरियामा स्थानीय बजेट मस्यौदामाथि नागरिक परामर्शका लागि पाँचवटा प्यानलमा छलफल हुन्छन् । पहिलो प्यानलमा बजेटको प्रारूपबारे छलफल हुन्छ भने दोस्रो चणमा पुँजीगत खर्चबारे छलफल गरिन्छ । बाँकी तीवटा प्यानलमा शैक्षिक र युवा सम्बन्धी गतिविधि, स्वास्थ्य सेवा, समाजिक र सांस्कृतिक गतिविधिको सञ्चालन खर्चबारे छलफल गरिन्छ । हरेक समूह छलफल रेकर्ड गरी नगर प्रमुखको बजेट प्रस्ताव र अन्य नागरिकका विभिन्न सुझाव समेत समावेश गरी नगर परिषद्मा पठाइन्छ ।

नर्वेमा स्थानीय सरकारले नगर परिषद्मा बजेट प्रस्ताव पेस गर्नुभन्दा कम्तीमा १४ दिन अगावै प्रस्तावित बजेट मस्यौदाप्रति नागरिकको धारणा, टिप्पणी र सुझावका लागि सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

बुल्गेरिया, चेक गणतन्त्र, फिनल्यान्ड, ग्रीस, पोल्यान्ड, पोर्चुगल र स्लोभानिया जस्ता मुलुकमा बजेट मस्यौदा सार्वजनिक गर्नुपर्ने समय सीमा (कम्तीमा १० देखि १४ दिन) कानून वा सम्बन्धित नगरपालिकाको विधानले निर्धारण गरेको छ। स्थानीय निकायले एजेन्डा, बजेट मस्यौदामाथि टिप्पणी गर्ने विधि र समय सीमा प्रकाशन गर्नुपर्छ भने बजेट मस्यौदामा विषयवस्तु, मिति तथा नगर बजेटका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण स्थानबारे पनि सार्वजनिक जानकारी गराउनु पर्छ। जर्मनीमा अनलाइन सर्वेक्षण, फ्रान्स र स्लोभानियामा जिल्ला/छिमेक बैठकहरू वेलायतमा असल अभ्यास र सल्लाह प्रवर्द्धन, डेनमार्कमा अविभावक बोर्ड, विद्यालय बोर्ड जस्ता माध्यमको उपयोग हुने गरेको छ। धेरै युरोपेली देशहरूले बजेट मस्यौदा लगायतका विधिन्न सबालहरूमा नागरिक र सरोकारवालाहरूसंग परामर्श सहज बनाउन इन्टरनेट प्लेटफर्महरू निर्माण गरेका छन्। वेबमा राखिने बजेट मस्यौदालाई सामान्यतया बढी सरल तरिका र आम नागरिकले बुझ्न सक्नेगरी जानकारीमूलक तवरले राखिन्छ।

अधिकांश देशमा बजेट मस्यौदामाथि नागरिकको सुझावलाई बजेटमा समावेश गर्नेकुरा सम्बन्धित स्थानीय तहमा निर्भर गर्छ। तथापि, क्रोएसिया, पोल्यान्ड, स्लोभानीया जस्ता केही देशमा भने स्थानीय अधिकारीहरूले नागरिकका सुझाव समावेश नगरिने भए परिमार्जित मस्यौदामा सुझाव नसमेटनुका कारण उल्लेख गर्नुपर्छ। (स्रोत : *Report on the CDLR survey of the role of central/ regional government in participatory budgeting at local level, October 2011, Brussels*)

ड) सेवा प्रवाहमा नागरिक सहभागिता

स्पेनमा स्थानीय स्तरमा नागरिक सहभागिताको विधिका आधारमा अनुसार सामान्य वा क्षेत्रगत चासोका विषयमा प्रतिनिधित्वका लागि नागरिकका संगठनलाई अवसर दिने गरिन्छ। यस्ता संगठनहरू स्थानीय स्वायत्त शासनका अङ्गसंगै एकाकार भएसरह छन्। नगर अधिकारीहरूले नगरका त्यस्ता सङ्गठनहरूको सङ्ख्या, उद्देश्य, तथा प्रतिनिधित्व जस्ता विषय सहितको अभिलेख तयार गरेका हुन्छन्। नगरको परामर्श संयन्त्रमा कसलाई सहभागी गराउने र विकेन्द्रित स्थानीय सेवा व्यवस्थापनमा को संलग्न हुने विषयको निर्णयका लागि समेत ती सङ्गठनसंग सल्लाह लिइन्छ। स्थानीय निर्वाचित जनप्रतिनिधि र ती सङ्गठनका विचमा नियमित र घनीभूत सम्पर्क हुन्छ। (स्रोत : *Participation of Citizens in Local Public Life" Paper N72, CoE, 2000*)

आयरल्यान्डमा डब्लिन नगर परिषदले तिम्रो नगर तिम्रो आवाज नामको समूहलाई स्थानीय सेवा तथा नीति बारे नागरिक धारणा अनुगमनका लागि उपयोग गर्छ। पछिल्लो दशकका डब्लिन नगरले नागरिक सहभागिताका नयाँ विधिको परीक्षण गरिरहेको छ। दश वर्षभन्दा पनि पहिले नगरपालिकाले नागरिक र कर्मचारीहरूका बिचको सहकार्यमा कसरी नयाँ तरिका तथा विचार कसरी स्थानीय अधिकारी तथा परिषद्मा पठाउन सकिन्छ भन्ने अध्ययनका लागि आन्तरिक नवप्रवर्तन एकाइ वा स्टुडियो स्थापना गरियो। स्टुडियोले काउन्सिलको सेवाको लेखाजोखा र सुधारका उपाय तयार पार्छ। (स्रोत : *WG Report on Citizen Engagement with Local Government", Ministry for the Environment, Community & Local Government, Ireland, 2014*)

जनहितका कार्यमा धेरै खर्च गर्ने युरोपेली सङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूले कहिलेकाहीं त्यस्ता कार्यक्रम र सेवा सञ्चालनको जिम्मेवारी वैकल्पिक संस्थालाई दिने गरिएको छ। यस्तो जिम्मेवारी व्यवसायिक सङ्घ संस्था वा गैरनाफामूलक सङ्गठनहरूलाई दिइन्छ। यस्तो सेवा सामान्यतया मनोरञ्जन वा सामाजिक क्षेत्रका हुन्छन्। स्विडेनमा नागरिक सङ्गठनले लिएको जिम्मेवारीबाट सकारात्मक नतिजा प्राप्त भएको सम्बन्धित नगरपालिकाहरूले जनाएका छन्। फिनल्यान्डका अधिकांश नगरपालिकाहरूमा स्थानीयवासीका सङ्गठन वा गाउँ समितिहरूले नगरपालिकाका केही कार्यको जिम्मेवारी लिन्छन्। (स्रोत : *Participation of Citizens in Local Public Life" Paper N72, CoE, 2000*)

बुल्गेरिया र बेलारुसमा सरकारले भर्खरै सामाजिक संभौता सुरु गरेको छ जसमा नागरिक संस्थाहरूले नगरपालिकाको सामाजिक क्षेत्रको सेवा प्रवाहको जिम्मेवारी प्राप्तिका लागि प्रतिस्पर्धा गर्छन्। विशेषगरी ज्येष्ठ नागरिकहरूको रेखदेख सम्बन्धित सेवा वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिसंगका काम नागरिक संस्थाको सेवा क्षेत्र

अन्तर्गत पर्छन् । पूर्व परिभाषित सेवाका मापदण्ड र लागत तथा गुणस्तर नियन्त्रण प्रणाली नागरिक संस्थाबाट कार्यान्वयन हुने कार्यक्रमको प्रभावकारिताको सुनिश्चितताका आधार हुन् । (स्रोत : <http://ghf.q2hp.net/2013/09/04/effective-elderly-home-care-in-belarus/>; http://en.redcross.bg/projects/active_projects/home_care_project.html)

भारतको बैंगलोरबाट सन् १९९३ मा सुरु भएको नागरिक प्रतिवेदनपत्र स्थानीय सेवाको पहुँच र गुणस्तर अनुगमनमा सेवाग्राहीहरूलाई सहभागी गराउने प्रभावकारी औजार हो । भारतमा सुरु भएको यो औजार पूर्व सोभियत सङ्घका देशहरूमा पनि प्रयोग भएको छ । ताजकिस्तानको घाम नगरपालिकामा खानेपानी आपूर्ति र विद्यालय शिक्षाको अनुगमनमा यो औजार उपयोग भयो । सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीले संयुक्त रूपमा सेवाग्राहीले संयुक्त रूपमा तयार गरेको सेवाको लेखाजोखा र सुधारका योजना निर्माण गर्ने सामान्य विधिको प्रयोगबाट त्यो औजारले स्थानीय उपभोक्ता समिति (खानेपानी उपभोक्ता समिति तथा विद्यालय व्यवस्थापन समिति) लाई क्रियाशील हुन प्रेरित गर्छ । (स्रोत : *Citizen Report Cards in Rasht Valley* Report by Olena Krylova, UNDP, 2013)

छ) सहभागिता बढाउने सिर्जनात्मक अभ्यास

सहभागितामूलक प्रक्रियाहरू (खासगरी बजेटसंग सम्बन्धित) सधैं आकर्षक र सहजै बुझ्न सकिने नहुने गरेको सन्दर्भमा केही नगरहरूले धेरै नागरिकलाई सूचना प्रवाह गर्ने सृजनात्मक विधि अवलम्बनको निर्णय गरेका छन् । उदाहरणका लागि पोर्चुगलमा केही नगरहरूले सहाभागितामूलक बजेटका बारे परिवारलाई सम्झन सजिलो होस् भन्नका लागि पानी र विजुलीका बिलमा नै त्यस्तो जानकारी राखेर पठाउने गरेका छन् । इटलीमा कतिपय नगरहरूले नागरिकलाई विभिन्न सेवा वा जानकारी प्रदान गर्ने क्रममा सोधपुछ, केन्द्र, हटलाइन वा टेलिफोन कुराकानीको क्रममा सहभागितामूलक प्रक्रियाहरूको बारेमा समेत सूचित गर्ने गरेका छन् । कम्प्राट जस्ता माल्दोभाका नगरहरूले बजेटमा सहभागिता बाहेक अन्य किसिमका जन सहभागिताका कामका लागि पनि प्रयोग गर्न सकिने गरी त्यस्तै सोधपुछ डेस्क स्थापना गरेका छन् । ल्याटिन अमेरिका र अफ्रिकाको सन्दर्भमा सडक नाटक वा लाउड स्पिकर सहितका कारबाट प्रवाह गरिने साङ्गीतिक सन्देश जनतालाई सार्वजनिक बैठकमा आकर्षित गर्ने राम्रो माध्यम बन्ने गरेका छन् ।

अजोरेज आइसलाल्यान्डको राजधानी पोन्टा डेलेगामा चर्चित स्थानीय हाँस्य कलाकारलाई प्रयोग गरी बनाइएको सहभागितामूलक बजेटको रमाइलो भिडियो स्केच सामाजिक सञ्जालहरूमा भाइरल भएको थियो भने मडेरिया आइसलाल्यान्डको राजधानी फन्चलले जनतालाई सहभागितामूलक बजेटबारे उत्सुक बनाउन गुरिला मार्केटिङको प्रयोग गर्ने गरेको छ ।

सन् २०१७ मा पोर्चुगलको भालोंगो नगरले पहिलो पटक जनसेवक कर्मचारीलाई लक्षित गरी कम्तीमा ५० प्रतिशत सहभागी कर्मचारी नै रहने गरी विशेष सहभागितामूलक बजेट निर्माण गर्‍यो । यो प्रक्रियाबाट नगरको सिङ्गो संयन्त्रले त्यहाँ कार्यान्वयनमा रहेको सहभागितामूलक बजेटमा जवाफदेहिताका पक्ष लगायत हरेक विषयमा व्यावहारिक जानकारी प्राप्त सहयोग भयो (https://www.cm-valongo.pt/pages/567?event_id=60 । सामान्यता बढी सङ्ख्यामा युवा सहभागी हुने सहभागितामूलक प्रक्रियाले परिवार र समाजमा यस्तो प्रक्रियाप्रति आकर्षित गर्नका लागि उत्प्रेरणा बढाउँछ । लिस्बनमा विभिन्न सहभागितामूलक प्रक्रिया (सहभागितामूलक बजेट, मेरो बाटो राम्रो बनाऊ, स्थानीय लेखापरीक्षण आदि) का विचमा अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने गरी एक प्रकारको पार्टिसिपेटरी प्राटो सिस्टम कन्फिगर गरेर “www.Lisboaparticipa.pt” नामको पोर्टल निर्माण गरियो । (स्रोत : Spada et al. 2018) । एक अन्तर्राष्ट्रिय परियोजनाले गरेको अध्ययनले सो पोर्टलले सम्भव गराएको प्रभावकारी क्रस सेलिड (एउटै माध्यमबाट धेरै सेवा प्रवाहको विधि) को विश्लेषण गर्‍यो । पोर्टलले नगर सभाहलले प्रवर्द्धन गरेको नयाँ सहभागितामूलक प्रयास अघि बढाउनमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखियो । उदाहरणका लागि सहभागीले आफ्नो विचार राख्नका लागि प्रस्तुत गरिएको एउटा माध्यम

उपयोगका क्रममा भुलबस सो वेबपेजमा पुगेको र सो पोर्टलमा पुगिसकेपछि आफ्नो धारणा राख्न सोही पोर्टलको प्रयोगलाई निरन्तरता दिएको देखियो ।

च) नागरिक अनुगमन समूह

सहभागितामूलक बजेट तर्जुमाको चरण निर्धारण गर्ने क्रममा नै सार्वजनिक परियोजना तथा नीति कार्यान्वयनमा नियन्त्रणको भूमिका निर्वाह नागरिक अनुगमन समूह गठन गरिन्छ । एक सम्मेलन (कन्फोर्कास) पछि, ब्राजिल बेलो होराइजनमा पहिलोपटक यस्तो समिति जन्मिएको थियो । अहिले यस्तो संरचना धेरै नगरहरूले विकास गरेका छन् जसले स्थानीय अधिकारीका कामको अनुगमन मात्र गर्ने नभई निर्माणकर्ताहरूले गर्ने कामको प्राविधिक पक्ष र निर्माणमा उपयोग गरिने सामग्रीको गुणस्तर यकिन भए नभएको सम्बन्धमा नियन्त्रणको जिम्मेवारी समेत निर्वाह गर्ने गरेका छन् । समूहका कार्यमा थप कुशलता ल्याउने प्रयास स्वरूप निर्माण व्यवसायी तथा कम्पनीहरूसँग छलफल गरी कतिपय समितिले भवन निर्माण स्थलमा सामग्रीको तोडफोड वा चोरीका घटना नियन्त्रणका लागि स्थानीय मजदुरहरूको उपयोगका लागि पनि पहल गरेका छन् । क्यूलेमाइन जस्तै मोजाम्बिकका नगरहरूमा ठेकेदार वा निर्माण व्यवसायीसँग हुने सम्झौताका सर्त अन्तर्गत निर्माण कार्यको गुणस्तर जाँच लगायतका पक्षमा सरकारी स्तरबाट तालिम प्राप्त गरेका स्थानीय नागरिक अनुगमन समूहहरूसँग परामर्श गर्नुपर्ने प्रावधान समेत समेटिन्छन् । पोर्चुगलको कास्काइस नगरपालिकामा नागरिक अनुगमन समूहको अस्तित्वका अतिरिक्त हरेक परियोजना प्रस्ताव स्वीकृति पछिको कार्यका रूपमा नागरिकहरूले भवन निर्माण स्थलबाट दैनिक प्रगति सम्बन्धी जानकारी अनलाइनबाट पठाउने गरी सीसी क्यामेरा जडानका लागि अनुरोध गर्नसक्छन् । अहिले स्पेनको मलागा, पोर्चुगलको लिस्बन (<https://op.lisboaparticipa.pt/projetos-vencedores>), इटलीको मिलान (<https://bilanciopartecipativo.comune.milano.it>) जस्ता धेरै नगरले सहभागितामूलक बजेटको एक भागका रूपमा अनलाइन वा मोबाइल एप्लिकेसनबाट नागरिकका स्वीकृत परियोजना प्रस्तावको प्रगति हरेकपल थाहा पाउन सकिने पद्धति प्रयोगमा ल्याएका छन् । यसबाट परियोजनामा अन्तिम समयमा गरिएका परिवर्तन र कार्यान्वयनमा भएका ढिलाइजस्ता विषय र त्यसको कारण सहितको जानकारी नागरिकलाई उपलब्ध हुन्छ । (स्रोत: Dias, N., 2013 and 2018)

६.३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारमा नागरिक तहबाट भएका प्रयास

क) नागरिक सङ्घ संस्थाको अग्रसरता

आयरल्यान्डमा सामाजिक न्याय नामक संस्थाले आगामी आर्थिक वर्षको बजेट मस्यौदामा आधारित रहेर वार्षिक रूपमा बजेट छनोट (Budget Choices) नामक प्रतिवेदन निर्माण गरी सरकारलाई बुझाउने गरेको छ । न्यायपूर्ण आयरल्यान्ड निर्माणको प्रतिबद्धता स्वरूप जनहितको सबैभन्दा उत्तम विकल्प के हुनसक्छ भन्ने प्रश्नमा केन्द्रित रहेर तयार गरिने प्रतिवेदनमा बजेट मस्यौदामाथिको आलोचनात्मक टिप्पणी, वैकल्पिक सुझाव समेटिएको हुन्छ । सामाजिक न्याय आयरल्यान्डमा स्वतन्त्र विशेषज्ञ र न्याय वकालतकर्ता संस्था हो । संस्थाले राष्ट्रिय सामाजिक अनुगमनकर्ता को स्थानीय सवाल सम्बन्धी संस्करण पनि प्रकाशन गर्छ । उक्त संस्करणले ३१ ओटा स्थानीय निकायले कार्यान्वयन गरेको बजेट अध्ययन गरी खर्च भएका र नभएका क्षेत्रको विश्लेषण गरी स्थानीय निकायको प्राथमिकताको लेखाजोखा गर्छ । संस्थाले “तपाईंको स्थानीय निकायले केलाई महत्व दिन्छ ?” नामको सहयोगी पुस्तिका समेत प्रकाशन गर्छ, जसबाट संस्थाले नागरिकहरूलाई स्थानीय तहका मुख्य लगानीका क्षेत्रबारे धारणा निर्माणमा सघाउँछ । यसका आधारमा नागरिकहरूले आवासको कमी पूरा गर्न, रोजगारीको स्थिरता, गरिबी न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तन जस्ता सवालमा सम्बन्धित स्थानीय तहको योगदानबारे जानकारी लिन मद्दत गर्छ । (स्रोत: <https://www.socialjustice.ie/content/publications-home>)

ख) नागरिक संस्थाहरूबाट व्यवस्थित बजेट प्रशिक्षणको प्रावधान

अर्थशास्त्रीय अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र मेक्सिकोमा विस्तृत बजेट तालिम उपलब्ध गराउने समूहको एक उदाहरण हो । केन्द्रबाट सङ्घीय बजेटमा आधारित रहेर सञ्चालन गरिने ३ दिने प्रशिक्षणको उद्देश्य मेक्सिकोको बजेटप्रतिको विश्लेषणात्मक धारणा निर्माणका लागि आधारभूत ज्ञान उपलब्ध गराउनु हो । प्रशिक्षणको पाठ्यक्रममा मेक्सिकोको सङ्घीय बजेटका प्रमुख पक्ष, यसको निर्माण, अनुमोदन प्रक्रिया, बजेट प्रशासन तथा बजेटको प्रभाव जस्ता पक्ष समेटिएको छ । मेक्सिकोको सत्तारूढ दलले संसदमा बहुमत गुमाएको समयमा बजेटमा संसदमा नाटकीय रूपमा संसदको भूमिका बढ्ने परिस्थिति उत्पन्न हुँदा यो तालिम विधायकहरूका लागि महत्वपूर्ण स्रोत बन्न पुगेको थियो । (स्रोत : *WBI, Krafchik; 2006; p.12*)

बजेटका तालिमलाई व्यापक प्राविधिक सहायतासंग समेत आबद्ध गर्न सकिन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको इन्स्टिच्युट फर डेमोक्याटिक अल्टरनेटिभले प्रदेश तहका सांसदहरूलाई बजेटको संसदीय प्रक्रिया सञ्चालन भइरहँदा तालिम प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउनका लागि लेखासम्बन्धी एक बहुराष्ट्रिय संस्थासंग साभेदारी गरेको छ । यो परियोजनाले दुवै संस्थाका तर्फबाट पर्याप्त संख्यामा तालिम प्राप्त बजेट विश्लेषक तयार गर्छ । यस्तो तालिम लिएका व्यक्तिहरूले समितिका अध्यक्षहरूलाई बजेट छलफल हुने महिनाभरको समयमा आधारभूत प्रशिक्षणका साथै विस्तृत प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउँछन् । भारतमा दिशा र ब्राजिलमा इन्सेकले पनि बजेट प्रशिक्षणमा पहिचान बनाएका छन् । (स्रोत : *WBI, Krafchik; 2006; p.12*)

ग) बजेट प्रक्रियामा अनुसन्धानमूलक नागरिक सङ्घ संस्थाको भूमिका

क्रोएसियाको जाग्रेवमा रहेको इन्स्टिच्युट फर पब्लिक फाइनेन्स नामक संस्थाले राष्ट्रिय नीति निर्माण र बजेटको कार्यकुशलता र प्रभावकारिता अभिवृद्धिमा केन्द्रित रहेर सार्वजनिक वित्तको अनुसन्धान गर्छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न सबालमा गुणस्तरीय अनुसन्धान गर्ने र त्यसको प्रतिवेदन सार्वजनिक उसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस्ता प्रतिवेदनले सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी सार्वजनिक शिक्षा प्रवर्द्धन रणनीति र सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी निर्णयको गुणस्तरीयता कायम गर्नमा योगदान गर्छन् । समयबद्ध, सान्दर्भिक, सहजै बुझ्न सकिने र विश्वसनीय राजस्व र खर्च दुवैसँग सम्बन्धी बजेट तथ्याङ्कको सहज पहुँच सहित सुसूचित र तर्कसंगत बजेट बहसको वातावरण निर्माणमा उसका अनुसन्धान र वकालत केन्द्रित छन् । निरन्तर पारदर्शिता, सरकारको जवाफदेहिता र नागरिक सहभागिताका पक्षमा जोड दिँदै संस्थाले कर प्रणाली, कर लगाउँदाको लागत, करको प्रगतिशीलता, अर्थिक सङ्घीयता, कार्यकारी र विधायी अङ्गविचको सम्बन्ध, सामाजिक हित, निवृत्तिभरण, शिक्षा, सार्वजनिक ऋण, अनौपचारिक अर्थतन्त्र, आर्थिक सहायता आदि क्षेत्रको अनुसन्धान गर्छ । विभिन्न वितरण केन्द्रहरूले सर्वसाधारणका लागि न्युजलेटर, प्राज्ञिक जर्नलहरू र सूचनायुक्त वेबसाइट मार्फत संस्थाका अनुसन्धान नतिजाहरू प्रवाह गर्छन् । गोलमेच सम्मेलन, सचेतना कक्षा, अनौपचारिक सल्लाह र सुझावको ठूलो सञ्जाल, सरल भाषामा निर्माण गरिएका सामग्रीको प्रचार प्रसारमा पत्रकार तथा सञ्चार माध्यमसंगको सहकार्य जस्ता विधिबाट आइ पी एफ ले नागरिक समाज, सांसदहरू तथा नागरिकहरूको सचेतना अभिवृद्धिको कार्य गर्छ । महत्वपूर्ण सञ्चार माध्यमसंगको महत्वपूर्ण सम्बन्धका अतिरिक्त उसले सांसदहरू तथा सरकारका प्रतिनिधिहरूका लागि सल्लाहकारको भूमिका समेत निर्वाह गरिरहेको छ । इन्स्टिच्युट बजेट पारदर्शिता, सहभागिता तथा जवाफदेहिता सम्बन्धी विश्व अभियानको सदस्य रहेको छ । यस संस्थाका निर्देशक अभियानको सञ्चालक समिति सदस्य र युरोपका लागि संयोजक छन् । यो संस्थाले वित्तीय पारदर्शिताका उच्च स्तरीय सिद्धान्त र विश्व संहिता निर्माणमा गिफ्टको प्रारम्भिक दिन देखिनै यो संस्थाका प्रतिनिधि सहभागी छन् । यो संस्था क्रोएसियाको खुला सरकार साभेदारी कार्ययोजना निर्माणमा

सहभागी छ भने संस्था खुला सरकार साभेदारी काउन्सिलका प्रतिनिधि सदस्य छ । (स्रोत : <http://www.ijf.hr/>)

घ) सार्वजनिक खर्चको तथ्य जाँच (सार्वजनिक खर्च पछ्याउने सर्वेक्षण)

पूर्व युगोस्लाभ गणतन्त्र मेसेडोनियामा २०११ मा शिक्षा क्षेत्रको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सुधारका लागि सार्वजनिक खर्च फछ्याउने सर्वेक्षण गरियो । विशेषगरी यो सर्वेक्षण १) केन्द्रबाट स्थानीय स्तरमा एकमुष्ट अनुदानका रूपमा शिक्षा क्षेत्रका लागि प्रवाह गरिएको स्रोतको पर्याप्तता र निर्धारित उद्देश्यमा विवेकपूर्ण उपयोग र २) शिक्षा क्षेत्रका लागि सरकारी सहयोग प्रवाहका गर्न निर्धारित सूत्रको कार्यकुशलता र न्यायको अवस्था मूल्याङ्कनमा यो सर्वेक्षणका विशिष्ट उद्देश्यहरू थिए । स्थानीय तहका छानिएका ३ वटा नगरपालिका सर्वेक्षणमा समावेश थिए । (स्रोत: <https://ieg.worldbankgroup.org/Data/reports/pparmacedoniapublic0716.pdf>)

अल्बानियामा २००४ मा स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्रोतको प्रवाह विश्लेषणका लागि सार्वजनिक खर्च फछ्याउने सर्वेक्षण गरिएको थियो । यस अध्ययनमा सबै माध्यम (स्वास्थ्य विमा अभियान, स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्थानीय सरकार र सेवाग्राहीबाट नै हुने खर्च, विभिन्न सुविधाहरू (अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, फार्मोसी आदि) र विभिन्न किसिमका खर्च (तलब, सरसामान, प्रशासनिक खर्च) स्थिति परीक्षणको लक्ष्य राखिएको थियो । (स्रोत : Tibi, Claude, 2004, "Public Expenditure Tracking Study: Health Sector," PETS 2004 Health Primary, secondary, and tertiary health care, December)

सार्वजनिक खर्च फछ्याउने सर्वेक्षण विशेष गरी अफ्रिका, एसिया र ल्याटिन अमेरिका(करिब ३५ देश) का देशहरूमा सफलतापूर्वक सम्पन्न भएका छन् । युगान्डामा पहिलोपटक १९९६ मा यस्तो सर्वेक्षण भयो, जसले तलब भत्ता बाहेकको विद्यालयका लागि निर्धारित कार्यक्रम खर्चको केवल २२ प्रतिशत मात्र कक्षा कोठासम्म पुग्ने गरेको देखायो । घानामा भएको यस्तो अध्ययनले पाठ्यपुस्तक र अन्य सिकाइ सामग्रीका लागि छुट्याइएको रकमको केवल ५१ प्रतिशत बराबरको सामग्री मात्र विद्यालयमा पुग्ने देखायो । जाम्बियामा गरिएको सर्वेक्षणले शिक्षामा सरकारले बढाएको लगानीले शैक्षिक क्षेत्रमा कुनै सुधार नल्याएको देखियो किनभने सरकारले बढाएको खर्चकै अनुपातमा सम्बन्धित अविभावकले शिक्षामा गर्ने लगानी घटाएको देखियो । पेरुमा गरिएको सार्वजनिक खर्च फछ्याउने सर्वेक्षणले राष्ट्रिय स्तरबाट प्रदेश सरकार हुँदै विद्यालयहरूमा जाने स्रोत प्रवाहमा रहेका जटिलता पत्ता लगायो । (स्रोत: http://www.equip123.net/docs/e2-PETS_PB.pdf)

ङ) सदाचार सम्झौता (इन्टिग्रिटी प्याक्ट्स)

जर्मनीमा बर्लिन विमानस्थल परियोजनाका परियोजना व्यवस्थापकको रूपमा बर्लिन विमानस्थल प्राधिकरणले परियोजना सञ्चार रणनीतिको महत्वपूर्ण अङ्गका भागका रूपमा सदाचार सम्झौता कार्यान्वयन गर्‍यो । परियोजना कार्यान्वयनमा सञ्चारले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यो रणनीतिको एउटा पक्ष दुवैको साभा चासोका आधारमा सम्बन्धित निकाय र ठेकेदारहरूसंग साभेदारी स्थापित गर्नु हो । यस्तो संझौता सम्बन्धित कामका लागि गरिने साभेदारी सम्झौता भन्दा अलग सम्झौता हो । सम्झौतामा विमानस्थल प्राधिकरण र प्राधिकरणका कर्मचारीहरूमाथि गरिनुपर्ने व्यवहार, केही जोखिम व्यवस्थापनका विधिहरू, सूचना प्रवाह आदिका आधारभूत सर्त दुवै पक्षले पालना गर्ने विषय समावेश हुन्छ । सदाचार सम्झौता थप भय वा चुनौती सिर्जना गर्ने विषय नभई निर्धारित कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न सघाउने परियोजना व्यवस्थापनको एक औजार हो ।

साना ठुला सबै परियोजनामा समान रूपमा देखिने भ्रष्टाचार नियन्त्रणको विधिका रूपमा मेक्सिकोमा पारदर्शिता सम्बन्धी कार्य गर्ने सर्वोच्च निकाय (ट्रान्स्परेन्सिया मेक्सिकाना) ले सबै क्षेत्रका साना र ठुला सबै परियोजनामा सदाचार सम्भौता कार्यान्वयन गरिरहेको छ । ठुला र साना परियोजनामा हुने फरक भनेको नियमन कार्यविधि हो । ठुला परियोजनामा कार्यान्वयनमा पूर्ण वा आंशिक रूपमा सङ्घीय सरकारको आर्थिक सहयोग रहने हुनाले सङ्घीय खरिद कानुन लागु हुन्छ भने अन्य विभिन्न स्रोतबाट कार्यान्वयन हुने स्थानीय परियोजनामा भने स्थानीय स्तरको विशिष्ट नियमन विधि लागु हुन्छ । विशेषगरी परियोजनाको सामाजिक साक्षी राख्नुपर्ने प्रावधानहरू अहिले स्थानीय स्तरका परियोजनाका लागि कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छैन । त्यसैगरी परियोजना अनुगमनको लागि आवश्यक क्षमता र मेहनतको स्तर पनि ठुला र साना परियोजनाका लागि फरक हुन्छ । साना परियोजनाहरूमा स्थानीय स्तरमा रहने फरक राजनीतिक परिदृश्य र दबावका कारण अनुगमनकर्ताहरूले बढी मानिसहरू र प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित समुदायसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने हुनाले बढी समय र मेहनत गर्नुपर्ने हुन्छ । स्थानीय सरकारको कमजोर क्षमतालाई अनुगमनका क्रममा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । (स्रोत: TI: 2013) ।

च) सामाजिक लेखापरीक्षण

एलसाल्भाडोरमा सान्सोनाटेरमा ६ किलोमिटर स्थानीय सडक निर्माणका सन्दर्भमा त्यहाँको सरोकारवालाहरूले सडक निर्माण गर्दा निर्धारित गुणस्तर मापदण्ड पालना हुने, लक्षित जनसङ्ख्याको आवश्यकता पूरा गर्ने र टिकाउ हुने कुराको सुनिश्चितताको उद्देश्यले सार्वजनिक लेखापरीक्षण गरे । त्यसमा संलग्न प्रमुख सरोकारवालाहरूमा नगरका प्रमुख, संस्थागत खरिद तथा सम्भौता एकाइ प्रमुख, स्थानीय विकास समिति र सडकबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लाभ लिने करिब १,५०० परिवार थिए । सामाजिक लेखापरीक्षणका क्रममा बन्दोबस्ती र प्रशासनिक सहयोग तथा परीक्षणको कानुनी प्रवन्ध निर्माण नगरप्रमुखको सचिवालयले गरेको थियो । स्थानीय विकास समितिले अति प्रभावित जनसङ्ख्या पहिचान, आवश्यकताको प्राथमिकीकरण, स्थानीय तहका नागरिक अगुवा पहिचान जस्ता कार्यका लागि मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको थियो । सामाजिक परीक्षण आयोजना गरेका समुदायका अगुवाहरूले सबै प्रक्रिया अवलोकन गर्ने र अभिलेखन गरेका थिए । उनीहरूले भौतिक निर्माणको अनुगमन गरी सो क्रममा सामग्री प्राप्ति, तिनको गुणस्तर र उपयुक्त प्रयोगको कुरामा ध्यान दिएका थिए । उनीहरू परियोजनाको प्रत्यक्ष लाभग्राही भएको हुनाले यस कामका लागि अग्रसरता लिनुका साथै निकै प्रतिबद्ध भएर संलग्न भएका थिए । सचेतना अभिवृद्धि, साभेदारीका लागि उत्प्रेरणा र लेखापरीक्षण समितिलाई खरीद ऐनका व्यवस्था सम्बन्धी तालिमको प्राविधिक सहायता यस कार्यका लागि निकै महत्वपूर्ण थियो । (स्रोत : *World Bank, Voice, Eyes and Ears: Social Accountability in Latin America. Washington D.C., Civil Society Team/World Bank, 2003*)

सामाजिक लेखापरीक्षण प्रयोगमा रहेको भारतको आन्ध्र प्रदेशमा जनताबाट आन्तरिक निगरानीको अवधारणा अघि बढाउने सोचका साथ सामाजिक अभियन्ता र सरकारको सहयोगमा सामाजिक लेखापरीक्षण, जवादेहिता र पारदर्शिता समाज स्थापना भयो । यसको बृहत्तर लक्ष्य जनहितका कार्यक्रमबाट प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने ग्रामीण समुदायको सशक्तीकरण र सार्वजनिक स्रोतको चुहावट र क्षति कम गर्नु हो । संस्थाले सरकारले अघि सारेका सार्वजनिक कार्यक्रमको नियमित रूपमा सहभागितामूलक लेखापरीक्षण गर्छ । लेखापरीक्षणको नतिजा सार्वजनिक सुनुवाइ मार्फत सार्वजनिक गरिन्छ । सार्वजनिक सुनुवाईका क्रममा नागरिकले सरकारी अधिकारीहरूसँग सबाल जवाफ गर्न, थप जानकारी माग्न र प्राप्त गर्न, वित्तीय खर्चको तथ्य जाँच गर्न, प्राप्त हुनुपर्ने सेवा सम्बन्धी विषय जाँच गर्न र कर्मचारीको कार्यशैली तथा कामको गुणस्तरका सन्दर्भमा आलोचनात्मक मूल्याङ्कन पनि गर्न पाउँछन् । (स्रोत : <http://www.socialaudit.ap.gov.in>)

७. विषय विज्ञ तथा जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ता तथा छलफल

नेपालले अवलम्बन गरेको आएको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका अभ्यासको लेखाजोखाका लागि विभिन्न निकाय तथा नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिहरूसंग असंरचित प्रश्नावली (जाँचसूचि) मा आधारित रहेर गरिएको अन्तर्वार्ता तथा छलफल गरिएको थियो । छलफल तथा अन्तर्वार्ता मूलतः १) नागरिक सहभागिताका नीतिगत व्यवस्था २) विद्यमान नीतिगत प्रवन्धको कार्यान्वयनको अवस्था र ३) नागरिक सहभागितामा सुधारका क्षेत्रमा केन्द्रित गरिएको थियो । सो क्रममा नेपाल सरकारका सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा क्रियाशील निकायका प्रतिनिधि, प्राज्ञ, अभियन्ता लगायतको धारणा सङ्कलन गरिएको थियो । जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ताका क्रममा व्यक्त धारणाहरूको सार संक्षेप विभिन्न ६ प्रमुख पक्षमा वर्गीकरण गरी व्यक्त गरिएको स्वरूपमा सकेसम्म नदोहोरिने गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) जनसहभागिताका कानुनी र नीतिगत अवस्था

- बजेट पारदर्शिता र सहभागिताको पक्षलाई सवल बनाउनका लागि नेपालमा बेग्लै बजेट ऐन निर्माण गरी योजना निर्माणदेखि बजेट निगरानी सम्मको चरणमा पारदर्शिता, सहभागिता, जवाफदेहिताको पक्षलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरिनुपर्छ ।
- सुशासन ऐन र आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा आवश्यकता अनुसार संशोधन गरी बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका सन्दर्भमा रहेका कानुनी अपर्याप्तता हटाउन सकिन्छ ।
- सङ्घीयतासंगै लैङ्गिक बजेटको अभ्यास कमजोर भएको सन्दर्भमा सङ्घीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहका लागि लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन निर्माण गर्न सक्छ ।
- प्रदेश तहबाट हरेका गाउँपालिका र नगरपालिका स्तरको नागरिक सहभागिताको अवस्था नक्साङ्कन गरी बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको प्रदेशस्तरको विधि निर्धारण गरिनुपर्छ ।
- बजेटलाई सहभागितामूलक र सीमान्तकृत समुदायको हितलाई ध्यान दिने बनाउन राष्ट्रिय योजना आयोगले नीतिगत आधार बनाउनुपर्छ र यसलाई अर्थमन्त्रालय, सम्बन्धित मन्त्रालयहरू र अन्य कार्यान्वयन एकाइले आन्तरिकीकरण गर्नुपर्छ ।
- हाल कार्यान्वयनमा रहेको बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन र सान्दर्भिक कानुनमा बजेट तर्जुमा चरणमा बस्ती तहदेखि माथिल्लो तहसम्मको चरणहरू परिभाषित गरिएकोले नागरिक सहभागिताका अवसर रहेका छन् तर ती प्रावधानको व्यावहारिक कार्यान्वयन भने अपेक्षित रूपमा हुन सकेका छैनन् । नागरिक सहभागिताले नागरिक सङ्घ संस्था नभई नागरिकहरू र नागरिकका सङ्गठनहरू समेट्नु पर्छ ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा नागरिक सहभागिता गराउन सकिने परियोजना र क्षेत्र पहिचान गरी सहभागिताका विधि निर्धारण गरिनुपर्छ । नागरिक र नागरिक संस्था बारे पनि उपयुक्त परिभाषा गरिनुपर्छ । यसक्रममा पछि परेका र सीमान्तकृत समुदायको सहभागिताका लागि पनि समुचित प्रवन्ध गरिनुपर्छ । त्यसैगरी कुन चरण र क्षेत्रमा नागरिक सहभागितालाई सुसूचित हुने तहसम्म राख्ने र कुन कुन चरणमा परामर्श, संलग्नता, साभेदारी वा सशक्तीकरणको तहसम्म लैजाने भन्ने एकिन गरिनु पर्छ । सहभागिताका चरणहरू पनि स्पष्ट रूपमा परिभाषित हुनुपर्छ ।
- तेस्रो पक्ष (नागरिक सङ्घ संस्था) बाट सार्वजनिक खर्च फछ्छ्याउने सर्वेक्षणको अभ्यासलाई सरकारबाट स्रोत व्यवस्थापन हुने गरी कानुनी रूप दिइनु पर्छ र निश्चित कार्यक्रममा यस्तो सर्वेक्षण अनिवार्य गरिनुपर्छ । वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन वा रणनीतिमा यो विधि समावेश गरी सरकार, दातृ निकाय र नागरिक सङ्घ संस्था बिचको साभेदारीमा कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । ठुला कार्यक्रमको निगरानीमा संसदीय समितिले पनि नागरिक संलग्नता गराउनु पर्छ ।

- प्रदेश स्तरमा सुशासन ऐन पारित गरेको भएपनि एक महिना अघि पूर्व बजेट सार्वजनिक गर्ने प्रावधान संशोधन गरेर १५ दिनमा घटाएकोले बजेटमा सभा र नागरिक स्तरको बहस अझ खुम्चिएको छ । १०० जना नागरिकले निश्चित समस्याका बारेमा नगरसभामा छलफलका लागि आवेदन दिनसक्ने प्रावधान पनि नागरिक स्तरबाट यो अवसर उपयोग भएको छैन । बजेट प्रस्तुतिपछि नागरिक तहमा छलफल वा सुनुवाइको अवसर छैन ।
- नागरिक सङ्घ संस्थाले गर्ने कार्यका लागि हरेक स्थानीय तहको फरक फरक कानुनी प्रावधानले नागरिक सहभागितालाई निरुत्साहित गर्ने अवस्था छ । त्यसैले नागरिक सहभागिताको आधारभूत पक्षमा कानुनी रूपमा एकरूपता ल्याउनुपर्छ ।

ख) विगतका अभ्यासको सान्दर्भिकता

- विगतमा १४ तहको बजेट तर्जुमा अभ्यास कार्यान्वयनमा थियो जसमा समुदायको आकाङ्क्षा तथा चाहनालाई कार्यक्रम तथा बजेट प्रस्तावका रूपमा केन्द्रीय सरकारसम्म पठाउने पद्धति रहेको थियो । नयाँ संविधान जारी भई स्थानीय तह लगायत राज्यका सबै तहमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिमाफत शासन व्यवस्था सञ्चालनको प्रक्रिया प्रारम्भ भएपछि बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा समुदाय र सरकार बिचको संस्थागत सम्बन्ध टुटेको अवस्था छ भने स्थानीय तहमा समेत कार्यक्रम तथा बजेट निर्माणमा राजनीतिक नेतृत्वको विवेक प्रभावी हुने अवस्था छ । त्यसैले विगतका असल अभ्यासलाई पुनर्जीवित गर्नु वा नागरिक संलग्नताको नयाँ विधि निर्माण गर्नु र आवश्यक देखिन्छ ।
- विगतमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक आदिका लागि बजेट छुट्याइने गरेको भए पनि अहिले त्यस्तो अभ्यास नहुँदा बजेट असमावेशी हुने गरेको छ । विगतको असल अभ्यासलाई पुनः निरन्तरता दिइनु पर्छ ।
- विभिन्न सरकारले छात्रा तथा दलित छात्रवृत्ति कोषको स्थापना, अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन गर्न आर्थिक सहयोग, जनता आवास कार्यक्रम, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका, एकल महिला आदिका लागि सामाजिक सुरक्षा, दलित विद्यार्थीलाई पोषण भत्ताको व्यवस्था, बादी र गन्दर्भ जातिलाई एम बि बि एस मा छात्रवृत्ति लगायतका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आएको छ जसले बजेटको लाभमा सीमान्तकृत समुदायको पहुँच वृद्धिमा केही हदसम्म योगदान गरेको मान्न सकिन्छ । यी प्रयासका सकारात्मक पक्षलाई निरन्तरता दिन सकिन्छ ।
- विगतमा सरकारले सुरु गरेका भुक्तानी पूर्व रू. ५ हजार सम्मका बिल सार्वजनिक गर्ने अभ्यासलाई पुनः सुरु गरिनुपर्छ । यसलाई प्रदेश र स्थानीय तहसम्म कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।
- खास परियोजना वा कार्यक्रम अन्तर्गत सामाजिक जवाफदेहिताका औजार कार्यान्वयन गर्दा प्रभावकारी देखिएता पनि परियोजना सकिने बित्तिकै त्यस्ता अभ्यास हराउँदै जाने गलत पद्धति नेपालमा छ । यसको समाधानका लागि सामाजिक परीक्षण लगायतका औजार कार्यान्वयन राज्यका निकायबाट अनिवार्य रूपमा गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- निकायको प्रकृति र कार्यक्षेत्रको आधारमा सार्वजनिक सुनुवाइको पनि कार्यगत वर्गीकरण गरिनुपर्छ । बजेट र खर्च सम्बन्धी सार्वजनिक सुनुवाइलाई अन्य सार्वजनिक सुनुवाइबाट अलग गराई हरेक चौमासिक रूपमा सञ्चालनको अभ्यासले नागरिक सहभागिताको प्रभावकारिता विस्तारमा सघाउँछ ।

- सार्वजनिक सुनुवाइ र सामाजिक परीक्षण निश्चित कागजी प्रक्रियामा आधारित र औपचारिकतामा सीमित हुँदै गएको अवस्था छ । सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीका बिच प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया विना नै यस्तो कार्य सकिने गरेको अवस्था छ । उपभोक्ता समितिहरू अनियमितताका लागि उपयोग हुने अवस्था समेत छ । अनुगमनमा तेस्रो पक्ष वा नागरिक संस्थाको संलग्नता सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।
- स्थानीय तहमा न्यूनतम सर्त तथा कार्यसम्पादन मापन र सोका आधारमा थप अनुदान वा अनुदान कटौतीको विगतको अभ्यासले निरन्तरता नपाउनु र सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक परीक्षण र सुनुवाइ जस्ता सुशासनका औजार कार्यान्वयन नहुँदा बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता कमजोर बनेकोले स्थानीय तहको हकमा सुधार यही विन्दुबाट हुनुपर्छ ।

ग) बजेट सूचनामा पहुँच र नागरिक सहभागिता

- सङ्घीय आर्थिक कार्यविधि कानूनमा सबै तहले परियोजना बैंक बनाउनुपर्ने प्रावधान समेटिएको छ । यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन गरी सबै तहले परियोजना बैंक निर्माण गर्ने र त्यस्तो दस्तावेज सार्वजनिक गर्ने अभ्यासले नागरिक सहभागिता मात्र नभई विकास ब्यवस्थापनमा नै सुधार आउँछ । यद्यपि यसको कार्यान्वयन अत्यन्त कमजोर छ । केहीवाहेक स्थानीय तहहरूले आवधिक योजना बनाएका छैनन् । सङ्घ र प्रदेश तहको आवधिक योजना निर्माण प्रक्रियामा आम नागरिकको आवाज समेट्ने संस्थागत अभ्यास छैन ।
- मध्यकालीन खर्च संरचना सङ्घीय स्तरमा बन्ने गरेको भए पनि यसलाई महत्वपूर्ण नीतिगत दस्तावेजको रूपमा सबै तहले अधि बढाउनु र दस्तावेज निर्माण प्रक्रिया सहभागिताको सम्भावनाको अधिकतम उपयोग गर्नु आवश्यक छ ।
- खर्चको विवरण सार्वजनिक हुनु मात्र पर्याप्त होइन । खर्चको विवरण सार्वजनिक हुनु र खर्चका सम्बन्धमा नागरिक जानकार हुनु फरक कुरा हो । त्यसैले हरेक महिनाको आर्थिक प्रगति वा खर्च सार्वजनिकीकरण गर्ने अभ्यासलाई अनिवार्य र भरपर्दो बनाउने कुरालाई सुशासन कानूनबाट व्यवस्थित गरिनु पर्छ । नेपालमा खर्चको सूचना प्रवाह सन्तोषजनक नै भएपनि सार्वजनिक स्रोत कहाँ र कसरी खर्च भयो भन्ने कुरा प्रष्ट हुँदैन । सुशासन ऐन केही रूपमा कार्यान्वयनमा रहेको भएपनि वित्तीय सूचनाको खुलापनका थप प्रावधान व्यवस्था गर्नु, समयबद्ध खर्चको खुलासालाई निश्चित प्रणाली मार्फत व्यवस्थित गर्नु र नागरिक सहभागिताको आधार बनाउनु अपरिहार्य छ । हालै जारी वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनले पनि यो प्रक्रियालाई सहज बनाउन सक्छ ।
- सङ्घ तथा प्रदेश सरकारका आम्दानी र खर्च सम्बन्धी सूचना जिल्ला स्थित कार्यालयहरू वा कोष तथा लेखा निन्त्रण कार्यालयबाट सञ्चार माध्यम, राजनीतिक दल, नागरिक समाजका प्रतिनिधि आदिको उपस्थितिमा सार्वजनिक गर्ने र छलफल गर्ने पद्धति विकास गर्न सकिन्छ । यससंगै सञ्चार माध्यमबाट पनि यस्तो सूचना प्रवाह गर्न सकिन्छ । यस्तो अभ्यास प्रदेश लेखा निन्त्रण कार्यालय वा प्रदेश योजना आयोगबाट पनि गर्न सम्भव छ ।
- एकल खाताकोष प्रणालीको वर्तमान पद्धति परिमार्जन गरी भुक्तानीका चरणमा नागरिक सहभागिताको अवसर खुला गरिनुपर्छ । यस्तो पोर्ट वेबपोर्टमा कुल खर्च वा भुक्तानीको कुरा मात्र नभई भुक्तानी आदेश, भुक्तानी तयारी र भुक्तानी समेतका सूचना सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय जस्ता निकायले अनिवार्यरूपमा स्व:खुलासा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ । यसबाट ३ दिनमा भुक्तानीको कार्य सम्पन्न हुने वा सरकारलाई चेक फिर्ता हुने अनिवार्य व्यवस्था सहितको

स्व:खुलासाको व्यवस्थाले बजेट कार्यान्वयनका चरणमा नागरिक सहभागिताको आधार तयार हुन्छ । नेपालमा सार्वजनिक परीक्षण जस्ता सक्रिय नागरिक सहभागिताको विधिले प्रभावकारी रूपमा काम गर्न नसकेको अवस्थामा नागरिक सहभागिताको आधार निर्माण र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि यो व्यवस्था अनिवार्य छ ।

- हाल उपलब्ध रहेका सूचना प्रविधिमा आधारित पद्धतिहरूको उपयोगबाट पनि नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनमा योगदान हुन सक्छ । सूचना प्रविधि आम नागरिकको सहज पहुँचमा नभए पनि यसले महत्वपूर्ण सूचना सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध रहेको भन्ने सन्देश आम नागरिकमा जाने र नागरिक सहभागिताको वातावरण बन्ने अवस्था रहन्छ ।
- मन्त्रपरिषद्को नीतिगत निर्णयको स्थानीयकरण गरी त्यस्ता निर्णयहरूका कारण सिर्जना हुने सार्वजनिक दायित्व वा खर्चको विषयमा जानकारी लिने र त्यसमाथि आफ्नो धारणा राख्ने अवसर तल्लो तहका नागरिकलाई दिइनुपर्छ ।
- सन् २००७ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन निर्धारित मापदण्डको गलत व्याख्या गरी लैङ्गिक बजेटको गलत आँकडा प्रस्तुत गर्ने गरिएको छ । त्यसमा सुधार ल्याई लैङ्गिक बजेटको वास्तविक आँकडा प्रस्तुत गरिनुपर्छ ।
- बजेट सूचनामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने कुरामा राष्ट्रिय सूचना आयोगले पनि भूमिका खेल्नुपर्छ । बजेट अनुगमनमा सूचाको हक उपयोगको वातावरण बनाइनुपर्छ ।
- बजेटको बारेमा आम नागरिकको बुझाइको स्तर कमजोर हुँदा बजेट सूचना खोज्ने र बजेट प्रक्रियामा सहभागी हुने अभ्यास पनि खासै छैन । त्यसैले बजेट शिक्षा र सचेतना फैलाउन आवश्यक छ । बजेट सूचनाको अप्राविधिक प्रस्तुति सहितको नागरिक बजेट निर्माण र व्यापक रूपमा वितरण यसको प्रस्थान विन्दु हुनसक्छ ।
- सञ्चार माध्यमले बजेट सूचना प्राप्ति र प्रवाहमा नागरिक र सरकारबिचको मध्यस्थका रूपमा काम गर्न सक्नुपर्छ ।
- बजेटलाई सीमान्तकृत समुदायको अधिकारसंग आबद्ध गरिनु र सोही दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिनु आवश्यक छ ।
- कम्प्युटरमा आधारित लेखाइकन प्रणालीलाई सूत्र, प्रदेश तथा सङ्घीय स्तरको बजेट सूचना प्रणालीसंग आबद्ध गर्ने कार्य भइरहेको छ । यसबाट हरेक गतिविधिको लेखालाई प्रतिवेदन प्रणालीसंग आबद्ध गर्ने भएकोले बजेट सूचनाको उपलब्धता सहज बन्दै गएको छ । उपलब्ध सूचनामा नागरिकको पहुँच दिलाउन प्राविधिक व्यवस्थाका लागि निश्चित एप्लिकेसन बनाई नागरिकले चलाउने विशेषता दिन सकिन्छ । त्यसले बजेट सूचनामा पहुँच सरल र सहज हुनुका साथै बजेट बहसमा नागरिक सहभागिताको आधार खडा गर्दछ ।
- अर्थ मन्त्रालयको संयोजन रहने सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली पनि कार्यान्वयनमा आएको छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको अद्यावधिक सूचनामा नागरिक पहुँचका लागि महत्वपूर्ण छ । महालेखानियन्त्रक कार्यालयको वेबसाइटबाट राजस्व र खर्च सम्बन्धी तथ्याङ्क ओपन फर्म्याटमा उपलब्ध छ । हाल प्रयोगमा रहेका सूचना प्रणाली र प्रविधि कार्यान्वयन गर्दै सबै किसिमका प्राप्ति खर्च, प्रधानमन्त्री राहत कोष, राष्ट्रपति शिक्षा सुधार कोष, पर्वतारोहण कोष लगायतका सबै स्तरका कोषको अवस्था लगायतको जानकारी आम नागरिकले दैनिक रूपमा पाउने व्यवस्था गरिनुपर्छ । त्यस अतिरिक्त प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग र व्यवस्थापन, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि विभिन्न संस्था वा निकायले सङ्कलन गरेको आर्थिक स्रोत र त्यसको प्रयोग आदि समेतको सूचना एकीकृत रूपमा उपलब्ध र पहुँच हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

- प्रदेश स्तरमा पनि सार्वजनिक बजेट प्रक्रिया सङ्घीय स्तरको जस्तै छ, सहभागितामूलक छैन । यसमा सुधार गर्ने आवश्यकताको प्रस्थानविन्दु बहु-माध्यमबाट खर्चको जानकारी सार्वजनिकीकरण गर्नु हो । प्रदेश सरकारले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी त्यसमा बहसको वातावरण बनाउनु पर्छ । सम्पत्ति प्राप्त वा खरिदको प्रक्रिया पारदर्शी हुनुपर्छ । महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन माथि संसदमा छलफल भई त्यसको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिनुपर्छ । प्रदेश तहमा राजस्व प्राप्ति तर्फभन्दा खर्चको सूचनाको पहुँच सुधार बढी आवश्यक छ ।
- परियोजनाको विस्तृत विवरण सहितको सूचना पाटी जस्ता सूचना सार्वजनिकीकरणका विधि पनि कार्यान्वयन अनिवार्य गरिनुपर्छ । परियोजना कार्यालय तथा सम्बन्धित निकायमा गुनासो पेटिका राख्ने र सम्बोधन गर्ने जस्ता अभ्यासले पनि कार्यान्वयनमा सहभागिता बढाउँछ ।
- स्थानीय तहमा समयमा नै बजेट प्रस्तुति, आवधिक प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिकीकरण जस्ता विषयमा दबाव दिन नागरिक मञ्च गठन र क्रियाशील हुनु आवश्यक छ । हरेक निकायले चौमासिक प्रतिवेदन तयार गर्ने र सार्वजनिक गर्ने अभ्याससंगै निकायगत फ्यास रिपोर्ट (परिमाणात्मक आँकडाहरू सहितको अवस्था चित्रण) पनि सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसबाट नागरिकका हरेक जमघट, चिया चौतारामा सार्वजनिक खर्च र उपलब्धिको बहसको वातावरण बन्छ र नागरिक सहभागिता बढ्छ ।
- नेपालमा सार्वजनिक संस्थान लगायतमा सरकारले गरेको लगानी, त्यस्ता संस्थान वा निकाय सञ्चालनको अद्यावधिक स्थिति, तिनबाट सरकारले प्राप्त गरिरहेको प्रतिफल वा बेहोरी रहनुपरेको नोक्सान लगायतका सूचना सार्वजनिक गर्ने अभ्यास छैन । यद्यपि सार्वजनिक संस्थानको अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन हरेक वर्ष सार्वजनिक गर्ने अभ्यास छ ।
- महालेखापरीक्षकले प्रत्येक निकायको छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदन आम नागरिकको पहुँचमा हुने गरी सार्वजनिक गर्नुपर्छ । बेरुजु व्यक्तिगत जवाफदेहिताको विषय भएकोले सम्बन्धित व्यक्तिको नाम सहितको निकायगत लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको उपलब्धता, स्वःखुलासा र पहुँचले नागरिक सहभागिताको आधार तयार पाउँछ ।
- निकायगत लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायमा नागरिक सहभागितामा खुलासा र सार्वजनिक सुनुवाइको कानुनी प्रबन्ध गरिनुपर्छ । स्थानीय तहमा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमाथि सार्वजनिक सुनुवाइ सम्भव र अपरिहार्य छ । लेखापरीक्षण प्रतिवेदनसंगै त्यसमा औल्याइएका विषय तथा सुझावहरू माथि सम्बन्धित निकायको प्रतिक्रिया र कार्यान्वयनको अवस्था समावेश रहेको बेग्लै वार्षिक प्रतिवेदन पनि संलग्न गरी प्रकाशनको अभ्यास सवै सार्वजनिक निकायमा हुनु अपरिहार्य छ । यसलाई नागरिक र सञ्चार क्षेत्रको निगरानीको वातावरण निर्माण गर्छ ।

घ) नागरिक सहभागिताको अभ्यास

- संविधान तथा राज्यका नीतिहरूले बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि उचित प्रबन्ध गरेको भएपनि नीति तथा कानुन कार्यान्वयनका क्रममा यो पक्ष उपेक्षित छ ।
- नेपालमा बजेट प्रक्रियालाई मूलतः कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको जिम्मेवारीको विषय मानिन्छ । बजेटलाई प्राविधिक भन्दा पनि राजनीतिक कार्यको रूपमा लिइने नेपालको सन्दर्भमा नागरिक संलग्नताको विधि निर्धारण गर्दा कार्यान्वयन योग्यतामा पनि विचार पुऱ्याइनु पर्छ । त्यसैले नेपालमा

यो विषयमा व्यापक परिवर्तन भन्दा पनि क्रमशः सुधार हुँदै जाने गरी सुधारात्मक पक्षमा जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

- नेपालमा बजेट निर्माण र खर्चको प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको स्तर निकै कमजोर छ । त्यसैले विनियोजन र खर्चको पद्धति सुधारबाट बजेट प्रणाली सुदृढीकरण सुरु गर्नुपर्छ ।
- नागरिक सहभागिता बजेट तर्जुमासंगै पूर्व बजेट अभ्यास र स्थानीय तहको मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण प्रक्रियामा समेत नागरिक सहभागिताका अवसर खोजी गर्न सकिन्छ ।
- बजेटमा नागरिक सहभागिता बढाउनका लागि नागरिक बजेट निर्माण र वितरण आवश्यक छ । नागरिक तहबाट गरिने यस्ता प्रयासले पनि जवाफदेहिताको माग बढाउन बल पुग्छ । बजेट तर्जुमा चरणमा नीतिगत क्षेत्रमा काम गरिरहेका विशेषज्ञ तथा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्नु आवश्यक छ ।
- बजेट निर्माणका सन्दर्भमा आय प्रक्षेपणको विषयमा केन्द्रित छलफललाई नागरिक सहभागिताको प्रस्थान बिन्दु मानिनुपर्छ । आयमा आधारित बजेट निर्माण स्रोतमा आधारित भएको कारण राजस्व तथा वैदेशिक सहायता जस्ता पक्षमा सूचनामा आधारित रहेर बजेट तर्जुमा चरणमा गरिने छलफल र महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमाथि कारवाहीका सन्दर्भमा सरकारले चालेका कदमबारे छलफलमा नागरिक सहभागिता गराउने विषयलाई उपल्लो तह (सङ्घीय)को नागरिक सहभागिताको महत्वपूर्ण बिन्दु मान्न सकिन्छ ।
- प्रदेश र स्थानीय तहको हकमा सम्बन्धित तहको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा आधारित रहेर बजेटका सबै चरणमा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रवन्ध गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सम्बन्धित तहको कानूनमा निर्धारण भए अनुसार बहुवर्षीय आय र व्यय अनुमानसहितको मध्यकालीन खर्च संरचना तयारी महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनको सरकारले कार्यान्वयन गरे नगरको विषयमा छलफल, स्थानीय तहमा बजेट सीमा निर्धारण भइसकेपछि त्यसका आधारमा टोल तथा वडा तहमा हुने छलफल जस्ता चरणमा नागरिक सहभागितालाई व्यवस्थित बनाउन सजिलो हुन्छ ।
- प्रदेश तहमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको भरपर्दो पद्धति विकास नभइसकेको र आर्थिक सर्वेक्षण पनि नभएको जस्ता वित्तीय तथ्याङ्क तयारी समेत नभइरहेको अवस्था छ । अहिलेकै अवस्थामा नागरिक सहभागिताको अधिकतम अभ्यास स्थानीय तहबाट मात्र हुनसक्ने अवस्था छ । स्थानीय तहका प्रमुख र उपप्रमुख बिचमा रहने गरेका विवाद हटाउने, बजेट प्रक्रियामा जनसहभागिताका पद्धति विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने र वडा नागरिक मञ्च जस्ता विगतमा नागरिक सहभागिताका लागि गठन भएका नागरिक संयन्त्रलाई उपयुक्त स्वरूपमा गठन गरी वडा तहबाटै नागरिक सहभागिता र संलग्नताका विधि कार्यान्वयन गर्नुपर्ने र गर्न सकिने अवस्था छ ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले आवधिक योजना तथा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनले मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माणलाई अनिवार्य गरेको भएपनि नागरिक सहभागिताविना वाह्य परामर्शदाताबाट यस्ता दस्तावेज तयार गरिने वा यस्तो अभ्यास नै नगरिने अवस्थाले नागरिक सहभागिताको अवसर सङ्कुचित छ । यद्यपि एकाध स्थानीय तहले आवधिक वा विस्तृत योजना तर्जुमालाई नागरिक सहभागितामा आधारित बनाउने अभ्यास पनि गरेको पाइएको छ ।

- राष्ट्रिय स्तरका कार्यक्रममा नागरिक सहभागिता सीमित हुने भएपनि समुदाय स्तरका कार्यक्रममा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्नमा व्यावहारिक समस्या छैन ।
- स्थानीय तहमा टोल भेला, वडा समितिबाट प्राथमिकीकरण र बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिबाट बजेट तयारी, कार्यपालिकाबाट स्वीकृति र नगरसभाबाट अनुमोदनको अनिवार्य व्यवस्था, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले गरेकोले यसका आधारमा स्थानीय बजेटलाई सहभागितामूलक बनाउन सहज छ । बजेट सीमा निर्धारण, कार्यक्रम हस्तान्तरण, विशेष तथा समपूरक अनुदानका लागि स्थानीय तहले प्रस्ताव पेस गर्न सक्ने प्रबन्ध आदि अवस्थामा नागरिक सहभागिताको विन्दु पहिचान गरी संस्थागत गर्न सकिने भएकोले कानुनी र संस्थागत समस्या भन्दा पनि राजनीतिक प्रतिबद्धताले स्थानीय तहको बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागितालाई प्रभावित गरेको अवस्था छ ।
- स्थानीय तहमा तल्ला तहबाट आएका मागको आधारमा कार्य तथा बजेट तर्जुमा गरिनुपर्ने स्थानीय तहको कानुनी प्रबन्ध पर्याप्त स्थानीय तहको सहभागिता अभ्यास प्रभावकारी छैन यसलाई औपचारिकतामा सीमित गरिएको छ । जसलाई सुधार गर्ने राजनीतिक प्रतिबद्धता आवश्यक छ । बस्ती तहमा हुने योजना तर्जुमा गोष्ठीमा सबैको आवाज सुन्ने अभ्यास गर्न र एकाध व्यक्ति प्रभावी हुने अवस्था रोक्न आवश्यक छ ।
- बजेट तर्जुमामा संलग्न कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले समुदाय र वडा स्तरको सुझावका आधारमा विषयगत समितिहरूसंग छलफल गरेर बजेट निर्माण गर्नुपर्ने प्रक्रिया निर्धारण गरिएको भए पनि यो विषयगत समिति क्रियाशील नहुँदा समुदाय र गाउँपालिका/नगरपालिका बिचको प्रभावकारी सम्बन्ध स्थापित हुन सकेको छैन । बजेट तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत बस्ती, वडा र विषयगत समिति तहको छलफलमा नागरिक संलग्नता अनिवार्य गरिनुपर्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको तुलना र सुधारात्मक पद्धतिको अवलम्बनबाट मात्र नेपालको व्यवस्थागत त्रुटि क्रमशः सुधार भई बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको वातावरण पनि विस्तारै बन्दै जान्छ ।
- नागरिक सङ्घ संस्थाको अपेक्षित भूमिका सुनिश्चित गर्नका लागि नागरिक संघसंस्थाहरूको एक नागरिक परिषद् गठन गरिनुपर्छ । यसका खुला सरकार साभेदारी (ओजीपी) ले अधिसारेको दृष्टिकोण कार्यान्वयनमा लगिनु पर्छ । परिषद्मा सेवा निवृत्त कर्मचारी नभई पूर्व प्रधान न्यायाधीश जस्ता स्वतन्त्र व्यक्तिको नेतृत्व रहनुपर्छ ।
- बजेट निगरानी समूहको गठन र क्रियाशीलताले कार्यकारी र संसद (सांसद समेत) दुवैका कार्यमा नागरिक संलग्नता तथा निगरानी बढाउन सहयोग पुग्छ । यस्तो कार्यका लागि संसदीय समितिले नागरिक सङ्घ संस्थाहरूका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसबाट सार्वजनिक खर्च फर्छ्याउने सर्वेक्षण गर्ने र संसदलाई प्रतिवेदन दिने कार्य समेत नागरिक सङ्घ संस्थाबाट हुनसक्छ । यसले एकातिर नागरिक सहभागिता बढ्छ, भने अर्कातिर नागरिक र संसदको भूमिका प्रभावकारी बनाउनमा समेत टेवा पुग्छ ।
- अहिले क्रियाशील रहेका नागरिक समूहप्रति सबै सरोकारवालाहरूले विश्वास नगर्ने अवस्था रहेकोले नागरिक सङ्घ संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी नयाँ नागरिक संस्था स्थापना गर्नु र बजेट तर्जुमा र खर्चलाई नियाल्ने स्वतन्त्र एम्बुस्डम्यानका रूपमा अधि बढाउन सकिन्छ । यस्तो समूहले प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई राम्रा सुझाव र तथा पृष्ठपोषण दिनसक्छन् ।

- सङ्घीयतासंगै तल्लो तहमा जनसहभागिताको अवसर खुम्चिएको छ । बडा नागरिक मञ्च, एउटा गाविसमा ४७ जना जनप्रतिनिधिको व्यवस्था आदि विगतका समहभागिताका अभ्यासको विकल्प आजको प्रणालीमा पनि तयार पारिनुपर्छ । सबै टोलको प्रतिनिधित्व हुनेगरी बडा तहको बजेट तर्जुमाको क्रममा टोलभेला पछि बडा समितिले टोलसभा आयोजना गरेमा नागरिक सहभागितामा रहेको कमी पूर्तिमा महत्वपूर्ण योगदान हुनसक्छ ।
- नागरिक संस्थाको यो भूमिकाका लागि राज्यका तर्फबाट उपयुक्त विधि निर्धारण र क्षमता विकास गरिनुपर्छ । जन लेखापरीक्षणको प्रबन्ध र विश्वसनीय संरचना तयार गरी नगरपालिका तथा गाउँपालिकाले सामाजिक जवाफदेहितामा रहेका कमी पूर्ति गर्न सक्छन् । सार्वजनिक परीक्षण तथा सुनुवाइलाई विकल्पका रूपमा अघि बढाउन सकिन्छ ।
- नगरसभामा हुने सुनुवाइमा नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गरिनु पर्छ ।
- सार्वजनिक खरिद, अनुगमन, उपभोक्ता समितिका कार्य आदिमा नागरिक संलग्नताको कानुनी र संस्थागत प्रबन्ध गरिनुपर्छ ।
- बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक सहभागिताको उपयुक्त विधि भनेको उपभोक्ता समितिमार्फत् विकास कार्यक्रममा साभेदारी हो । हाल रहेका कमी कमजारी हटाउन नागरिक समुदायबाटै निगरानीको प्रबन्ध हुने गरी उपभोक्ता समिति सञ्चालनका विधिहरू निर्धारित हुनुपर्छ ।
- उपभोक्ता समितिको संस्थागत क्षमता र जवाफदेहिताका मापदण्ड निर्माण र प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी सम्भव भएसम्म ठुला कार्यक्रम पनि उपभोक्ता समितिमार्फत् सञ्चालन गर्दा बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक संलग्नता बढ्छ ।
- नेपालको जनसाङ्ख्यिक अवस्था र विविधताको सम्बोधन गर्ने गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सबै जनसङ्ख्याको सहभागिताको सुनिश्चितता सहितको नागरिक संलग्नता विधि निर्माण गरिनुपर्छ ।
- स्थानीय बजेट प्रक्रियामा आम नागरिकको सहभागिता स्थानीय तहमा सुनिश्चित गर्नपर्छ भने सङ्घ तथा प्रदेश तहमा नागरिक सङ्घ संस्था वा प्रतिनिधिमूलक सहभागिताको प्रबन्ध गरिनुपर्छ ।
- बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक सहभागिता वा निगरानी कमजोर हुँदा विपद् जोखिमलाई ध्यान नदिने, सडक निर्माणमा जनप्रतिनिधि वा प्रभावशाली व्यक्तिका निर्माण उपकरण प्रयोग हुने, सार्वजनिक खर्चको लाभ आम नागरिकले नपाउने जस्ता अवस्था विद्यमान छन् ।
- अहिलेको अभ्यास हेर्ने हो भने राजस्व नीति सम्बन्धमा इच्छुक नागरिकले सुझाव दिनसक्ने अवस्था रहेको छ । हरेक नागरिकले राजस्व तिर्ने भएकोले राजस्व नीति निर्माणमा सबै नागरिकको सहभागिताको वातावरण बनाइनुपर्छ । खर्चका सन्दर्भमा भने लाभग्राही वा प्रभावित समुदायको सहभागिता बढी महत्वपूर्ण हुनसक्छ ।
- स्थानीयस्तरमा कार्यान्वयन हुने परियोजनाको भक्तानी प्रक्रियामा समेत नागरिक निगरानीको प्रबन्ध गर्न सकिन्छ भने त्यस्ता कार्यक्रममा नागरिक अनुगमन र निगरानी पनि सम्भव छ । भुक्तानी अघि सार्वजनिक लेखापरीक्षण गर्ने पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन र कार्यक्रम कार्यान्वयन र उद्घाटन अघि सार्वजनिक सुनुवाइको अभ्यास गरिनुपर्छ । विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन अघि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको अनिवार्यताले कार्यक्रम तर्जुमाकै चरणमा नागरिक सहभागिताको वातावरण बन्न सक्छ ।
- सार्वजनिक खर्च वा बजेट अनुगमनका लागि नागरिक सङ्घ संस्था सक्षम पनि हुनुपर्छ । त्यसका लागि नागरिक सङ्घ संस्थाको क्षमता विकासलाई पनि संगसंगै लगिनुपर्छ । निश्चित मापदण्डका आधारमा यस्तो कार्यमा संलग्न गराइने नागरिक संस्थाको योग्यता निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । सार्वजनिक लेखा समिति र नागरिकको सबलीकरणले निगरानीका क्रममा देखिएका विषयको आधारमा प्रतिवेदन र सुझाव तयारी तथा कार्यान्वयनको अनुगमनमा प्रभावकारिता हासिल हुन्छ ।

- स्थानीय तहमा सार्वजनिक खर्चप्रति संस्थागत जवाफदेहिताको माग पक्ष कमजोर छ । प्रतिपक्षरहित स्थानीय सरकारमा नागरिक सहभागिता र निगरानी अझ आवश्यक हुन्छ । माग पक्ष सबल बनाई स्थानीय सरकार माथि नागरिक दबाव बढाउनु आवश्यक छ ।
- बजेट तर्जुमालाई सहभागितामूलक बनाउने र आगामी आर्थिक वर्षको बजेटलाई पूर्वानुमान योग्य बनाउने गरी मध्यमकालीन खर्च संरचना र पूर्व बजेट अभ्यासमा सुधार गर्नुपर्छ भने स्थानीय तहमा विगतको सहभागितामूलक बजेट तर्जुमा र अन्य चरणमा सहभागिताको विगतको अभ्यास सुदृढ रूपमा कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।
- प्रदेश सरकारले बजेट तर्जुमा चरणमा प्रदेश निर्वाचन क्षेत्रस्तरसम्म प्रदेश र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूका विचमा छलफलको अभ्यास गरिरहेको छ । यो अभ्यासलाई नागरिक तहसम्म विस्तार गर्नुपर्छ । सबैतहका सरकारले बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका लागि हाम्रो समाजमा रहेका उत्पादक समूह, उद्योगी, साना तथा घरेलु उद्यमीहरूको सङ्गठन, महिला समूह, आमा समूह जस्ता नागरिक सङ्घ संस्थाको सहभागिताको प्रबन्ध गरिनुपर्छ । बजेट चक्रका सबै चरणमा नागरिक सहभागिताका लागि नागरिक सङ्घ संस्थाको सबलीकरण र विकासलाई पनि संगसंगै अधि बढाइनुपर्छ ।
- बजेट तर्जुमा चरणमा राजनीतिक प्रभाव न्यूनीकरण आवश्यक छ । वडा देखि माथिल्लो तहका जनप्रतिनिधिमा समेत निर्वाचनबाट चुनिएका प्रतिनिधिले बजेट निर्माण र कार्यान्वयन आफैले गर्ने हो र यसमा थप जनसहभागिता आवश्यक छैन भन्ने सोच प्रभावी छ । यसमा सुधारका लागि राजनीतिक तहमा सहभागितामूलक शासन पद्धतिको सचेतना जरुरी छ । यससंगै स्थानीय तहदेखि सङ्घीय स्तरसम्म बजेटमा व्यपाक नागरिक बहसको वातावरण तयार हुन्छ ।
- परियोजना बैंकको अवधारणा कार्यान्वयनमा नआउनु, परियोजना छनोटको अभ्यास पारदर्शी नहुनु, परियोजनामा सार्वजनिक सुनुवाइ नहुनु, प्राथमिकीकरण प्रक्रियामा राजनीतिक हस्तक्षेप बढी हुनु जस्ता समस्या प्रदेशस्तरमा छन् । विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तयारी र परियोजना प्राथमिकीकरणमा नागरिक सहभागिताका केही स्थान रहेको भएपनि समग्रमा नागरिक सहभागिताको स्तर निकै कमजोर छ ।
- नेपालको आफ्नै र वाह्य अनुभवका आधारमा सामाजिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धनका विभिन्न औजारहरूलाई बजेट प्रक्रियाको पारदर्शितासंग आबद्ध गर्न सकिन्छ । समुदाय सन्तुष्टि परीक्षण, समाजिक परीक्षण, नागरिक जुरी, कम्युनिटी स्कोर कार्ड, गुनासो सुनुवाइका संयन्त्र, स्वतन्त्र बजेट विश्लेषणको संयन्त्र सञ्चालन, सहभागितामूलक अनुगमन, नागरिक कार्यसमूह वा कार्यदल गठन र परिचालन, सार्वजनिक खरिदको नागरिक अनुगमन आदि विधिहरूमध्ये उपयुक्त विधिलाई बजेटका विभिन्न चरणमा प्रयोग गरी नागरिक सहभागितालाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

ड. संरचनागत अवस्था

- सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले तयार गरेका प्रारूपको अन्तिम सेवाग्राही आम नागरिक हुनुपर्ने र यसका लागि उसले अधि सारेका मापदण्ड तथा अन्तर्राष्ट्रिय तुलनाहरूको स्वामित्व सरकारले लिने अवस्था नहुँदा सम्म पेफाको उद्देश्य हासिल हुन सक्दैन । महालेखानियन्त्रक कार्यालयमा रहने पेफा सचिवालयले दिने सुझाव तथा तयार गरेका मापदण्डहरू महालेखानियन्त्रक कार्यालयबाट हुने लेखासम्बन्धी काममा लागु भएपनि बजेटका समग्र प्रक्रियामा लागु हुन सकेको अवस्था छैन । पेफाले खर्चको पक्षलाई जोड दिँदा राजस्व वा आयको पक्षमा समेत उसको पर्याप्त

ध्यान नपुगेको अवस्था एकातिर छ भने अर्कातिर पेफा र अर्थमन्त्रालयले गर्ने बजेटका समग्र कार्यको विचमा तालमेल छैन । त्यसैले अर्थमन्त्रालय र पेफाको उद्देश्य तथा विधि र प्रक्रियाका विचमा सामञ्जस्यता ल्याउनु आवश्यक छ ।

- विभिन्न दातृ निकायका सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका आ-आफ्नै परियोजना सञ्चालन हुनु, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न निकायका दृष्टिकोणमा भिन्नता हुनु र एक अर्काका विचमा समन्वय नहुनु जस्ता कारणले बजेटमा नागरिक सहभागिताको पक्ष उपेक्षित छ । सबैसँग समदुरी कायम गर्दै कार्य गर्न सक्ने गरी पेफालाई महालेखानियन्त्रक कार्यालयबाट अलग नगर्दा सम्म जवाफदेहिता र सहभागिता जस्ता पक्षमा पेफाको भूमिका प्रभावहीन नै रहन्छ ।
- पेफामा नागरिकहरूको बहुमत (कम्तीमा ५० प्रतिशत) प्रतिनिधित्व हुने गरी संरचना परिवर्तन नहुँदा सम्म उसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थानमा नागरिक सहभागिताका लागि काम गर्न सक्दैन । नेपालमा पेफामा नागरिक सङ्घ संस्थाको प्रतिनिधित्व छैन । पेफा स्वतन्त्र र अधिकारसम्पन्न हुनुका साथै संसद वा सार्वजनिक लेखा समिति अन्तर्गतको निकायका रूपमा रहनु आवश्यक छ ।
- स्थानीय सरकारको दायित्व, खर्चको मात्रा र खर्च गर्ने क्षमताका विच तालमेल नभएको र क्षमता भन्दा बढी भार भएको अवस्थामा उनीहरूले सामाजिक जवाफदेहिता कायम गर्न नसकिरहेको अवस्था छ । त्यसैले नागरिक सहभागिता र जवाफदेहिताका लागि सम्बन्धित तहको क्षमता विकास पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।
- सरकारले खास बस्तुमा लाग्ने भन्सार, अन्तशुल्क जस्ता करमा परिवर्तन गर्ने विषय आम सरोकारको विषय हो । यस्ता विषयको नागरिक र संस्थागत निगरानीका लागि स्वायत्त र अधिकार प्राप्त निकाय हुनु आवश्यक छ ।
- स्थानीय तहमा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन माथि छलफल गर्ने अभ्यास शून्य प्रायः छ । लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमाथि स्थानीय सभा, अन्तर्गतका समितिको कार्यक्षेत्र परिभाषित गरी तिनलाई क्रियाशील गराउने र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमाथिको छलफल सम्बन्धित समिति मार्फत् नागरिक तहसम्म लानुपर्छ ।

ड. नागरिक सङ्घ संस्थाको भूमिका

- नेपालमा राजनीतिक विषयमा मात्र सार्वजनिक सरोकारका विषयमा मात्र कानुनी लडाईंको अभ्यास रहेको छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन जस्तो महत्वपूर्ण सरोकारका विषयमा यस्तो अभ्यास छैन । नागरिक संघसंस्थाहरूका तर्फबाट यस्ता विषयमा कानुनी लडाईं लड्ने मात्र नभई महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनसँगै नागरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समेत सार्वजनिक गरी व्यापक वितरणको अभ्यास आवश्यक छ ।
- बजेट विनियोजन र खर्चको अवस्था फछ्युर्वाई विश्लेषण गर्ने कार्य नगरपालिका तथा गाउँपालिका स्तरमा नागरिक सङ्घ संस्थाबाट हुनसक्छ । नागरिक स्तरबाट तयार गरिने यस्ता प्रतिवेदन आम रूपमा वितरण हुनुपर्छ ।
- नागरिक स्तरबाट स्वतन्त्र रूपमा पनि सार्वजनिक खर्च फछ्युर्वाउने सर्वेक्षण तथा नागरिक अनुगमनका लागि पनि उत्प्रेरित गरिनुपर्छ ।
- सुशासन, पारदर्शिता र सहभागिताको माग पक्ष कमजोर भएकोले नागरिक सहभागिता पनि कमजोर छ । माग पक्षको सशक्तीकरणका लागि सरकार र नागरिक सङ्घ संस्थाका विचमा साभेदारी हुनसक्छ । नागरिकको क्षमता विकासमा सरकार र दातृ निकायले लगानी गर्नुपर्छ ।

७.१. जानकार व्यक्तिहरूका सुभाबको सार संक्षेप

नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र नागरिक सहभागिताका विभिन्न पक्षमा रहेर गरिएको अन्तर्वाता र छलफलका क्रममा व्यक्त धारणा विश्लेषण गर्दा नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न चरणमा नागरिक सहभागिताका अवसर उपलब्ध गराउनमा सहयोगी सुशासन, सूचनाको हक लगायतका केही कानुनी प्रावधान रहेका छन् तर ती प्रावधान बजेट प्रक्रियामा संलग्न निकायले प्रयोग गर्ने छाता कानुनमा नहुँदा तिनको कार्यान्वयन योग्यता सीमित रहेको देखिन्छ । स्थानीय तहको बजेट तर्जुमा प्रक्रियाका निर्धारित चरणमा नागरिक सहभागिताको अवसर र अभ्यास रहेको भएपनि तिनलाई थप व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । बजेट सूचना सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको भए पनि बजेट सूचनाको पर्याप्तता र पहुँच सीमित रहेको र सबै तहमा एकरूपता नभएको देखिन्छ । बजेट प्रक्रियामा संलग्न निकायको कमजोर संस्थागत क्षमता र अग्रसरताको कमीले पनि नागरिक सहभागिताले पर्याप्त प्राथमिकता पाउन नसकेको अवस्था छ । नागरिक सहभागिताका असल अभ्यासहरू र सामाजिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धनका औजारहरूको समयानुकूल परिमार्जन गरी निरन्तरता दिन नसक्दा नागरिक सहभागिताको स्तर कमजोर भएको देखिन्छ । संसद र सभाले नागरिकसंग अन्तरक्रिया गर्ने अभ्यास कमजोर रहेको देखिन्छ, भने महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमा औल्याइएका बेरुजु लगायतको सुभाब कार्यान्वयनको पक्षले पर्याप्त प्राथमिकता पाउन सकेको छैन । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको पारदर्शिता, सहभागिता र जवाफदेहिताको माग पक्ष कमजोर हुँदा नीतिगत र कानुनी प्रावधान कार्यान्वयनका लागि दबाव नपुगेको पनि देखिन्छ । नागरिक सहभागिताको बारेको बुझाइमा पनि विविधता रहेको छ । नागरिक सङ्घ संस्थाले पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारमा पर्याप्त योगदान गर्न नसकेको र राज्यबाट नागरिक सङ्घ संस्थाका कार्यको सहजीकरण पनि नहुने गरेको अवस्था छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको सुधारको प्रस्थान विन्दुका रूपमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा आवश्यक संशोधन गरी कानुनी अपर्याप्तता पूर्ति गर्ने, बजेट सूचनाको उपलब्धता र पहुँचमा सुधार गर्ने, बजेट प्रक्रियाका सबै चरणमा महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सीमान्तकृत वर्ग लगायतको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, सङ्घीयस्तरको बजेट प्रक्रियालाई थप पारदर्शी र सहभागितामूलक बनाउने र प्रदेश स्तरमा बजेट प्रक्रियाका हरेक चरणलाई सहभागितामूलक बनाउनु आवश्यक छ । यसका लागि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीभिन्नका निकायको संस्थागत क्षमता र तत्परता बढाउने, नागरिक सङ्घ संस्थाको भूमिका परिभाषित गर्ने, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थानको शिक्षा र सचेतना आम नागरिकसम्म विस्तार गर्ने जस्ता रणनीति तय गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

८. नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका सबल पक्ष

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयका जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तरक्रिया, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा प्रतिनिधिमूलक रूपमा भएको सरोकारवाला संवादका क्रममा उपलब्ध गराइएको जानकारी र विभिन्न निकायका वेबसाइटको अध्ययनबाट देखिएका नेपालमा वित्तीय पारदर्शिता र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका असल अभ्यास तथा सबल पक्ष निम्नानुसार रहेको देखिन्छ ।

- आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को बजेट तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत बजेटमा समेटिनुपर्ने नीति तथा कार्यक्रम सम्बन्धमा मन्त्रालयको वेबसाइट वा इमेल मार्फत नागरिकले सुभाब पठाउन सक्ने गरी करिब १ महिनाको समय समितिको पूर्व सूचना सङ्घीय सरकार, अर्थ मन्त्रालयले आफ्नो वेबसाइटबाट सार्वजनिक गरेको छ ।

- राजस्व परामर्श समितिको सचिवालयले आगामी आर्थिक वर्षको राजस्व नीतिका सम्बन्धमा नागरिक सुभावा सङ्कलनका लागि सार्वजनिक सूचना प्रवाह गर्ने गरेको छ ।
- नेपाल सरकारले राजस्वका क्षेत्रमा अध्ययन र परामर्शका लागि राजस्व परामर्श बोर्ड गठन गरी क्रियाशील गराएको छ ।
- कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव, पारित बजेटका सान्दर्भिक दस्तावेज, चौमासिक प्रतिवेदन, अर्धवार्षिक समीक्षा प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन जस्ता कार्यकारीको तर्फबाट तयार गरिने बजेट दस्तावेजलाई निर्धारित समयमा अर्थमन्त्रालयको वेबसाइटबाट सार्वजनिक गर्ने गरिएको छ ।
- अर्थ मन्त्रालयले Aid Management Information System सञ्चालन गरेको छ जसमा वैदेशिक सहायता सम्बन्धी विवरण तथा तथ्याङ्कहरू आम नागरिकको पहुँच हुने गरी ओपन फर्म्याटमा उपलब्ध गराइएको छ ।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले चालु आर्थिक वर्षको हरेक दिनको वित्तीय प्रगतिको सारांश आफ्नो वेबसाइटबाट प्रकाशन गर्ने गरेको छ । यसमा आयतर्फ जम्मा कर र गैरकर राजस्व, अनुदान तथा अन्य आम्दानी प्राप्तिको अवस्था तथा खर्च तर्फ चालु खर्च, पुँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्थालाई तुलनात्मक विश्लेषणसहित ओपन फर्म्याटमा सार्वजनिक गर्ने गरेको छ । सारांश प्रतिवेदन महालेखानियन्त्रक कार्यालयका अतिरिक्त प्रदेश लेखानियन्त्रक कार्यालयहरू र जिल्ला स्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयहरूले समेत उपलब्ध माध्यमबाट सार्वजनिक गर्ने गरेका छन् ।
- महालेखानियन्त्रक कार्यालयले सबै तहको बजेट सूचना आम नागरिकलाई सहज रूपमा प्रवाह गर्न सक्नेगरी बजेट सूचना सङ्ग्रह गर्ने पद्धति निर्माण गरेको छ । महालेखानियन्त्रक कार्यालयले मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (एलएमबीआइएस), कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयका लागि तयार गरिएका एकल खाताकोष प्रणाली (टीएसए) र खर्च गर्ने एकाइका लागि सञ्चालन भैरहेको प्रणाली कम्प्युटरकृत सरकारी लेखा प्रणाली (सीग्यास) लाई एउटै प्रणालीमा आबद्ध गरेको छ । यसबाट बजेट तथा खर्च सम्बन्धी तथ्यांक रियल टाइममा हेर्न र प्रतिवेदन तयार पार्न कार्यालय सक्षम हुन्छ । यसरी प्राप्त हुने तथ्यांकका आधारमा विस्तृत वित्तीय सूचना नागरिकलाई प्रवाह गर्नमा समेत सहजता हुनेछ ।
- प्रदेश स्तरमा पनि राजस्व परामर्श समितिले राजस्व सम्बन्धि सुभावाका लागि सार्वजनिक सूचना प्रवाह गर्ने गरिएको छ ।
- प्रदेश स्तरमा आवधिक योजना र मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण र प्रकाशनको अभ्यास सुरु गरेका छन् ।
- प्रदेश सरकारले बजेट तर्जुमा गर्दा प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र स्तरमा पूर्व बजेट गोष्ठी गर्ने गरेका छन् । केही प्रदेशले पूर्व बजेट छलफलको सहजीकरणका लागि नागरिक सङ्घ संस्थासँग साभेदारी समेत गरेका छन् ।
- स्थानीय तहमा सात चरणको बजेट तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत समुदायस्तरमा बजेट तर्जुमा गोष्ठी हुने र त्यसक्रममा प्राप्त सुभावालाई महत्व दिई वडा स्तरबाट कार्यक्रम प्राथमिकीकरण गरी नगरपालिका तथा गाउँपालिकाको केन्द्रीय बजेट तर्जुमा समितिमा पठाउने गरिएको पाइन्छ ।
- स्थानीय तहमा सार्वजनिक परीक्षणको प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र विकास कार्यक्रमको खर्च भुक्तानी गर्ने अभ्यास रहेको छ ।

- स्थानीय स्तरमा विभिन्न विषयमा समय समयमा सार्वजनिक सुनुवाइ हुने गरेका छन् ।
- स्थानीय राजस्व परामर्श समितिमा उद्योग वाणिज्य सङ्घका प्रतिनिधि सदस्य हुने व्यवस्था कार्यान्वयनमा छ भने केही ठाउँमा राजस्व योजना निर्माण तथा बजेट सम्बन्धमा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू समेतको सहभागितामा छलफल हुने गरेको छ ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा पनि मन्त्रपरिषद् र कार्यपालिका र सभाका बजेटसँग सम्बन्धित निर्णयहरू नागरिकको जानकारीका लागि प्रकाशन हुने गरेका छन् ।
- उपभोक्ता समितिबाट पूर्वाधारका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने तथा समुदाय स्तरको अनुगमन समिति समेत गठन गरी खर्च भुक्तानी लिनु अघि सम्बन्धित अनुगमन समितिले प्रतिवेदन दिनुपर्ने अभ्यासले कार्यान्वयनमा समेत नागरिक सहभागिताका केही अवसर रहेको अवस्था छ ।
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सान्दर्भिक कानून तथा कार्यविधिहरू सवैले हेर्न पाउने गरी प्रकाशन हुने गरेका छन् ।
- संसदमा हुने बजेट सम्बन्धी छलफलहरू खुला हुनुका साथै सञ्चार माध्यमहरूको पहुँचमा समेत रहेका छन् । अर्थ र सार्वजनिक लेखा समितिले समय समयमा नागरिक समाजका सदस्यहरूसँग पनि छलफल गर्ने गरेको छ ।
- अर्थ र सार्वजनिक लेखा समिति लगायतका संसदीय समितिका निर्णय तथा प्रतिवेदनहरू संसदको वेबसाइटबाट सार्वजनिक हुने गरेको छ ।
- महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन समयबद्ध रूपमा तयारी र सार्वजनिक हुने गरेका छन् भने पत्रकारहरूलाई आमन्त्रण गरेर प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरणको बेग्लै कार्यक्रम समेत हुने गरेको छ ।
- कायसम्पादन लेखापरीक्षणलाई महालेखापरीक्षक कार्यालयले सहभागितामूलक बनाएको छ ।
- महालेखापरीक्षक कार्यालयले लेखापरीक्षणको समय तालिका सहित डोर अफिसहरू रहने सम्बन्धी सूचना लेखापरीक्षण सुरु हुनु अघि सार्वजनिक गर्न सुरु गरेको छ ।

९. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिक सहभागिताका सुधारका क्षेत्र

विभिन्न व्यक्ति तथा निकायका प्रतिनिधिसँग गरिएका अन्तर्वार्ता तथा अनौपचारिक छलफल र विभिन्न तहमा भएका सरोकारवाला संवादका क्रममा प्राप्त पृष्ठपोषण, नागरिक सहभागिताका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा असल अभ्यासका आधारमा नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका कमजोरी र सुधारका क्षेत्र निम्नानुसार रहेको देखिन्छ :

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका चरण अन्तर्गत आवधिक/रणनीतिक योजना निर्माण वित्तीय प्रक्षेपण, बजेट तर्जुमा, बजेट अनुमोदन, बजेट कार्यान्वयन र बजेट निगरानी प्रक्रियाका सूचना खुलासाको अभ्यास प्रदेश र स्थानीय तहमा निकै कमजोर रहेको छ । बजेट प्रक्रियाका प्रमुख दस्तावेज वर्गीकरण गरी तिनको प्रकाशन तालिका निर्माण र सोही अनुसार सार्वजनिकीकरणको विधि निर्धारण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसमध्ये खुला तथ्याङ्कको स्वरूपमा सार्वजनिक गर्न सकिने तथ्याङ्कलाई सम्बन्धित तहको पोर्टलबाट सार्वजनिक गर्नुपर्छ ।
- बजेट प्रक्रियामा सहभागिता अन्तर्गत वित्तीय सूचनाको खुलासा, नागरिक परामर्श र संलग्नताका अभ्यास अपूर्ण रहको छ । नागरिक सहभागिताका चरण र क्षेत्र वा विषय निर्धारण, सोको अग्रिम जानकारी, नागरिक सहभागिताका पद्धतिबाट प्राप्त पृष्ठपोषणको अभिलेखन, उपयोगिता विश्लेषण र

प्रयोग सहितको चरण निर्धारण गरी नेपालको अभ्यासलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा सिद्धान्त अनुकूल बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

- केही प्रदेशले मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण र प्रकाशनको अभ्यासलाई संस्थागत गरेको भए पनि र अन्य प्रदेशले यसलाई औजारको रूपमा प्रयोग गरेको भए पनि तर वार्षिक अद्यावधिक नगरेको, निर्माण नै नगरेको वा निर्माण गरेर पनि प्रकाशन नगरेको सम्बन्धित सरकारको वेबसाइट अध्ययनबाट देखिन्छ ।
- परियोजना बैंकको अवधारणा कार्यान्वयन हुन नसक्दा पूर्वाधार आयोजना छनोट र कार्यान्वयन प्रक्रिया अपेक्षित रूपमा पारदर्शी र सहभागितामूलक हुन सकेको छैन ।
- बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा विभिन्न माध्यमबाट नागरिकको सुझाव लिने केही अभ्यास भएपनि त्यस्ता सुझाव सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया निर्धारण गरी तिनको प्रयोग बारे जानकारी दिने अभ्यास नहुँदा सहभागिताका अवसर उपयोग गर्नमा आम नागरिक उत्प्रेरित नहुने अवस्था छ ।
- सङ्घ र प्रदेश तहमा बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता बजेट भन्दा अघि सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको भएपनि अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मापदण्ड अनुसार बृहत् अर्थशास्त्रीय विश्लेषण, आय र व्ययको प्रक्षेपण जस्ता महत्वपूर्ण सूचना सहितको पूर्व बजेट विवरण तयार पार्ने, बजेट प्रस्तुत गर्नुभन्दा कम्तीमा १ महिना पहिले सार्वजनिक गर्ने र पूर्व बजेट छलफल वा परामर्श नागरिक स्तरमा पनि गर्ने र नागरिक पृष्ठपोषण लिने अभ्यास तीनओटै तहमा छैन ।
- तीनओटै तहका सरकारले बजेटको सरलीकृत प्रस्तुति अर्थात् नागरिक बजेट बनाउने र सार्वजनिक गर्ने गरेका छैनन् ।
- बजेट अनुमोदनका क्रममा संसदले नागरिकको सुझाव समेत लिने वा सुनुवाइ गर्ने त्यस क्रममा प्राप्त पृष्ठपोषण माथि संसदमा छलफल गर्ने अभ्यास नेपालमा छैन ।
- बजेट कार्यान्वयन अन्तर्गत सङ्घ तथा प्रदेश स्तरको बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन, आवधिक प्रगति समीक्षा आदि प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अभ्यास शून्यप्राय छ ।
- संसदीय समितिका छलफलमा नागरिकको खुला सहभागिताको अवस्था उपलब्ध छैन र भएका सीमित सहभागिताको निर्णय प्रक्रियामा प्रभावका बारे सहभागी तथा आम नागरिकलाई जानकारी दिने अभ्यास पनि छैन ।
- सङ्घ तथा प्रदेश तहमा स्थानीय सरकार साभेदारी वा निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार विशेष कार्यक्रमका रूपमा सांसदहरू मार्फत योजना छनोटको अभ्यास रहेको छ तर योजना छनोट र निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवसर छैन ।
- महालेखानियन्त्रक कार्यालयले हाल सम्म सीमित बजेट सूचना मात्र सार्वजनिक गर्ने गरेको छ । उसले विकास गरिरहेका वित्तीय तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालीहरूलाई अन्तरआवद्ध गरी एउटै पोर्टलबाट विभिन्न तह र निकायका राजस्व, खर्च तथा सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी तथ्याङ्कलाई खुला तथ्याङ्कको स्वरूपमा सार्वजनिक गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अवस्था सुधार गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान गर्नसक्ने हुनाले उसले यो विषयलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने देखिन्छ । यसबाट वित्तीय सूचनाको पहुँचसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालको अभ्यासका बिचमा रहेको अन्तर पूरा गर्नमा योगदान पुग्नेछ ।
- महालेखापरीक्षक कार्यालयले नियमितता तथा वित्तीय लेखापरीक्षण योजना निर्माण वा कार्यान्वयनको प्रक्रियामा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिसंग सीमित परामर्श गर्ने गरेको भएपनि खुला रूपमा सुझाव दिन पाउने अवसर छैन । अधिकांश स्थानीय तहमा महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन

सार्वजनिकीकरण नै नहुने अवस्था छ भने प्रदेश र स्थानीय तहमा महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनको औपाचारिक सार्वजनिकीकरणको अभ्यास छैन ।

- सार्वजनिक खरिदलाई प्रविधि मैत्री बनाएको भएपनि सार्वजनिक खरिद योजना र प्रगतिको यथार्थ अवस्था बारे समयबद्ध जानकारी दिने पद्धति विकास भएको छैन । प्रदेश र स्थानीय तहमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी सूचना एकीकृत रूपमा पाउने अवस्था छैन ।
- स्थानीय तहको बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धनमा समेत योगदान गर्ने सार्वजनिक सुनुवाइ हरेक आर्थिक वर्ष कम्तीमा ३ पटक हुनु पर्नेमा यो व्यवस्थाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको छ । सार्वजनिक सुनुवाइ तथा लेखापरीक्षणलाई बजेट कार्यान्वयन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको विधिका रूपमा समेत कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

१०. प्रमुख ठम्याइ तथा सुभावहरू

माथि उल्लेख गरिएका नेपालको संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाको पुनरावलोकन, सान्दर्भिक दस्तावेज अध्ययन, नागरिक सहभागिताका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा असल अभ्यास, नेपालको बजेट पारदर्शिता र नागरिक सहभागिताका विभिन्न अभ्यास, र विभिन्न जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचना विश्लेषण गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरूलाई तहगत रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क.संघीय स्तर

सार्वजनिक प्रक्रियाका चरणहरू	नागरिक सहभागिताका वर्तमान अवस्था	सुधारका लागि चालिनुपर्ने कदम
आवधिक/रणनीतिक योजना निर्माण र वित्तीय प्रक्षेपण	१) राष्ट्रिय योजना आयोगले विभिन्न क्षेत्रका विज्ञसंगको छलफल तथा परामर्श एवं विभिन्न चरणका कार्यशालाबाट आवधिक योजना तथा रणनीतिक योजनाहरू निर्माण गर्ने गरेको छ । आवधिक योजना तथा रणनीतिक योजना सम्बन्धी दस्तावेज आयोगको वेबसाइटबाट प्रकाशन पनि गर्ने गरिएको छ । तर, योजना निर्माणको प्रक्रियाको प्रारम्भिक चरण वा प्रारम्भिक मस्यौदा तयार भएपछि त्यसलाई नागरिक सहभागिता वा पृष्ठपोषणका लागि सार्वजनिक गर्ने अभ्यास भने छैन ।	१) संघीय स्तरमा आवधिक तथा रणनीतिक योजना निर्माणको विभिन्न चरणमा विज्ञ तथा नागरिक सङ्घ संस्थाको सहभागिताका लागि आधारभूत विधि निर्धारण गर्ने र यी दस्तावेजको प्रारम्भिक मस्यौदा सार्वजनिक गर्ने र त्यसमा सुझाव तथा पृष्ठपोषणको माध्यम खुलाई सार्वजनिक सूचना गर्ने ।
	२) सरकारले मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण गर्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ भने राष्ट्रिय योजना आयोगले मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण र प्रकाशन गर्ने गरेको छ । यस क्रममा आन्तरिक राजस्वको संरचना, सार्वजिक ऋण र सार्वजनिक खर्चको प्रक्षेपण जस्ता विषयमा नागरिक	२) मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माणको क्रममा तयार हुने प्रारम्भिक मस्यौदामा आधारित रहेर राजस्व तथा खर्चको संरचना र प्राथमिकता सम्बन्धमा नागरिक सङ्घ संस्था तथा सर्वसाधारणको सुझाव प्राप्तिका लागि सार्वजनिक गर्ने र यसको प्रकाशनलाई

सुभावा तथा पृष्ठपोषण संकलनको अभ्यास छैन ।

३) परियोजना बैंक निर्माणको कानुनी प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । सङ्घीयस्तरको परियोजना बैंकको एकीकृत विवरण निर्माण र सार्वजनिकीकरण हुन सकेको छैन ।

समयवद्ध बनाई योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयको वेबसाइटबाट सार्वजनिक गर्ने

३) राष्ट्रिय योजना आयोगको समन्वय र सहजीकरणमा सबै तहले निर्धारित सहभागितामूलक पद्धतिबाट परियोजना बैंक निर्माण गर्ने, सङ्घीयस्तरको सफ्टवेरमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको परियोजना बैंकमा रहने आयोजनाको प्रविष्टि गर्ने पद्धति विकास गर्ने र आम नागरिकको पहुँचमा हुने गरी सार्वजनिक गर्ने ।

बजेट तर्जुमा

१) सङ्घीय संसदमा बजेट पेस हुनुभन्दा अघि आगामी आर्थिक वर्षको बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता पेस गर्ने गरिएको तर त्यसमा पूर्व बजेटमा हुनुपर्ने बृहत् अर्थशास्त्रीय परिसूचक, आगामी आर्थिक वर्षको बजेटको झलक र बजेटका सान्दर्भिक आँकडा समावेश नहुने भएकोले पूर्व बजेट अभ्यास प्रभावकारी नभएको तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार पनि नभएको । पूर्व बजेटको कार्यतालिका आर्थिक कार्यविधि ऐन, बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन र प्रतिनिधिसभा नियमावलीका बिचमा असामञ्जस्यता देखिएको ।

२) संसदको अर्थ समितिले स्रोत राजस्व अनुमान सम्बन्धमा निजी क्षेत्रसंग छलफल गर्न गरेको ।

३) पूर्व बजेट छलफलमा केही नागरिक संस्थाका केही प्रतिनिधिहरूसंग संसदको अर्थ समितिले छलफल गर्ने गरेको छ । तर यसको विधि, छलफलका विषय, नागरिक सहभागिताको मापदण्ड आदि परिभाषित

१) बृहत् अर्थशास्त्रीय परिसूचक, आय, व्यय र वित्तीय व्यवस्था, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना तथा बजेटको प्राथमिकतामा तात्त्विक परिवर्तन गर्न लागिएको भए त्यस्तो परिवर्तन र त्यसबाट अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभाव जस्ता तथ्य र आँकडा सहितको पूर्व बजेट विवरण तयार गर्नुपर्ने, संसद नियमावलीमा निर्धारित समय सीमा अनुकूल हुने गरी संसद र नागरिकको जानकारीका लागि बजेट पेस हुनुभन्दा कम्तीमा १ महिना पहिले नै पेस गर्ने अभ्यास हुनुपर्ने र त्यसमा नागरिक सुभावा सङ्कलन र उपयोगको अभ्यास संसद वा संसदको अर्थसमितिले गर्ने ।

२) अर्थ समितिले बजेट तर्जुमा चरणमा गरिने छलफलमा नागरिक सहभागिताका विधि निर्धारण गरी पारदर्शी प्रक्रियाबाट सहभागिताको अभ्यास बसाल्ने ।

३) पूर्व बजेट छलफलमा नागरिक सहभागिता र सहभागी छनोट र नागरिक सहभागितामा अर्थ समितिले गर्ने छलफलको विषय वा एजेन्डा पूर्व निर्धारित गरी सार्वजनिक गर्ने ।

गरिएका छैनन् ।

४) बजेट तर्जुमाको प्रारम्भिक चरणमा अर्थ मन्त्रालयमा रहेको राजस्व परामर्श समितिले राजस्व सम्बन्धी नीति सम्बन्धमा सुभावाका लागि नागरिकलाई सार्वजनिक सूचना मार्फत आह्वान गर्ने गरेको छ तर प्राप्त सुभाव र तिनको उपायोगको जानकारी सार्वजनिक गरिदैन ।

५) सङ्घीय स्तरको बजेट तर्जुमा चरणमा अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगले नागरिक स्तरका सरोकारवालासंग छलफल गर्ने गरेको छ । त्यसैगरी अर्थ मन्त्रालयले बजेटमा इमेल वा वेबसाइटबाट प्रत्यक्ष सुभाव लिने प्रबन्ध पनि गरेको छ । बजेट तर्जुमा चरणका छलफलमा समावेशताको पक्ष समेत सम्बोधन गरी छलफलको समय, विधि र सहभागी छनोटको मापदण्ड पूर्व निर्धारित गरिएको छैन ।

६) अर्थमन्त्रालयले बजेट तर्जुमा चरणमा नागरिकले जुनसुकै क्षेत्रमा सुभाव दिन मिल्ने व्यवस्था गरिएको छ । बृहत् अर्थशास्त्रीय सवाल, राजस्व प्रक्षेपण, राजस्व नीति तथा राजस्व प्रशासन, सामाजिक (सुरक्षा) क्षेत्रमा गरिने खर्चको नीति, घाटा बजेट पूर्ति र ऋणको स्तर, सार्वजनिक लगानीका परियोजनाहरू, सार्वजनिक सेवा जस्ता अलग अलग विषय छुट्याई छलफल गर्ने गरिएको छैन ।

७) लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा तर्जुमा तथा कार्यान्वयन चरणमा सहभागिताको पक्षलाई महत्वपूर्ण सूचक बनाइएको र विभिन्न ५ प्रमुख सूचकमा आधारित रहेर बजेटलाई लैङ्गिक उत्तरदायी दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरी बजेट पुस्तिका (रातो किताव) अङ्गका रूपमा सार्वजनिक गर्ने गरिएको ।

४) राजस्व परामर्श समितिले नागरिक सहभागिताको वर्तमान अभ्यासलाई निरन्तरता दिदै प्राप्त सुभाव तथा तिनको उपयोगको जानकारी आम नागरिकलाई गराउने तथा निश्चित मापदण्डका आधारमा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिसंग प्रत्यक्ष छलफलको विधि समेत अवलम्बन गर्ने ।

५) अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगले बजेट तर्जुमा चरणमा नागरिकको सुभाव लिन अवलम्बन गरिएका विधिलाई निरन्तरता दिई महिला, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायको सहभागिता सहितको विधि निर्धारण गर्नुपर्छ भने लिएका सुभावको विवरण र त्यसको संबोधन सम्बन्धी प्रतिवेदन निर्माण गरी सुभाव दिने तथा नदिने सबैका लागि सार्वजनिक गर्ने ।

६) बजेट तर्जुमा चरणमा हुने छलफलमा सबै क्षेत्रमा सुभाव लिन सकिने विषयलाई निरन्तरता दिदै प्रमुख क्षेत्र सहितका विषय र एजेन्डा पूर्व निर्धारण गरी सुभाव प्रक्रियालाई सुसंरचित गर्ने तथा प्रत्यक्ष सहभागिताका विधि निर्धारण गरी प्रतिनिधिमूलक र समावेशी प्रतिनिधित्व सहित नागरिक सहभागितामा आधारित नागरिक परामर्श पनि गर्ने ।

७) लैङ्गिक बजेटको विश्लेषण नागरिक स्तरबाट पनि सहज रूपमा हुन सक्ने गरी प्रशासनिक एकाइ मात्र नभई कार्यक्रमको शीर्षक र उपशीर्षकमा लैङ्गिक सङ्केत उल्लेख गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

८) कार्यकारीको बजेट प्रस्तावसंगै रातो किताव (विस्तृत बजेट विवरण), आर्थिक सर्वेक्षण, प्राविधिक र अन्य सहायता सम्बन्धी विवरण लगायतका दस्तावेज पनि सार्वजनिक गर्ने गरिएको । बजेट पुस्तिकामा प्रशासनिक, कार्यात्मक र आर्थिक वर्गीकरण सहितको अनुमानित व्ययको विवरण समेटिने गरेको ।

९) सङ्घीय आर्थिक कार्यविधि ऐनले बजेट सूचनाको खुलासाका प्रावधान समेटेको र सहभागितामूलक बनाउनु पर्ने कुरालाई नियन्त्रित नगरेको भएपनि बजेट तर्जुमा लगायतका चरणमा नागरिक सहभागिता गराउनु पर्ने सम्बन्धी दफा वा प्रावधान नसमेटिएकोले नागरिकका लागि थप स्पष्टताको आवश्यकता देखिएको ।

१०) सङ्घीय बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनले बजेट प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा तयार हुने प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको तर बजेट तर्जुमा तालिकामा नागरिक सहभागिता सहित हुनुपर्ने कार्य उल्लेख नभएकोले सहभागिता गराउनु पर्ने चरण वा क्षेत्रका बारेमा अस्पष्टता रहेको ।

८) कार्यकारीको बजेट प्रस्तावसंगै सबै सान्दर्भिक दस्तावेज सार्वजनिकीकरणलाई निरन्तरता दिने र नागरिक बजेट तयार गरी प्रस्तावसंगै प्रकाशन गर्ने र बजेटका आँकडालाई ओपन फर्म्याट (मेसिन रिडेवल) मा वेब पोर्टलबाट पनि सार्वजनिक गर्ने ।

९) सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४, सुशासन ऐन, २०६४ लगायतका कानून एवं सहभागितामूलक बजेट प्रक्रियाका आधारभूत मापदण्ड अनुकूलन गरी आर्थिक कार्यविधि ऐन संशोधन गर्ने ।

१०) बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन परिमार्जन गरी बजेट र राजस्व प्रक्षेपण, मन्त्रालयगत प्राथमिकीकरण, पूर्व बजेट छलफल जस्ता बजेट तर्जुमाका चरणमा नागरिक परामर्श र संलग्नताको विधि समावेश गर्ने र नागरिक सहभागिताको कार्य समावेश गरी बजेट कार्यतालिका परिमार्जन गर्ने ।

बजेट अनुमोदन

१) संसदमा हुने बजेट सम्बन्धी छलफल खुला हुन्छ । सञ्चार माध्यमले संसदीय छलफलको प्रत्यक्ष प्रसारण गर्न पनि सक्छन् । तर बजेट पेस भइसकेपछि निश्चित क्षेत्र वा एजेन्डा निर्धारण गरी सम्बन्धित विषयमा नागरिकको सुभावा लिन वा छलफलमा नागरिक सहभागिता गराउने अभ्यास प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा छैन ।

१) जसमा बृहत् अर्थशास्त्रीय सवाल, राजस्व प्रक्षेपण, राजस्व नीति तथा राजस्व प्रशासन, समाजिक (सुरक्षा) क्षेत्रमा गरिने खर्चको नीति, घाटा बजेट पूर्ति र ऋणको स्तर, सार्वजनिक लगानीका परियोजनाहरू, सार्वजनिक सेवा वा अन्य सान्दर्भिक क्षेत्रमा नागरिकले संसद वा सम्बन्धित निर्वाचन क्षेत्रका प्रतिनिधिलाई सुभावा पठाउन मिल्ने व्यवस्था गर्ने । बजेटमा दफावार छलफल गर्नु अघि संसदले नागरिक सुभावा लिन प्रत्यक्ष नागरिक सुनुवाइ गर्ने ।

	<p>२) रातो किताब, विनियोजन ऐन लगायत पारित बजेट सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको छ तर बजेटलाई अप्राविधिक स्वरूप अर्थात् नागरिक बजेट तयारी र प्रकाशन गर्ने गरिएको छैन ।</p> <p>३) संसद भित्र कार्यकारीको बजेट विश्लेषण गर्ने र त्यसको प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने संस्थागत व्यवस्था र अभ्यास छैन ।</p>
<p>बजेट कार्यान्वयन</p> <p>१) सरकारी तवरबाट (राष्ट्रिय योजना आयोग) सार्वजनिक खर्च फछ्यर््याउने सर्वेक्षणको अभ्यास नमुनाका रूपमा सञ्चालन गरिएको ।</p> <p>२) विभिन्न तहमा केही परियोजना तथा कार्यक्रमको तेस्रो पक्ष अनुगमन र मूल्याङ्कनको अभ्यास रहेको तथा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट हुने विकास कार्यक्रमको अनुगमन प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिने गरेको ।</p> <p>३) जिल्ला स्तरका निकायले सार्वजनिक सुनुवाइ अनिवार्य गर्नुपर्ने, सबै निकायले नागरिकको गुनासो सुन्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने जस्ता प्रवधान सुशासन ऐन २०६४ मा रहेको तर यी प्रावधान बजेट प्रक्रियामा केन्द्रित रहेर कार्यान्वयनको अभ्यास नरहेको । सार्वजनिक सुनुवाइहरू समेत अनिवार्य रूपमा गर्ने अभ्यास नरहेको ।</p> <p>४) सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली बमोजिम सरकार र सम्बन्धित निकायले गर्ने खरिद सम्बन्धी सूचना तथा अन्य जानकारी समय समयमा प्रकाशन हुने गरेको तर खरिद सम्बन्धी सूचनाको पहुँच सीमित रहेको ।</p>	<p>२) विनियोजन ऐन सँगै नागरिक बजेट (बजेटको आवधिक प्रस्तुति) सरकार वा संसद सचिवालयले प्रकाशन गर्ने र आम नागरिकले बजेट माथिको सुसूचित धारणा बनाउन सक्ने अवसर उपलब्ध गराउने ।</p> <p>३) कार्यकारीको बजेट प्रस्तावमा भएका छलफल तथा सुझाव समेटिएको विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन संसद सचिवालयले पारित बजेटसँगै सार्वजनिक गर्ने ।</p> <p>१) अर्थ मन्त्रालय वा राष्ट्रिय योजना आयोग मार्फत निश्चित क्षेत्र (शिक्षा, स्वास्थ्य, विपद् व्यवस्थापन आदि) मा स्वतन्त्र निकाय वा नागरिक सङ्घ संस्थाबाट सार्वजनिक खर्च फछ्यर््याउने सर्वेक्षण हरेक वर्ष गर्ने ।</p> <p>२) सङ्घीय स्तरबाट कार्यान्वयन हुने कार्यक्रम तथा महत्वपूर्ण पूर्वाधारको तेस्रो पक्ष अनुगमन गर्ने र सबै किसिमका अनुगमनमा लाभग्राही समुदाय तथा नागरिक सङ्घ संस्थासंग परामर्श लिने व्यवस्था गर्ने ।</p> <p>३) सङ्घीय सरकारबाट जिल्ला, निर्वाचन क्षेत्र वा स्थानीय तह स्तरमा कार्यान्वयन गरिने पूर्वाधार विकासका परियोजनामा सार्वजनिक परिक्षण र सार्वजनिक सुनुवाइ जस्ता सेवा प्रदायक र सेवाग्राही विच प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया हुने विधिहरू कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>४) निश्चित रकम भन्दा माथिका सार्वजनिक खरिदसंग सम्बन्धित सबै जानकारी एउटै पोर्टलबाट उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्ने, जसमा खरिदका लागि अवलम्बन गरिने वा गरिएका सबै प्रक्रिया र दस्तावेजका साथै ती ठेक्काबाट भइरहेको निर्माण र प्रगतिको</p>

५) सरकारले बस्तु तथा सेवा खरिदका लागि सूचना प्रविधिमा आधारित खरिद प्रणाली कार्यान्वयन e-Government Procurement कार्यान्वयन गरिरहेको र सार्वजनिक खरिदका तथ्याङ्कको सारांश सार्वजनिक गर्ने गरेको ।

६) बजेट कार्यान्वयनको स्वतन्त्र विश्लेषण गर्ने निकाय नभएकोले बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचनाका लागि कार्यान्वयन निकायमा निर्भर रहनुपर्ने अवस्था रहेको ।

७) अर्थ मन्त्रालयले वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने गरेको छ । यद्यपि बजेट कार्यान्वयनमा देखिएका कमजोरी र सुधारको उपायका सन्दर्भमा नागरिक पृष्ठपोषण प्राप्तिको अभ्यास छैन ।

८) संसद र सम्बन्धित समितिले आफूअन्तर्गतका निकायले बजेट कार्यान्वयनका क्रममा प्रकाशन हुने मासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक समीक्षा तथा प्रतिवेदन अध्ययन गरी आफ्नो प्रतिवेदन निर्माण गर्ने अभ्यास नभएको ।

९) सरकार र संसदीय समितिले बजेट कार्यान्वयनका समग्र पक्ष वा निश्चित आयोजनाका सन्दर्भमा गर्ने छलफलमा संबन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञ तथा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्ने

विवरण समावेश गर्ने ।

५) खरिद प्रक्रिया र सार्वजनिक खरिदका विस्तृत सूचनासहितको विवरण तयार गरी सर्वसाधारणको पहुँचमा हुने गरी सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबाट प्रकाशन गर्ने र निश्चित लागत भन्दा माथिका निर्माण व्यवसायीबाट भएका कामको लक्ष्य र प्रगतिको तुलनात्मक विवरण समेत सार्वजनिक गर्ने ।

६) बजेट कार्यान्वयनको स्वतन्त्र विश्लेषण गर्न तथा सांसदहरू (संसद) र नागरिकलाई समयबद्ध वित्तीय सूचना उपलब्ध गराउनका लागि सङ्घीय स्तरमा स्वतन्त्र वित्तीय निकाय गठन गर्ने र बजेट कार्यान्वयनको अध्ययनमा नागरिक मत लिने तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने अभ्यास संस्थागत गर्ने ।

७) मध्यावधि समीक्षाको क्रममा र प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरणको समयमा प्रतिनिधिमूलक नागरिक सहभागिता गराई बजेट कार्यान्वयनमा देखिएका कमजोरी सुधारका सन्दर्भमा सुभावाव लिने अभ्यास गर्ने ।

८) संसदीय समितिहरूले बजेट कार्यान्वयनका क्रममा सरकारले तयार गर्ने सामयिक (मासिक, त्रैमासिक, चौमासिक आदि) प्रतिवेदन अध्ययन गरी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।

९) बजेट कार्यान्वयनका क्रममा नागरिक सहभागितामा छलफल गर्नुअघि छलफलको एजेण्डा, छलफलको विधि, समय, सो सम्बन्धी कुनै अध्ययन सामग्री तयार भएको भए त्यस्तो सामग्री सहित सम्बन्धित सहभागीलाई

गरिएको भएपनि छलफल अघि छलफलका विषय, त्यस सम्बन्धित सान्दर्भिक दस्तावेज उपलब्ध गराउने व्यवस्थित अभ्यास नरहेको

१०) बजेट कार्यान्वयनका चरणमा नागरिक स्तरबाट अनुगमन र निगरानीका सीमित अभ्यास रहेको तथा कतिपय आयोजनामा तेस्रो पक्ष अनुगमनको सीमित अभ्यास भएको । तर, अनुगमनमा उपभाक्ता वा लाभग्राही पक्षको संलग्नताको पूर्व निर्धारित विधि र अभ्यास नरहेको ।

११) नेपाल सरकारको लगानी रहेका सार्वजनिक संस्थानले बजेट आफ्नो प्रगति प्रतिवेदन वार्षिक रुपमा तयार गरी आर्थिक कार्यविधि नियमावलीले तोकेको मितिमा अर्थ मन्त्रालयमा पठाउने र अर्थमन्त्रालयले एकीकृत प्रतिवेदन बनाई सार्वजनिक गर्ने अभ्यास छ । तथापि, अधिकांश सार्वजनिक संस्थानले प्राप्त गर्ने ऋण, लगानी तथा प्रतिफलका बारेमा चौमासिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने तथा सम्बन्धित निकायको अवस्थाका बारेमा नागरिक संवाद वा परामर्शको अभ्यास नगण्य प्रायः छ ।

अग्रिम जानकारी उपलब्ध गराउने ।

१०) निश्चित पाठ्यक्रम तयार गरी बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमनमा नागरिक सङ्घ संस्थाको क्षमता विकासका कार्यक्रम सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा सञ्चालन गर्ने । निश्चित रकम भन्दा बढी लागतका आयोजनाको हरेक पटकको अनुगमनमा उपभाक्ताको तर्फबाट प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्ने ।

११) सार्वजनिक संस्थानको आय, व्यय, सम्पत्ति तथा दायित्व, ऋण, लगानी, बेरुजु लगायतका प्रतिवेदन हरेक ३ महिनामा सार्वजनिक गर्नुपर्ने र त्यस्तो प्रतिवेदनका सन्दर्भम सम्बन्धित संस्थानले प्रत्यक्ष तथा परोक्ष नागरिक संवाद तथा परामर्श गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरी सोको कार्यान्वयन गर्ने/गराउने ।

लेखाङ्कन प्रतिवेदन

१) बजेट कार्यान्वयनको क्रममा खर्चको लेखा व्यवस्थित रुपमा राखी समयबद्ध रुपमा तथ्याङ्क तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको ।

२) महालेखानियन्त्रक कार्यालयले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियाका खुला तथ्याङ्क र जानकारी आवश्यकता अनुसार सार्वजनिकरुपमा नागरिकलाई उपलब्ध गराउन सक्ने गरी सूचना पद्धतिमा आधारित, लेखाङ्कन, प्रतिवेदन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली विकास र सुधार गरिरहेको छ । कार्यालय, प्रदेश लेखा नियन्त्रण कार्यालय, कोष तथा लेखा नियन्त्रण

१) बजेट कार्यान्वयनको अवस्था चित्रण गर्ने दस्तावेजहरूलाई थप जानकारीमूलक बनाउने र विशेष गरी वार्षिक प्रतिवेदनलाई हरेक कार्यक्रम तहको अनुमान र वास्तविक खर्चको तुलनात्मक विवरण सहित थप जानकारीमूलक बनाउने ।

२) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले प्रकाशन गर्ने दैनिक प्रतिवेदनमा निकायगत, आर्थिक र कार्यात्मक वर्गीकरण सहित कम्तिमा आधारभूत तहको तथ्यांक पहुँचयोग्य हुने गरी हालको सार्वजनिकीकरण अभ्यासमा सुधार गर्नुपर्ने । यसका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार गरी हाल कार्यान्वयनमा रहेका विभिन्न तहका लेखांकन र बजेट

कार्यालयहरूले वित्तीय सूचनाको सारांश हरेक दिन अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्ने गरेका छन् । यद्यपि हाल वित्तीय तथ्याङ्कको सारांशमा मात्र सार्वजनिक हुने गरेका छन् र खण्डीकृत वित्तीय तथ्याङ्कको पहुँचयोग्यता सीमित छ ।

सूचना व्यवस्थापन प्रणाली एक आपसमा आवद्ध गराई नागरिकले एकीकृत रूपमा सूचना पाउने व्यवस्था गर्ने । स्थानीय र प्रदेश स्तरको आन्तरिक राजस्व र राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धी तथ्याङ्क वर्गीकृत रूपमा प्रकाशन हुने प्रबन्ध मिलाउने ।

वाह्य लेखापरीक्षण र निगरानी

१) महालेखापरीक्षकले वित्तीय लेखापरीक्षण अधि गर्ने कार्यसम्पादन लेखापरीक्षण अन्तर्गत स्वतन्त्र परामर्शकर्तासंग छलफल तथा स्थलगत जाँचका क्रममा निर्धारित विधि अनुसार नागरिक संस्थासंग अन्तरक्रिया गर्ने गरेको छ भने कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणलाई सभागितामूलक बनाइएको छ । वित्तीय लेखापरीक्षण सुरु हुनुअघि डोर कार्यालय तथा लेखापरीक्षकको जानकारी सहितको सूचना सार्वजनिकीकरणको अभ्यास पनि सुरु गरिएको छ ।

१) कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणमा नागरिक संस्थाको सहभागितालाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने, वातावरणीय लेखापरीक्षण, सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण, विशेष लेखा परीक्षण आदिमा पनि नागरिक सहभागिता गराउने तथा तथा वित्तीय र नियमितता लेखापरीक्षणका क्रममा जोखिम विश्लेषण तथा लेखापरीक्षण योजना तयारीमा नागरिक सुझाव लिने व्यवस्था गर्ने र लेखापरीक्षणको सान्दर्भिक विषयमा अनुसन्धानका क्रममा नागरिकले आफ्नो धारणा राख्न पाउने औपचारिक विधि निर्धारण गर्ने । लेखापरीक्षणका लागि जिल्ला स्तरमा रहने डोर कार्यालयमा नागरिकले सुझाव वा गुनासो पेस गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।

२) महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेस भएको भोलिपल्ट पत्रकार सम्मेलन गरी सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रबन्ध कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

२) महालेखा परीक्षकले सम्पूर्ण निकायगत लेखापरीक्षण प्रतिवेदन नागरिकको सहज पहुँच हुने गरी सार्वजनिक गर्ने ।

३) संसदको सार्वजनिक लेखा समितिले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनले औल्याएका बेरुजुका सम्बन्धमा गरेका निर्णय समेत समेटेर वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने गरेको । सार्वजनिक लेखा सम्बन्धी विषयमा समितिमा हुने छलफलमा नागरिक सहभागिताको अभ्यास भने न्यून रहेको ।

३) लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले पहिचान गरेका विषयवस्तुको फलोअप प्रणालीमा लगायत संसदको सार्वजनिक लेखा समितिका कार्यमा पूर्वानुमान योग्य विधि र प्रक्रियाबाट नागरिक सहभागिताको संस्थागत प्रबन्ध गर्ने ।

ख. प्रदेश स्तर

बजेट प्रक्रियाका चरणहरू	नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्था	नागरिक सहभागितामा सुधारका क्षेत्र
आवधिक/रणनीति निर्माण र वित्तीय प्रक्षेपण	<p>१) प्रदेश योजना आयोगहरूले आवधिक योजना निर्माण गरी सार्वजनिकीकरण गर्न सुरु गरेका छन् । यसक्रममा विभिन्न राजनतिक दलका प्रतिनिधि, विज्ञसमूह तथा सरोकारवाला पक्षसंग परामर्श (बागमती र गण्डकी) को अभ्यास पनि रहेको छ । तथापि, आवधिक योजना निर्माणमा नागरिक परामर्श र आम नागरिकबाट सुझाव सङ्कलनको संस्थागत विधि छैन र हालसम्मको परामर्श सीमित व्यक्ति तथा समूहका बिचमा मात्र सीमित रहेको छ ।</p> <p>२) सबै तहले मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था अनुसार केही प्रदेशले आय र व्ययको त्रिवर्षीय प्रक्षेपण सहितको मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माण गर्ने गरेको भएपनि कतिपय प्रदेशले मध्यकालीन खर्च संरचना तयारी र सार्वजनिकीकरणको अभ्यास संस्थागत गर्न नसकेको र मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माणको प्रक्रियामा नागरिक परामर्शको अभ्यास नरहेको ।</p> <p>३) प्रदेश स्तरमा सम्भाव्य पूर्वाधार आयोजना पहिचान, सम्भाव्यता अध्ययन तथा विस्तृत परियोजना प्रस्ताव तयारी गर्ने अभ्यास रहेको भएपनि परियोजना बैंक निर्माण र सार्वजनिक गर्ने तथा वार्षिक कार्यक्रम र बजेटमा परियोजना बैंकमा रहेका कार्यक्रम समावेश गर्ने अभ्यास भएको छैन । केही प्रदेशले परियोजना बैंकलाई प्रदेश स्तरको सफ्टवेयरमा प्रविष्टि गर्न प्राविधिक तयारी गरेको भएपनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।</p>	<p>१) प्रदेश तहको आवधिक तथा रणनीतिका योजना निर्माणको क्रममा तयार हुने प्रारम्भिक मस्यौदामा नागरिक सङ्घ संस्थासंग प्रत्यक्ष छलफल तथा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी इच्छुक नागरिकले सुझाव तथा पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने पाउने र त्यसको संबोधन गर्ने विधि निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>२) सबै प्रदेशमा प्रदेश मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीलाई अनिवार्य गर्ने र मध्यावधि समीक्षासंगै यो औजार विकास गरी सार्वजनिक गर्ने । मध्यकालीन खर्च संरचनाको प्रारम्भिक मस्यौदामा नागरिक पृष्ठपोषणका लागि सार्वजनिक गर्ने तथा सुझाव र पृष्ठपोषणको विधि र ढाँचा समेत सार्वजनिक गर्ने ।</p> <p>३) प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले सहभागितामूलक पद्धति अवलम्बन गरी प्रदेश तहको परियोजना बैंक निर्माण गर्ने, त्यस्ता परियोजनाको सूचि सार्वजनिक गर्ने र पूर्वाधार विकासका क्षेत्रमा वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट निर्माण गर्दा परियोजना बैंकमा रहेका आयोजना समावेश गर्ने पद्धति निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने ।</p>
बजेट तर्जुमा	<p>१) प्रदेश तहको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा आधारित रहेर बजेट प्रस्ताव पेस हुनुभन्दा १ महिना अघि नै प्रदेश सभामा पूर्व बजेट पेस गर्नुपर्ने प्रावधान रहेकोमा प्रदेशहरूले यो</p>	<p>१) पूर्व बजेट विवरण बजेट प्रस्तुत हुनुभन्दा कम्तीमा १ महिना अघि सभा र नागरिकका लागि सम्बन्धित अर्थ तथा योजना मन्त्रालयले सार्वजनिक गर्ने</p>

प्रावधान परिवर्तन गरी १५ दिन बनाएको । यसबाट बजेटका प्राथमिकताबारे नागरिक र सभाले छलफलका लागि आवश्यक समय नपाउने अवस्था रहेको ।

३) पूर्व बजेटमा आवश्यक पर्ने राजस्व र खर्चको प्रक्षेपण, अपेक्षित उपलब्धि, क्षेत्रगत बजेटको सीमा, बजेट घाटा र घाटापूर्तिको रणनीति, प्रमुख प्रदेश स्तरीय आयोजना र तिनको प्रगति, चालु आर्थिक वर्षको बजेट कार्यान्वयनको अवस्था र अनुभव लगायतका तथ्य, आँकडा तथा प्रक्षेपण नराखिने हुनाले पूर्व बजेटले आगामी आर्थिक वर्षको बजेट पूर्वाभास दिलाउन नसक्ने अवस्था विद्यमान छ । पूर्वबजेटका आधारमा नागरिक परामर्श वा सुझावको अभ्यास छैन ।

४) प्रदेशसभा अन्तर्गतको अर्थ तथा योजना समितिले राजस्वका सम्बन्धमा निजी क्षेत्रसंग छलफल गर्ने गरेको छ । तर, करदाता र राजस्वको नीतिबाट प्रभावित हुने नागरिकको आवाज सङ्कलनको अभ्यास संसदीय समितिहरूमा छैन ।

५) प्रदेश तहको राजस्व परामर्श समितिले राजस्वका विभिन्न पक्षमा आफ्नो सुझाव दिन पाउने गरी आम सञ्चारबाट सबैलाई सूचित गर्ने गरेको तर त्यस्तो सुझावको विवरण र प्रयोग सम्बन्धी जानकारी आम नागरिकलाई दिने अभ्यास नभएको ।

६) लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा अभ्यास प्रदेश तहमा विकेन्द्रीत गर्ने प्रयासस्वरूप सङ्घीय अर्थ मन्त्रालयले नमुना लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन तयार गरी प्रदेश तहमा उपलब्ध गराएको । तथापि लैङ्गिक बजेटको अभ्यास संस्थागत गर्न बाँकी रहेको ।

७) प्रदेश स्तरको पूर्वाधार विकास कार्यक्रमका सन्दर्भमा सम्बन्धित मन्त्रालयले उपभोक्ताहरूबाट योजना माग गर्ने अभ्यास

कानुनी प्रबन्ध सबै प्रदेशमा गर्ने ।

३) पूर्व बजेटमा प्रदेशको आर्थिक परिदृश्य, राजस्व, खर्च र वित्तीय व्यवस्थाको भ्रूलक, प्रदेश स्तरका गौरवका आयोजना, बजेटका प्राथमिकतामा भएको परिवर्तनको व्याख्या लगायतका सूचना समावेश गरी सूचनामूलक बनाउने । पूर्व बजेटमा सभा र नागरिकको सुझाव एकीकृत गरी अर्थ तथा योजना समितिले प्रदेश अर्थ तथा योजना मन्त्रालयमा पेस गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

४) राजस्व सम्बन्धी सवालमा प्रदेश अर्थ समितिले नागरिकको सुझाव लिने विधि निर्धारण गरी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहभागिताको विधिबाट प्राप्त सुझावको विवरण र विश्लेषणसहित सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।

५) राजस्व सम्बन्धमा खुला रूपमा सुझाव लिने अभ्यासलाई निरन्तरता दिँदै यसरी प्राप्त हुने सुझाव संबोधन बारेको प्रतिवेदन तथा प्रमुख सुझाव माथि छलफलमा नागरिक संस्थासंग परामर्शको अभ्यास गर्ने ।

६) नमुना दिग्दर्शनमा आधारित रहेर प्रदेश तहमा लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन तयार गरी लागु गर्ने र योजना पुस्तिकामा लैङ्गिक दृष्टिकोणले निर्दिष्ट, सहयोगी र तटस्थ बजेटको सङ्केत राख्ने पद्धति संस्थागत गर्ने ।

७.१) उपभोक्ता समितिले मन्त्रालयसँग योजना माग गर्ने प्रक्रियाले नागरिक सहभागितामा योगदान गर्ने भएपनि परियोजना बैंकमा समावेश भएका र

गरिरहेका छन् । पूर्वाधारका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा समुदायसंग लागत साभेदारी गर्न सकिने, रु. एक करोड सम्मका आयोजना निर्माण उपभोक्ता समिति मार्फत गर्न सकिने, उपभोक्ता समिति गठन गर्दा सम्बन्धित लाभग्राही समुदायको आम भेला मार्फत गर्नुपर्ने, उपभोक्ताहरूमध्येबाट कम्तीमा १ जना महिला सहभागी हुने गरी समुदाय स्तरको ३ सदस्यीय आयोजना अनुगमन समिति निर्माण गर्नुपर्ने जस्ता व्यवस्था प्रदेश तहका कार्यविधिमा उल्लेख छन् (प्रदेश नं १, योजना छनौट तथा कार्यान्वयन प्रक्रिया निर्देशिका, २०७५) । तर, उपभोक्ता समितिबाट आएका आयोजनाको प्राथमिकीकरण प्रक्रिया नागरिक सहभागिता रहँदैन ।

द) प्रदेश स्तरको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा प्रदेश सरकारले प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र तहमा बजेट तर्जुमा गोष्ठी गर्नुपर्ने र त्यसमा जनप्रतिनिधिबाहेक नागरिक संस्था प्रतिनिधिलाई पनि आमन्त्रण गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था रहेको तर नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिलाई त्यस्ता गोष्ठीमा आमन्त्रण गर्ने अभ्यास नरहेको ।

लगानी योग्य आयोजना छनौटको मान्यतालाई कार्यान्वयन गर्ने गरी यो प्रक्रियाको परिमार्जन र प्रथमिकीकरणमा नागरिक सहभागिताको विधि निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने ।

७.२) बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक संलग्नता तथा साभेदारीको विधि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रदेश तहको समन्वयकारी निकाय (अर्थ तथा योजना मन्त्रालय तथा प्रदेश नीति तथा योजना आयोग) ले निर्धारण गरी उपभोक्ता समिति तथा निर्माण व्यवसायीबाट गरिने पूर्वाधार विकासका कार्यक्रम कार्यान्वयन र अनुगमनमा नागरिक सहभागिताको विधि निर्धारण गर्ने ।

द) बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा निर्वाचन क्षेत्रस्तरीय गोष्ठीमा नागरिक सङ्घ संस्थाको सहभागिताको व्यवस्था गर्ने, गोष्ठी जनप्रतिनिधि र नागरिक संस्थाको समूहका बिच दुई चरणमा गर्ने तथा आम नागरिकले अनलाइन वा अन्य वैकल्पिक विधिबाट पनि सुझाव दिनसक्ने व्यवस्था गर्ने । बजेट तर्जुमाको अन्तिम चरणसम्म नागरिक सुझाव सङ्कलन र संबोधनको विधि निर्धारण गर्ने ।

बजेट अनुमोदन

१) प्रदेश सभामा बजेट पेस भइसकेपछि सभामा हुने छलफल पारदर्शी हुने गरेको छ । तर, सभामा हुने छलफलका लागि नागरिकले सुझाव पठाउने वा संसद र नागरिक बिच अन्तरक्रिया गर्ने अभ्यास भने नरहेको ।

२) पारित बजेटको सरलीकृत प्रस्तुति अर्थात् नागरिक बजेट तयारी र प्रकाशनको अभ्यास प्रदेशतहमा नभएको ।

१) बजेट संसदमा पेस भएपछि सोका बारेका स्वीकृति प्रक्रिया अगावै प्रदेश सभाका सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने वा त्यसको अभावमा आम नागरिकले निर्धारित विधिबाट आफ्नो राय राख्ने पाउने प्रबन्ध गर्ने ।

२) प्रदेश तहको नागरिक बजेट (बजेटको आविधिक प्रस्तुति) प्रकाशन गर्ने र आम नागरिकले प्रदेशको बजेट माथिको सुसूचित धारणा बनाउन सक्ने अवसर उपलब्ध गराउने ।

३) प्रदेश सदस्य मार्फत स्थानीय तहमा कार्यान्वयन हुने र स्थानीय बजेटको अड्ग बन्ने निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार विकासका आयोजनाहरू छनोट र कार्यान्वयनका प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको प्रावधान प्रदेश कानूनमा नहुनु र योजना छनोटमा नागरिक परामर्श वा संलग्नताको अभ्यास समेत नहुँदा यस्ता कार्यक्रमको औचित्यमा समेत प्रश्न उठिरहेको ।

३) निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि नियमावलीमा संशोधन गरी कार्यक्रम निर्देशक समितिमा स्थानीय तहका प्रमुख तथा उपप्रमुख समेत रहने व्यवस्था गर्ने र आयोजना छनोटका लागि प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र स्तरमा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिसमेतको सहभागितामा आयोजना तर्जुमा गोष्ठीको प्रावधान समावेश गर्ने ।

बजेट कार्यान्वयन

१) सङ्घीय सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली तथा प्रदेश स्तरको नियमावली र निर्देशिकाको व्यवस्था बमोजिम प्रदेश सरकार र सम्बन्धित निकायले गर्ने खरिद सम्बन्धी सूचना तथा अन्य जानकारी समय समयमा प्रकाशन हुने गरेको । रु. ६० लाख माथिका आयोजनामा निर्माण व्यवसायी छनोट गर्दा इ-बिडिङको कानुनी प्रबन्ध र अभ्यास रहेको । तर, ठेक्काको सङ्ख्या, ठेक्का रकम, लागत आदिको विवरण एकीकृत गरी सार्वजनिक गर्ने निकाय निर्धारण नभएको ।

१) निश्चित रकम माथिका सबै सार्वजनिक खरिदको सारांश विवरण र सम्भौताको कागजात नियमित अद्यावधिक गरी प्रदेशतहको मुख्यमन्त्रीको कार्यालय अन्तर्गत तोकिएको निकायबाट एकीकृत रूपमा सार्वजनिक गर्ने र त्यस्ता ठेक्कामा भएको प्रगतिको सूचना पनि उपलब्ध एउटै वेबसाइट वा वेब पोर्टलबाट उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाउने ।

२) प्रदेश स्तरको बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनहरूमा प्रदेश सरकारले कार्यान्वयन गर्ने आयोजनामध्ये उपभोक्ता समितिमार्फत कार्यान्वयन हुने परियोजनामा नागरिक अनुगमनको व्यवस्था भएकोले कार्यान्वयनमा साभेदारी र अनुगमनमा सहभागिताको सीमित अभ्यास रहेको तर निर्माण व्यवसायीबाट निर्माण हुने आयोजनामा नागरिक सहभागिता र तेस्रो पक्ष अनुगमनको अभ्यास नदेखिएको ।

२) प्रदेश सरकारबाट कार्यान्वयन हुने जिल्ला, निर्वाचन क्षेत्र र स्थानीय तह स्तरको सबै आयोजनामा नागरिक अनुगमन र प्रमुख आयोजनामा नागरिक परामर्श र संलग्नता सहितको तेस्रो पक्ष अनुगमनको व्यवस्था गर्ने । सबै पूर्वाधारका कार्यक्रमको अनुगमनमा उपभोक्ताका तर्फबाट प्रतिनिधित्व हुने तथा उपभोक्ताको धारणा सङ्कलन अनिवार्य हुने प्रबन्ध गर्ने ।

३) सङ्घ र प्रदेश स्तरको सुशासन ऐनको व्यवस्थाबमोजिम प्रदेश अन्तर्गत जिल्ला तहका हरेक निकायले सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नुपर्नेमा यो प्रावधानको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको ।

३) प्रदेश सरकारले सार्वजनिक सुनुवाइ सम्बन्धी कार्यविधि निर्माण गरी प्रदेश सरकार स्तरमा नागरिक संवाद र जिल्ला स्तरका कार्यालयले हरेक वर्ष कम्तीमा एकपटक बजेट कार्यान्वयनमा केन्द्रित रहेर सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने ।

	<p>४) प्रदेश स्तरबाट कार्यान्वयन हुने पूर्वाधारका कतिपय कार्यक्रम उपभोक्ता समितिमार्फत पनि हुने भएकोले बजेट कार्यान्वयनमा सरकार र नागरिक बिचको साभेदारीको अभ्यास रहेको तर उपभोक्ता समिति गठनदेखि कार्यान्वयनसम्मका चरणमा सूचना प्रवाह, परामर्श वा संलग्नताको अभ्यास कमजोर रहेको ।</p> <p>५) प्रदेश सभा अन्तर्गतका समितिले सम्बन्धित मन्त्रालयको चौमासिक कार्यप्रगति प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने र त्यसका आधारमा सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायलाई सुभाष दिने अभ्यास नरहेको तथा बजेट कार्यान्वयनका सन्दर्भमा नागरिक परामर्शको अभ्यास समेत सम्बन्धित समितिले गर्ने नगरेको ।</p>	<p>४) उपभोक्ता समिति गठनका सन्दर्भमा भेलाको अयोजनाका लागि अग्रिम सूचना दिने, उपभोक्ता समितिले कार्य प्रगतिबारे चौमासिक रुपमा आम उपभोक्तालाई जानकारी दिने र हरेक आयोजनाको अनिवार्य रुपमा सार्वजनिक लेखापरीक्षण गर्ने ।</p> <p>५) प्रदेश सभा अन्तर्गतका समितिले सम्बन्धित मन्त्रालयको प्रगति प्रतिवेदन समयबद्ध रुपमा प्राप्त गर्ने र त्यसमा हुने छलफलमा नागरिक सङ्घ संस्था तथा ठूला आयोजनाका लाभग्राही समेतसंग प्रतिनिधिमूलक रुपमा छलफल गर्ने । त्यसैगरी आयोजनाहरूको संसदीय अनुगमनका क्रममा नागरिक परामर्श अनिवार्य रुपमा गर्ने ।</p>
<p>लेखाङ्कन प्रतिवेदन</p>	<p>१) प्रदेश सरकार र अन्तर्गतका निकायको बजेट कार्यान्वयनका चरणका महत्वपूर्ण वित्तीय तथ्याङ्क तथा सूचनाको स्व:खुलासाको अभ्यास कमजोर रहेको ।</p> <p>२) प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालयले सम्बन्धित कार्यान्वयन एकाईले राखेको खर्चको लेखा सम्बन्धित आँकडामा आधारित रहेर समयबद्ध रुपमा सारांश तथ्याङ्क तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने अभ्यास रहेको तर त्यस्ता सूचना कुल सारांश तहमा मात्र रहेको ।</p>	<p>१) प्रदेश स्तरको एकीकृत मासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिकीकरणको कार्यतालिका बनाई अर्थ तथा योजना मन्त्रालयले कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।</p> <p>२) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले उपयोगमा ल्याएको लेखाङ्कन र प्रतिवेदन प्रणालीहरूमा प्रविष्टि भएका तथ्याङ्क मेसिन रिडेवल फर्म्याट (खुला तथ्याङ्क)मा उपलब्ध हुने गरी नागरिक प्रयोगकर्ताका लागि सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने ।</p>
<p>वाह्य लेखापरीक्षण र निगरानी</p>	<p>१) महालेखापरीक्षक कार्यालयले गर्ने कार्यसम्पादन लेखापरीक्षण कार्ययोजनाका सन्दर्भमा प्रदेश तहमा छलफलको अभ्यास नरहेको ।</p> <p>२) महालेखापरीक्षकले प्रदेश तहको बेग्लै लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गरी केन्द्रीय स्तरमा वेबसाइटमार्फत् सार्वजनिक गर्ने गरेको ।</p>	<p>१) वर्तमान अनुभव र लेखाजोखाका आधारमा कार्यसम्पादन लेखा परीक्षणमा प्रतिनिधिमूलक रुपमा नागरिक संस्थाको सहभागितालाई प्रदेश स्तरमा मूल प्रवाहीकरण गर्ने ।</p> <p>२) लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धित प्रदेश सरकार वा लेखा समिति वा महालेखापरीक्षकले प्रदेश स्तरमा सञ्चार माध्यम र नागरिक संस्थाको समेत</p>

३) प्रदेशसभा अन्तर्गत सार्वजनिक लेखा समिति रहेको तर प्रदेश सभा अन्तर्गतको महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमाथि छलफल गर्दा नागरिक सहभागिताका पक्ष समावेश नगरिएको ।

४) सम्बन्धित प्रदेश सभाका समितिले सम्बन्धित मन्त्रालयबाट हुने कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन र निगरानीको कार्य नगर्ने र आफ्नो कार्यमा नागरिक सहभागिताको अभ्यास नगरेको ।

सहभागितामा सार्वजनिक गर्ने ।

३) लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले पहिचान गरेका विषयवस्तुको फलोअप प्रणालीमा लगायत संसदको प्रदेशसभा अन्तर्गतको सार्वजनिक लेखा समितिका कार्यमा नागरिक सहभागिताको संस्थागत प्रबन्ध गर्ने र समितिले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन अध्ययन गरी आफूले चालेका कदम सहितको प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिक गर्ने पद्धति संस्थागत गर्ने ।

४) सम्बन्धित मन्त्रालय हेर्ने प्रदेश सभा अन्तर्गतका आर्थिक तथा योजना समिति लगायतका समितिहरूले बजेट कार्यान्वयनका क्रममा सरकारले तयार गर्ने सामयिक (मासिक, त्रैमासिक, चौमासिक आदि) प्रतिवेदन अध्ययन गरी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।

ग. स्थानीय स्तर

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियाका चरणहरू	नागरिक सहभागिताको वर्तमान अवस्था	नागरिक सहभागितामा सुधारका क्षेत्र
आवधिक/रणनीतिक योजना निर्माण र वित्तीय प्रक्षेपण	१) सङ्घीय स्तरबाट तयार गरी स्थानीय तहमा पठाइएको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा आवधिक योजना निर्माण तथा समीक्षालाई बजेटको पूर्व तयारी अन्तर्गत समेटिएको भएपनि महानगर, उपमहानगर र केही गाउँपालिका र नगरपालिकाहरू बाहेक अधिकांशले आवधिक योजना निर्माणको अभ्यास संस्थागत नगरेको । नागरिक सहभागितामा आधारित रहेर आवधिक योजनाको मस्यौदा तयारी र थप पृष्ठपोषणबाट अन्तिम रूप दिएकोमा सुझाव समेत लिएर अन्तिम रूप दिएको एकाध उदाहरण भने रहेको ।	१) सबै स्थानीय तहले स्थानीय योजना तर्जुमा दिग्दर्शनमा आवधिक योजना निर्माण र समीक्षाको विधि सहितको निर्देशिका तयार गर्ने, आवधिक योजना निर्माणको अभ्यास संस्थागत गर्ने तथा योजना निर्माणका क्रममा समुदाय, वडा र नगर तहका नागरिकसंग प्रत्यक्ष छलफल गर्ने । साथै, प्रारम्भिक मस्यौदामा नागरिक सुझावका लागि सार्वजनिक गर्ने तथा आवधिक योजनाको अन्तिम मस्यौदा सम्बन्धित गाउँपालिका र नगरपालिकाको वेबसाइटबाट सार्वजनिक गर्ने ।
		२) स्थानीय बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमा

२) सङ्घीय अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनले सबै स्थानीय तहले ३ वर्षको खर्च प्रक्षेपण सहितको मध्यकालीन खर्च संरचना अनिवार्य रूपमा बनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको भएपनि सामान्यतया: अभ्यासमा आउन सकेको छैन । स्थानीय सरकारको सहजताका लागि सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले स्थानीय तहका लागि बजेटको त्रिवर्षीय प्रक्षेपण, लैङ्गिक बजेट लगायतका विवरण सहितको मध्यकालीन खर्च संरचना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८ तयार गरी पठाएको छ ।

३) पूर्वाधार आयोजनाको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तयारीको अभ्यास रहेको भएपनि परियोजना बैंक निर्माण र सार्वजनिकीकरणको अभ्यास स्थानीय तहमा सामान्यतः नरहेको।

व्यवस्था गरी सबै स्थानीय तहले अर्ध वार्षिक समिक्षा लगत्तै आगामी ३ वर्षको आय र व्यय प्रक्षेपण सहितको मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गरी सार्वजनिक गर्ने । मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीको क्रममा नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिसँग पनि छलफल गर्ने र केहि दिनको समय राखेर मस्यौदााधि आम नागरिकको पृष्ठपोषण समेत लिने।

३) स्थानीय तहले सहभागितामूलक विधिबाट परियोजना बैंक बनाउने र सार्वजनिक गर्ने ।

बजेट तर्जुमा

१) स्थानीय आर्थिक कार्यविधि ऐन बमोजिम बजेट तर्जुमाका सात चरण सामान्यतया: सबै स्थानीय तहले अलम्बन गरिएका छन् । यस अन्तर्गत बस्ती र टोल स्तरबाट आयोजना वा कार्यक्रम छनोट गर्ने सम्बन्धमा टोल स्तरीय भेला वा गोष्ठी हुने गरेको छ । तर त्यस्ता गोष्ठीको उपयुक्त सहजीकरणको अभावमा सीमित व्यक्तिले को अभ्यास रहेको छ । भने बजेट तर्जुमाका बाँकी चरणमा नागरिक सहभागिताको अवसर नगण्य मात्रामा छ ।

२) बस्तीस्तरबाट सङ्कलित माग तथा आयोजनाको प्राथमिकीकरण निर्वाचित प्रतिनिधिहरुबाट मात्र हुने गरेको । सो क्रममा योजना तर्जुमा गोष्ठीमा सहभागी हुने नागरिक वा सङ्घ संस्थासंग परामर्शको अभ्यास नरहेको ।

३) बजेटको सीमा निर्धारण गर्दा क्षेत्रगत र

१) बजेट तर्जुमाका सातवटै चरणमा अलम्बन गरिने सहभागिता र सहजीकरणको विधि परिभाषित गरी स्थानीय बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनको अभिन्न अङ्गका रूपमा समावेश गर्ने । बजेट तर्जुमा गोष्ठीमा सहभागिता र सबै पक्षको संलग्नताका लागि निश्चित विधिका आधारमा सहजीकरणको व्यवस्था गर्ने तथा सहभागीको लैङ्गिक लगायत खण्डीकृत विवरण र अभिव्यक्तिको अभिलेख राख्ने अनिवार्य प्रबन्ध गर्ने ।

२) बस्ती वा टोल स्तरको योजना तर्जुमा गोष्ठीबाट प्राप्त सुझावका आधारमा वडा स्तरका विकास कार्यक्रमको प्राथमिकीकरणका सन्दर्भमा शैक्षिक संस्था, स्वास्थ्य संस्था, उपभोक्ता समिति, सहकारी, आमा समूह, महिला समूह आदिका प्रतिनिधिसंग वडा समितिले परामर्श गर्ने संस्थागत विधि बनाउने ।

३) क्षेत्र र उपक्षेत्रगत बजेट सीमा

उपक्षेत्रगत सीमा निर्धारणको अभ्यास नहुनु तथा वार्षिक रूपमा कार्यपालिकाले स्वीकृत गर्ने बजेटको मार्गदर्शन सम्बन्धमा अभिमुखीकरण वा नागरिक सुनुवाइ नहुँदा बजेट तथा कार्यक्रमको समग्र अवधारणाबारे नागरिकले दृष्टिकोण बनाउनसक्ने अवस्था सीमित रहेको छ ।

४) बजेट प्रक्रियामा संलग्न हुने राजस्व परामर्श समिति, स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति र कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा नागरिक सहभागिताका पक्षलाई पर्याप्त ध्यान दिन नसक्दा यो कार्य नितान्त स्थानीय तहको प्रशासनिक कार्यको रूपमा सीमित भइरहेको अवस्था छ ।

५) सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले तयार गरेको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा हाते पुस्तिका, २०७६ मा पूर्व बजेट छलफलको समय तथा जिम्मेवारी निर्धारण भएको छ । तथापि, पूर्व बजेट बनाउने, सार्वजनिक गर्ने र त्यसका आधारमा पूर्व बजेट छलफल गर्ने अभ्यास नभएकोले बजेट निर्माणको प्रशासनिक प्रक्रिया अघि बढ्नु अघि नागरिकले बजेटमा आफ्नो राय राख्नसक्ने अवस्था न्यून छ ।

६) स्थानीय सरकारको नीति तथा कार्यक्रम असार ८ गते सार्वजनिक गरिने र त्यसमा नागरिक स्तरमा छलफल हुन नपाउँदै असार १० मा बजेट सार्वजनिक हुँदा नीति तथा कार्यक्रममाथि नागरिक सहभागिताको न्यूनतम अवसर पनि उपलब्ध नहुने अवस्था रहेको ।

७) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४

निर्धारण गरी आगामी आर्थिक वर्षको बजेटको बजेटको सीमा र मार्गदर्शन टोल भेला अघि निर्माण गरी सार्वजनिक गर्ने ।

४) स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति र राजस्व कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले आफ्नो कार्य सम्पन्न गर्नु पूर्व कम्तीमा एकपटक नगर वा गाउँपालिका स्तरमा नागरिक समाजसंग छलफल गरी राय सुझाव लिने ।

५) चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक सामाजिक अवस्था, आगामी आर्थिक बजेटको कुल र क्षेत्र र उपक्षेत्र तथा वडागत सीमा तथा आयको संरचना र सान्दर्भिक स्थानीय तथ्याङ्क सहितको पूर्व बजेट विवरणमा आधारित रहेर गाउँपालिका/नगरपालिका तहमा नागरिक सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधि र आम नागरिकसंग खुला रूपमा पूर्व बजेट छलफल गर्ने र त्यसमा व्यक्त धारणालाई कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले बजेट तर्जुमाका क्रममा समेट्ने विधि निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने।

६) नीति तथा कार्यक्रम र बजेट प्रस्तुतिको समयको बिचको समय कम्तीमा ७ दिन बनाउने अर्थात् बजेट पेस गर्नुभन्दा कम्तीमा ७ दिन अगावै (असार ३ गते भित्र) नीति तथा कार्यक्रम सभामा पेस गर्ने र त्यसमाथि टिप्पणी सुझाव उपलब्ध गराउने अवसर नागरिकलाई उपलब्ध हुने प्रबन्ध गर्ने ।

७) राजस्व परामर्श समितिले हरेक वर्ष आफ्नो प्रतिवेदन तयार गर्नु अघि

मा स्रोत अनुमान तथा राजस्व सम्बन्धी छलफलमा उद्योग वाणिज्य सङ्घका प्रतिनिधिको सहभागिता हुने कानुनी प्रबन्ध हुनु तर स्वतन्त्र नागरिक वा सो क्षेत्रको विज्ञको सहभागिता नहुनुले बजेट अन्तर्गत आय अनुमानको पक्षमा नागरिक सहभागिताको अत्यन्त न्यून अवसर छ ।

८) बजेट तर्जुमा चरणमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको पक्ष संबोधन गर्ने र त्यस क्षेत्रमा तोकिएको हिस्सा रकम विनियोजन गर्ने विगतको अभ्यासले स्थानीय सरकार आएपछि निरन्तरता नपाएको । सङ्घीय सरकारले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा सम्बन्धी नमुना दिग्दर्शन स्थानीय तहमा पठाएको भएपनि त्यसको कार्यान्वयन बाँकी रहेको ।

९. स्थानीय बजेट पुस्तिकामा बजेटको कार्यगत वर्गीकरणको अभ्यास व्यवस्थित छैन र लैङ्गिक वर्गीकरणको अभ्यास नरहेको ।

विभिन्न नागरिक संस्थाका प्रतिनिधिसंग राजस्वका दायरा, दर, क्षेत्र आदिवारे छलफल गर्ने तथा आम नागरिकलाई राय सुझाव उपलब्ध गराउने अवसर उपलब्ध गराउने ।

८) सङ्घीय सरकारबाट उपलब्ध गराइएको नमुनामा आधारित रहेर स्थानीय बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनमार्फत् महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बालबालिका आदि समूहको लक्षित कार्यक्रम तथा समग्र बजेटलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउने विधि निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

९. स्थानीय बजेट पुस्तिका प्रशासनिक, कार्यगत र लैङ्गिक बजेट वर्गीकरण सहितको तथ्याङ्क सार्वजनिक गर्ने ।

बजेट अनुमोदन

१) कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिको संयोजक अर्थात् स्थानीय तहका उपाध्यक्ष/उपप्रमुखले बजेट सार्वजनिक गर्ने वित्तिकै बजेट वक्तव्य तथा बजेटका अनुसूचि सहितको पुस्तिका सार्वजनिक गर्नु पर्नेमा त्यसो नहुँदा बजेट अनुमोदनको प्रक्रियामा नागरिकले स्थानीय सभामा हुने छलफललाई प्रभावित गर्न सक्ने अवसर सीमित गरिदिएको छ ।

२) बजेट वक्तव्यसंगै बजेटको सारभूत पक्षलाई नागरिकले बुझ्ने गरी सरल र अप्राविधिक बजेट पुस्तिका बनाउने र सार्वजनिक गर्ने अभ्यास नहुँदा बजेटको गाउँपालिका वा नगरपालिका स्तरको छलफलमा नागरिकको सहभागिता सीमित रहने गरेको छ ।

३) बजेटको छलफलमा सभासद् वा स्थानीय सभा अन्तर्गतमा समितिले नागरिक वा

१) हाल प्रयोगमा रहेको सूत्र सफ्टवेरमा प्रविष्टि र बजेटको अनुसूचि तयारीलाई एकसाथ अघि बढाउने र बजेट वक्तव्यसंगै बजेटका अनुसूचि स्थानीय सभाका सबै सदस्यलाई उपलब्ध गराउने ।

२) स्थानीय तहको नागरिक बजेट (बजेटको आविधिक प्रस्तुति) प्रकाशन गर्ने र आम नागरिकले बजेट माथिको सुसूचित धारणा बनाउन सक्ने अवसर उपलब्ध गराउने ।

३) स्थानीय सभाले बजेट पेस भई पारित गर्नुभन्दा केही दिन अघिसम्मको

नागरिक संस्थासंग संवाद गर्ने अभ्यास शून्य प्रायः छ । यसमा नागरिक सङ्घ संस्थाबाट पनि अग्रसरता लिने गरिएको छैन ।

समय लिएर नागरिकले सभालाई बजेट सम्बन्धमा आफ्नो सुझाव राख्ने अवसर दिने र सभामा त्यस्ता सुझावका बारेमा छलफल हुने व्यवस्था मिलाउने ।

४) स्थानीय तहहरूले असार १० गते मात्र बजेट प्रस्तुत गर्ने गरेको र बजेट प्रस्तुत गरी पारित गर्ने समयको बिचमा जम्मा स्थानीय सभा अधिकतम १५ दिन सम्म मात्र चालु रहने कानुनी (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ७१) प्रावधानका कारण पनि बजेट पारित गर्ने प्रक्रिया सहभागितामूलक बनाउनमा समस्या तथा चुनौती रहेका छन् ।

४) सभामा बजेट पेस भएपछि बजेट वक्तव्य र अनुसूचि सहितको बजेट पुस्तिका सार्वजनिक गर्ने र सदस्यलाई अध्ययन गर्न र नागरिकबाट सभाले सुझाव प्राप्त गर्न ५ दिन देखि ७ दिनको समय दिने र त्यसपछि मात्र बजेटमा दफावार छलफल गरी पारित गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउने ।

बजेट कार्यान्वयन

१) सङ्घीय सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन र अधिकांश स्थानीय तहका आर्थिक व्यवस्थापन ऐनले आर्थिक प्रतिवेदन समयबद्ध रूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेका छन् । मासिक, चौमासिक, अर्ध वार्षिक तथा वार्षिक प्रतिवेदनहरू समयबद्ध निर्माण प्रकाशनको अभ्यास अधिकांश स्थानीय तहमा नहुनु जस्ता कारणले बजेट प्रक्रियामा भएका सहभागिताका अभ्यास पनि अर्थपूर्ण नहुने अवस्था रहेको छ ।

१) मासिक, चौमासिक, अर्ध वार्षिक र वार्षिक समीक्षा तथा प्रतिवेदन निर्माण र प्रकाशनको कार्यतालिका स्थानीय बजेट कानुनले निर्धारण गरी अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्ने । मध्यकालीन समीक्षा प्रतिवेदन माथि नागरिक संवाद वा सुनुवाइको प्रबन्ध पनि गर्ने ।

२) विगतमा स्थानीय निकायले गरिरहेका उपाभोक्ता समिति गठनको सहभागितामूलक पद्धतिले निरन्तरता पाउनु र केही स्थानीय तहले उपभोक्ता समिति गठन सम्बन्धी स्थानीय कानुन निर्माण पनि गरेर त्यसलाई व्यवस्थित गरेका छन् । तर, यो प्रक्रियामा सहभागिता सुनिश्चित गर्न वास्तविक छलफल र बहस नहुने र कानुनी प्रक्रिया पूरा गर्ने नाममा कागजी रूपमा मात्र सहभागिता देखाउने गलत अभ्यास पनि रहेको जनगुनासो रहेको छ ।

२) उपभोक्ता समिति गठन र समिति सञ्चालन, पारदर्शिता र सुशासनका निश्चित मापदण्ड सहितको स्थानीय कानुन बनाई कार्यान्वयन गर्ने । उपभोक्ता समितिले गर्ने र उपभोक्ता समितिबाट कार्यान्वयन हुने सबै कार्यक्रमको पारदर्शी प्रक्रियाबाट सार्वजनिक लेखापरीक्षण अनिवार्य गर्ने ।

३) निर्माण व्यवसायी छनोटको निर्णय प्रक्रियालाई पारदर्शी र सहभागितामूलक बनाउने प्रक्रियाको अभ्यास सीमित छ भने निर्माण व्यवसायीबाट भएका कार्यको गुणस्तरीयता मूल्याङ्कनको क्रममा

३) सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम स्थानीय खरिद नियमावली निर्माण गरी निश्चित रकम भन्दा माथिको आयोजनामा निर्माण व्यवसायी छनोटको प्रक्रियामा नागरिक पर्यवेक्षण (प्रत्यक्ष वा भर्चुअल) को प्रबन्ध गर्ने । सार्वजनिक

जनसहभागिताको अभ्यास नगण्य छ ।

खरिदका सवै विवरण खरिदको निर्णय हुने बित्तिकै स्थानीय सरकारको वेबसाइटबाट सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

४) सार्वजनिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ तथा अन्य सामाजिक जवाफदेहिताका अभ्यास स्थानीय तहमा रहेको भएपनि निर्वाचित स्थानीय सरकार आएसंगै यस्ता अभ्यासमा कमी आएको छ ।

४) स्थानीय तहले नगर र वडा स्तरमा हरेक वर्ष कम्तीमा ३ पटक सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने र बजेट कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षामा आधारित रहेर गाउँपालिका वा नगरपालिका स्तरमा कम्तीमा एउटा सार्वजनिक सुनुवाइ अनिवार्य गर्ने ।

५) बजेट पुस्तिकामा क्षेत्रगत र शीर्षकगत विनियोजन देखिने गरी प्रस्तुत नगर्ने, रकम एकमुस्ट राख्ने र कार्यान्वयनको चरणमा आन्तरिक रूपमा परिभाषित गर्ने अभ्यासले बजेट कार्यान्वयनमा नागरिकले चासो राख्न सक्ने गरी सूचना नै उपलब्ध नहुने अवस्था विद्यमान रहेको छ ।

५) विपद् प्रतिकार्य कोष तथा मर्मत सम्भार कोष बाहेक सवै रकम कार्यक्रम र शीर्षकगत रूपमा राख्नुका साथै विषय क्षेत्र, प्रशासनिक एकाइका आधारमा सजिलै छुट्याउन सकिने बजेट सूचना प्रस्तुत गरी बजेट पुस्तिका तयार गर्ने ।

६) राजस्व उठाउने सम्बन्धमा गरिने ठेक्का प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाउने अभ्यास सामान्यतः छैन । राजस्व सङ्कलनमा भएका प्रगति तथा समस्या सन्दर्भमा नागरिक संवादको अभ्यास नहुँदा कतिपय सार्वजनिक सम्पत्तिमा स्थानीय तहले लिने भाडा, प्राकृतिक स्रोतबाट हुने र हुनुपर्ने राजस्व असुली जस्ता विषयमा अपारदर्शिता रहेको अनुभव धेरै स्थानमा रहेको छ ।

६) प्राकृतिक स्रोत उत्खनन, व्यवसायिक भवनको भाडामा दिने प्रक्रिया तथा राजस्व सम्बन्धी अन्य ठेक्का प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वा पर्यवेक्षण अनिवार्य गर्ने । मध्यावधि समीक्षाका क्रममा राजस्वका पक्ष समेट्ने र सार्वजनिक सुनुवाइका क्रममा राजस्व र खर्चको वेगलावेगलै सुनुवाइ गर्ने ।

७) स्थानीय सरकारहरूले नगर विकास कोष वा अन्य निकायसंग आन्तरिक ऋण लिने निर्णय गर्नुअघि नागरिक संवाद नगण्य मात्रामा गर्ने गरेका छन् । ऋण लिने परियोजनाबारे नागरिकलाई पूर्व जानकारी दिने अभ्यास नगण्य छ ।

७) आन्तरिक ऋण, सार्वजनिक निजी साभेदारी जस्ता विधिबाट निर्माण गरिने परियोजनाको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तयारी तथा ऋण वा साभेदारीको निर्णय सार्वजनिक छलफलको प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र अघि बढाउने ।

८) कम्तीमा नगर स्तरको आयोजनाको

	<p>८) स्थानीय भौतिक पूर्वाधार विकासका आयोजना तथा कार्यक्रमको अनुगमनमा नागरिक सहभागिताको सीमित अभ्यास भएपनि अनिवार्य र व्यवस्थित अभ्यास नरहेको । पूर्वाधार विकासबाहेकका कार्यक्रमको अनुगमनमा नागरिक सहभागिताको अभ्यास सामान्यतः नरहेको ।</p>	<p>अनुगमन टोलीमा सम्बन्धित परियोजना क्षेत्रका नागरिक सङ्घ संस्था वा प्रतिनिधि समेतको सहभागितामा अनुगमन गर्ने, निश्चित रकम भन्दा माथिका आयोजनाको तेस्रो पक्ष अनुगमन गर्ने र अनुगमन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने । पूर्वाधार विकासका अयोजनाबाहेक सामाजिक विकास अन्तर्गतका प्रमुख कार्यक्रमको उपभोक्ता सन्तुष्टि सर्वेक्षणको अभ्यास गर्ने ।</p>
<p>लेखाङ्कन प्रतिवेदन</p>	<p>१) सूत्र सफ्टवेरको कार्यान्वयनसंगै सबै स्थानीय तहले बजेटका अद्यावधिक आँकडा र सूचना नागरिकले चाहेको बखत सार्वजनिक गर्नसक्ने अवस्था रहेको तर सफ्टवेरमा सङ्ग्रहित आँकडाको सर्वसाधारण प्रयोगकर्ताको पहुँचहुने स्थानीय पोर्टल वा इन्टरफेस भने तयार नभएको ।</p> <p>२) अधिकांश स्थानीय तहले चौमासिक प्रतिवेदन, अर्धवार्षिक समीक्षा र वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी समयबद्ध प्रकाशनको संस्थागत अभ्यास नगरेको ।</p>	<p>१) सूत्र सफ्टवेरमा प्रविष्टि हुने तथ्याङ्कका आधारमा सकेसम्म विस्तृत तहको बजेट सूचना सम्बन्धित स्थानीय तहको वेबसाइट र स्थानीय तह छुट्टिने गरी सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयबाट दैनिक सार्वजनिक गर्ने अभ्यास गर्ने ।</p> <p>२) चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिकीकरणको समय निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।</p>
<p>वाट्य लेखापरीक्षण र निगरानी</p>	<p>१) स्थानीय कार्यपालिका र स्थानीय सभा अन्तर्गतका समितिको विचको भिन्नताका सन्दर्भमा अस्पष्टता रहेको अवस्था तहमा छ । स्थानीय सभा अन्तर्गत हुनुपर्ने (सार्वजनिक) लेखा समितिले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने र त्यसमा देखिएका विषयमा नागरिक संवाद समेत गर्ने अभ्यास अघि बढ्ने अवस्था निर्माण नै भएको छैन ।</p> <p>२) महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन स्थानीय तहले नै सार्वजनिक गर्ने अभ्यास सीमित मात्रामा मात्र छ भने त्यसमा नागरिक संवादको दायरा परिभाषित नै भएको छैन ।</p> <p>३) विगतमा अभ्यासमा रहेको सार्वजनिक</p>	<p>१) सबै स्थानीय तहमा नगर कार्यपालिकामा प्रतिनिधित्व नगर्ने र सदस्यहरू र सकेसम्म नगर प्रमुखभन्दा फरक दलबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यको संयोजनमा लेखा समिति निर्माण गर्ने ।</p> <p>२) महालेखा परीक्षकको सम्बन्धित तहको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने, नागरिक र सञ्चार माध्यमसंग छलफल गर्ने र नागरिक सुझाव समेतका आधारमा र सार्वजनिक लेखाको निगरानी गर्ने जिम्मेवारी लेखासमितिले बहन गर्ने ।</p> <p>३) सबै कार्यक्रमको सार्वजनिक परीक्षण र निश्चित रकम भन्दा माथिका</p>

लेखापरीक्षणको अभ्यासले अधिकांश स्थानीय तहमा निरन्तरता नपाउँदा बजेट निगरानीको नागरिक भूमिका समेत थप कमजोर बनेको अवस्था छ ।

४) महालेखापरीक्षकले कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणका क्रममा स्थानीय तहमा अवलम्बन हुने नागरिक सहभागिताको विषयमा स्पष्टता छैन ।

आयोजनाको सार्वजनिक लेखा परीक्षण तेश्रो पक्षबाट गर्ने ।

४) वर्तमान अनुभव र लेखाजोखाका आधारमा कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणमा नागरिक संस्थाको सहभागितालाई मूल प्रवाहीकरण गरिनुपर्छ भने स्थानीय तहको वित्तीय तथा नियमितता लेखापरीक्षणको क्रममा सान्दर्भिक विषयमा अनुसन्धानका क्रममा नागरिकले आफ्नो धारणा राख्न पाउने औपचारिक विधि निर्धारण गर्ने ।

१०.१. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा नागरिकको सहभागिता प्रवर्द्धनका अन्य पक्ष र सुझाव

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा रहेका प्रतिवेदन तयारी तथा प्रकाशन सम्बन्धी वर्तमान व्यवस्थाको पुनरावलोकन गरी सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ र नियमावली २०६५ मा रहेका स्वतः खुलासाका प्रावधानसंग सामञ्जस्य गराउने तथा सुशासन ऐनको प्रावधान अनुसार सार्वजनिक सुनुवाई र गुनासो सम्बोधन जस्ता प्रावधान आर्थिक कार्यविधि ऐन तथा नियमावलीमा पनि समेट्नुपर्छ ।
- नेपालमा अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोग जस्ता सङ्घीय स्तरका निकायहरू बजेट प्रक्रियाका प्रत्येक चरणका लागि आवश्यक दस्तावेजहरू निर्माण र प्रकाशनका लागि सक्षम छन् । यी निकायहरूले आफ्नो क्षमताको अधिकतम उपयोग गरी बजेट पारदर्शिता र बजेट सूचनाको नागरिक स्तरबाट उपयोग हुने गरी प्रभावकारी पारदर्शिताका विधि उपयोग गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- सङ्घीय संसद सचिवालय र प्रदेशसभा सचिवालयले संसदीय समितिलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका आधारभूत पक्ष र नागरिक सहभागिताका विषयमा प्रशिक्षण उपलब्ध गराउने ।
- परियोजना बैंकको अवधारणा, आवधिक र रणनीतिक योजना, मध्यकालीन खर्च संरचना जस्ता विधिको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी सहित प्रदेश नीति तथा योजना अयोग र सम्बन्धित प्रदेश मन्त्रालय तथा नगर कार्यपालिका र सचिवालयमा न्यूनतम जनशक्तिको व्यवस्था र क्षमता विकासका कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने ।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको अभिलेख हरेक वर्ष सार्वजनिक स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारले अद्यावधिक गर्ने र एउटै पोर्टलबाट त्यस सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न सक्ने पबन्ध महालेखानियन्त्रक कार्यालयले गर्ने ।

- बजेटका सबै चरणका महत्वपूर्ण बजेट दस्तावेज तयारी, सार्वजनिकीकरण र नागरिक सहभागिताका विधिबारे सबै तहका प्रमुख निकाय र संयन्त्रलाई क्षमतायुक्त बनाउन आधारभूत जनशक्ति व्यवस्थापन र क्षमता विकासका कार्य गर्ने ।
- बृहत् अर्थशास्त्रीय अवस्था बजेट र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षको अध्ययन गर्ने, बजेट प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा र निकायका सन्दर्भमा नागरिकको सुझाव र पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने, निर्धारित सहभागिता पद्धति कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने र समयबद्ध प्रतिवेदन सरकार र संसदलाई उपलब्ध गराउनुका साथै सार्वजनिक समेत गर्ने क्षमता सहितको स्वतन्त्र वित्तीय निकाय गठन गर्नु आवश्यक छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको अर्थशास्त्र केन्द्रीय विभाग तथा अन्य विश्वविद्यालय समेतको सहभागिता हुने नेपाल सरकारले त्यस्तो स्वायत्त निकायलाई पनि यस्तो भूमिका प्रदान गर्न सक्छ ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तह सबैले वर्तमान नागरिक सहभागिताको अभ्यासमा आवश्यक परिमार्जन गरी सीमित (छानिएका स्वतन्त्र व्यक्ति तथा नागरिक संस्था) र खुला (आम नागरिक सहभागी हुन पाउने) सहभागिताका क्षेत्र निर्धारण गरी सम्बन्धित प्रक्रियाबाट नागरिक सुझाव प्राप्त र उपयोगको अभिलेख तयार गरी सार्वजनिक गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ ।
- बजेट सूचनाको खुलासा, बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको सबाल समेटेर सबै प्रदेश सरकारले सुशासन नीति तथा कानून निर्माण गर्नु पर्छ भने प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले बजेट क्लबहरूको निर्माण र क्षमता विकास गर्नुपर्छ ।
- बजेट प्रक्रियाका सबै चरणमा नागरिक सहभागिताको विधि निर्धारण गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र नागरिक सहभागिताका विषयमा विषयगत मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सम्बन्धित निकाय, पदाधिकारी तथा कर्मचारीको क्षमता विकासका कार्यक्रम तय गरी अर्थ मन्त्रालय र योजना आयोग मार्फत कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । हाल अर्थमन्त्रालय अन्तर्गत रहेको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रबाट यो कार्य अघि बढाउन सकिन्छ ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा नागरिक सङ्घ संस्था पहिचान गरी सम्बन्धित तहको सरकार र अन्तर्गतका निकायबाट बजेट पारदर्शिता र नागरिक सहभागिताका विभिन्न पक्षमा क्षमता विकासका कार्यक्रम तय गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।
- बजेट सूचना र नागरिक सहभागिताको माग पक्ष सबल बनाउन आम सञ्चारका बहुमाध्यमबाट जनहितका सन्देश प्रकाशन र प्रसारण गरिनुपर्छ । त्यस अतिरिक्त हरेक तहका सरकारले बजेट साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
- संसद र महालेखापरीक्षकको कार्यालय तथा पेफा सचिवालय मार्फत वित्तीय जोखिमका क्षेत्र तथा संभावनाका बारेमा सूचना तथा सन्देश मार्फत आम नागरिकलाई सचेत गराउनु पर्छ ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन बमोजिम सबै तहका सार्वजनिक निकायले हरेक ३ महिनामा आफ्नो निकाय अन्तर्गतका सूचना स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्छ । त्यस्ता प्रकाशनमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सान्दर्भिक सूचनालाई नागरिकले बुझ्ने गरी सरल भाषामा समेटिनु पर्छ ।
- बजेटका सन्दर्भमा तथ्यमा आधारित पत्रकारितालाई बढावा दिन र महत्वपूर्ण बजेट सूचनामा नागरिक पहुँच बढाउन पत्रकार महासंघ, आर्थिक पत्रकार समाज लगायतसंग समन्वय गरी सबै तहमा क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्छ ।
- नागरिक स्तरबाट बजेट प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा नागरिक अनुगमनका लागि सरकारका तर्फबाट आम नागरिकलाई उत्प्रेरित गर्नका लागि सार्वजनिक हितका सूचना निर्माण र आम सञ्चार

माध्यमबाट प्रकाशन गरिनु पर्छ । बजेट सम्बन्धी जानकारी र सचेतना बढाउन हरेक तहका सरकारले सञ्चार क्षेत्रसंग साभेदारी गर्नुपर्छ ।

- राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीय तहका प्रमुख कार्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा र सम्पन्न भएपछि सम्बन्धित तहका सरकारले नागरिकको सन्तुष्टि सर्वेक्षण सरकारले गर्नुपर्छ ।
- धुलीखेल, साँफेबगर, धनगढी, वालिङ, टीकापुर लगायत केही नगरपालिकाहरूसंग रहेको बजेट तथा योजना निर्माणको प्रक्रियामा पृष्ठपोषण दिन तथा नागरिक स्तरमा छलफल, नागरिक स्तरका समिति तथा परिषद् गठन र परामर्श तथा कतिपय स्थानीय तहले बजेट सूचना सार्वजनिक गर्न तयार गरेका वेब पोर्टल सञ्चालनको अनुभवका आधारमा खुला सरकारको अवधारणा कार्यान्वयनमा समेत सहयोग गर्ने गरी सबै स्थानीय तहहरूले नागरिक संयन्त्र गठन र ओपन डाटा पोर्टल सञ्चालनको अभ्यास गरी सुसूचित सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् ।
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिमको पाठ्यक्रममा नागरिक सहभागिताको पक्ष समेट्ने र हरेक पटक निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई प्रदेश स्तरको तालिम केन्द्रबाट पूर्वनिर्धारित मितिमा प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने । यस्तो प्रशिक्षण नागरिक सङ्घ संस्था तथा सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधि (पत्रकार) हरूलाई पनि उपलब्ध गराउनुपर्छ ।
- सङ्घीय अर्थ मन्त्रालय, प्रदेश अर्थ तथा योजना मन्त्रालय, नगर कार्यपालिकाको कार्यालय, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, सङ्घीय संसद तथा प्रदेश सभा सचिवालय र महालेखानियन्त्रक कार्यालयमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन महाशाखा वा शाखा निर्माण गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सम्बन्धित चरणका सान्दर्भिक तथ्याङ्कको सार्वजनिकीकरण, नागरिक सहभागिताको रणनीति निर्माण, परिमार्जन तथा कार्यान्वयन र नागरिक सहभागिताको अवस्थाको मूल्याङ्कनको प्रमुख जिम्मेवारी निर्धारण गरिनुपर्छ ।
- काठमाडौं महानगरपालिका लगायत केही स्थानीय तहबाहेक अधिकांश स्थानीय तहमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हेर्ने निकाय वा एकाई नहुँदा कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिको सचिवालय समेत कमजोर रहेकोले संस्थागत प्रबन्ध र जनशक्ति व्यवस्थापन गरी यस्तो एकाई निर्माण गर्ने र बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका निर्धारित सबै कार्य यही एकाईको संयोजनमा हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- सङ्घ र प्रदेश तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विचका कार्यक्रम तथा आयोजनाको दोहोरोपनाको समस्या हटाउन बजेट प्रस्तुत हुने वित्तीय संबन्धित प्रदेश र स्थानीय तह विशेषका कार्यक्रमबारे सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तह तथा प्रदेशले स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने र यसरी उपलब्ध गराएको जानकारी आम नागरिकका लागि पनि सार्वजनिक गर्ने प्रबन्ध गर्नुपर्छ ।
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको प्रमुख निकाय तथा विभिन्न तहका सरकारले सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन अनुसारको स्व:खुलासाको प्रावधान कार्यान्वयनका क्रममा सोमा उल्लेखित वित्तीय सूचना हरेक तीन महिनामा अद्यावधिक गरी सार्वजनिक गर्नुपर्छ ।
- सञ्चार माध्यम लगायत नागरिक स्तरबाट पनि स्वतः खुलासा नभएका बजेट सूचना, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन अनुसार सम्बन्धित निकायबाट माग गरी सार्वजनिक गर्ने अभ्यास बढाउनु पर्छ ।
- सार्वजनिक सुनुवाइ, सामाजिक परीक्षण, नागरिक प्रतिवेदन पत्र, समुदाय अङ्कपत्र, नागरिक बडापत्र, सार्वजनिक खर्च फछ्छ्याउने सर्वेक्षण लगायतका सामाजिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धनका औजारहरूलाई बजेट कार्यान्वयन र निगरानी प्रक्रियामा स्थानीय सरकार र नागरिक सङ्घ संस्थाले उपयोग गर्नुपर्छ ।

यी औजारको प्रयोग सम्बन्धी प्रशिक्षण सम्बन्धित तहका सरकारले बजेट कार्यान्वयन संयन्त्र र नागरिक सङ्घ संस्थालाई पनि उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

- स्थानीय तहका नागरिक सङ्घ संस्थाले महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने, लेखापरीक्षकका ठम्याई तथा सुभाबको प्रचार-प्रसार गर्ने तथा बेरुजु फछ्छौँटको अवस्थाको नागरिक अनुगमन गर्ने जस्ता कार्य गर्नु पर्छ ।
- स्थानीय तहहरूमा बजेट प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको अभ्यासलाई निश्चित अड्क पाउने प्रबन्ध सहितको स्वमूल्याङ्कन विधि संस्थागत गरी सङ्घीय र प्रदेशको अनुदानमा आबद्ध गर्ने ।
- प्राकृतिक विपद्, स्वाथ्यजन्य महामारी वा अन्य किसिमका आपत्कालीन समयमा बजेट विनियोजन, खर्च वा रकमान्तरका सम्बन्धमा सर्वसाधारणले खुला रूपमा सुभाब दिन पाउने र सम्बन्धित निकायले ग्रहण गर्ने संस्थागत विधि विकास गर्ने ।

अनुसूची १ : परामर्श गरिएका जानकार व्यक्तिहरू

- श्री गोपीनाथ मैनाली, पूर्व महालेखानियन्त्रक, नेपाल सरकार
- श्री केवल प्रसाद भण्डारी, सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग
- श्री सुबोध प्याकुरेल, उपाध्यक्ष, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, प्रदेश नं. १
- श्री रामप्रसाद डोटेल, उपमहालेखा परीक्षक, महालेखापरीक्षकको कार्यालय
- श्री रमेश पौडेल, प्रदेशसभा सदस्य, बाग्मती प्रदेश
- श्री राजीव उपाध्याय, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन विज्ञ
- श्री रोशन बज्राचार्य, बरिष्ठ अर्थशास्त्री
- श्री राघवराज रेग्मी, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन विज्ञ
- डा. नानीराम सुवेदी, सुशासन विज्ञ
- श्री हेमराज लामिछाने, स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन विज्ञ
- श्री सरू जोसी, अधिकारकर्मी/लैंगिक मामिला विज्ञ
- श्री हिरा विश्वकर्मा, दलित अधिकारकर्मी/बजेट विश्लेषक
- श्री भारती सिलवाल, अधिकारकर्मी/ लैंगिक बजेट विज्ञ
- श्री दयासागर श्रेष्ठ, संयोजक, दीगो विकासका लागि राष्ट्रिय अभियान
- डा. मुक्ति रिजाल, सुशासन विज्ञ
- श्री हेम तेम्बे, नागरिक संलग्नता विज्ञ
- श्री तिमिला श्रेष्ठ, बरिष्ठ वित्तीय व्यवस्थापन विशेषज्ञ, विश्व बैंक, नेपाल कार्यालय
- श्री लेना कृलोभा, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन परामर्शदाता, विश्व बैंक
- श्री क्यारोलाइन म्यारिसेज, परामर्शदाता, विश्व बैंक
- श्री म्याक्सवेल ब्रुकु दपाह, परामर्शदाता, विश्व बैंक
- श्री रोजनाथ पाण्डे, प्रवक्ता, संसद सचिवालय
- श्री ज्ञानेन्द्र पौडेल, सहलेखा नियन्त्रक, संयोजक-पेफा सचिवालय
- श्री गोरखबहादुर शाही, सदस्य सचिव पेफा सचिवालय
- श्री भीम गौतम, अध्यक्ष, आर्थिक पत्रकार समाज नेपाल
- पेफा सचिवालय र महालेखा नियन्त्रण कार्यालयका अधिकारीहरू

अनुसुची २ : आधारपत्रको मस्यौदामाथि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका परामर्श बैठकका सहभागीहरू

- श्री अशोक कुमार व्यञ्जु, अध्यक्ष, नगरपालिका संघ नेपाल तथा मेयर, धुलिखेल नगरपालिका
- श्री संगीता भण्डारी, उपमेयर, अमरगढी नगरपालिका
- श्री राजेन्द्र प्याकुरेल, निर्देशक, राष्ट्रिय गाउँपालिका महासंघ नेपाल
- श्री घनश्याम पराजुली सहायक लेखापरीक्षक महालेखापरीक्षक
- श्री हिरा न्यौपाने उपसचिव,सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय
- श्री विष्णुहरी बराल, उप महालेखा नियन्त्रक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
- श्री नारायण प्रसाद रिसाल, सहसचिव, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
- श्री भिम गौतम, अध्यक्ष नेपाल आर्थिक पत्रकार समाज, सेजान
- श्री तारानाथ दाहाल, परामर्शदाता, फ्रिडम फोरम
- श्री कृष्ण सापकोटा, परामर्शदाता ,फ्रिडम फोरम
- श्री अनिरुद्र न्यौपाने, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन विज्ञ
- श्री संसारजगं देवान, आईटि डाईरेक्टर,महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
- डा.विषम कुमार भुषाल, सहसचिव,राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग
- श्री एम न्यौपाने, कार्यक्रम निर्देशक, राष्ट्रिय योजना आयोग
- श्री उत्तम निरौला,कार्यकारी निर्देशक, सोच नेपाल
- श्री हेम तेम्बे, टिम लीडर सेसी
- श्री प्रदिपकुमार नेपाल,उप सचिव, संघीय संसद
- श्री अरुणा अधिकारी लेखा प्रमुख, फ्रिडम फोरम
- श्री दीपक चौलागाईं, विज्ञ, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन
- श्री अजयकुमार शाह, आर.टि आई नेशनल नेटवर्क, त्रियुगा नगरपालिका उदयपुर,
- श्री हरिविनोद अधिकारी, अध्यक्ष फ्रिडम फोरम
- श्री डम्बर सुनार, परियोजना अधिकारी सहारा नेपाल बन्हाड
- श्री रमेश सुवेदी, अधिकृत, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय बाग्मती प्रदेश,
- श्री ठाकुरकरैया प्रधान, आ.डि.आर.सी, उप परियोजना संयोजक

श्री खिलानाथ सापकोटा, प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
श्री नरेन्द्र जोशी, कार्यकारी निर्देशक, साप नेपाल
श्री पोष्ट के.सी, परियोजना प्रबन्धक, गोगो फाउन्डेसन
श्री केशवप्रसाद सापकोटा, कार्यकारी निर्देशक, विजय विकास स्रोत केन्द्र
श्री हरिप्रसाद उपाध्याय, प्रदेश कोष नियन्त्रक, प्रदेश कोष नियन्त्रक कार्यालय
श्री मुकेश कुशवाह, सदस्य, युवासरोकार अभियान बारा
श्री ऋषिकुमार खनाल, लेखा अफिसर, प्रदेश १ विराटनगर,
श्री दीपक ज्ञवाली, लेखा नियन्त्रक, प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
श्री मनोजकुमार भ्ना, लेखा अफिसर प्रदेश २ जनकपुर
श्री प्रमोद भट्टराई सुशासन अधिकारी, फ्रिडम फोरम
श्री विष्णु चौलागाई, सचिव, आर.टि आई नेशनल नेटवर्क धरान,
श्री रविन्द्र अर्याल, खाता नियन्त्रक, प्रदेश कोष नियन्त्रक कार्यालय लुम्बिनी
श्री मिना शर्मा इरिक्न, अध्यक्ष
श्री कृष्ण अवस्थी, जि.व.एन/एल.जि.एस.पि., सार्वजनिक वित्त प्रवर्द्धन विशेषज्ञ
श्री विनोद उपाध्याय, नागरिक संलग्नता विज्ञ
श्री सम्भना प्याकुरेल सोच नेपाल
श्री रमेशराज पौडेल, सार्वजनिक खर्च तथा सार्वजनिक वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालय
श्री जमानसिंह परियार, कर्णाली प्रदेश,
श्री नोदनाथ त्रिताल, जनहित असल शासन क्लब धनकुटा, संस्थापक अध्यक्ष
श्री युवराज न्यौपाने, सेक्सन अफिसर
श्री भुवनेश्वरी पि.पि.पि.एस, धनगडी कैलाली, सेक्सन अफिसर
श्री दयासागर श्रेष्ठ, अध्यक्ष,
श्री नेत्रनरसिंह कार्की, लेखा अधिकारी,
श्री विश्वजित तिवारी अध्यक्ष
श्री केदार खड्का गोगो फाउन्डेशन, कार्यकारी निर्देशक
श्री शान्ता न्यौपाने, प्रयत्न नेपाल, परियोजना अधिकारी

श्री चिरन्जिवी प्रसाद पौडेल, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग बाग्मती प्रदेश, प्रदेश लेखा नियन्त्रक
श्री कमलराज जोशी प्रदेश सात, प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय प्रदेश ७
श्री अनुप के.सी.प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय बाग्मती
श्री राम प्रसाद आचार्य, प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय, लुम्बिनी
श्री मोहन प्रसाद ढकाल, रत्ननगर नगरपालिका
श्री राजकुमार श्रेष्ठ, लेखा अधिकृत,
श्री दीपकमान श्रेष्ठ, मानव अधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र
श्री रामबहादुर मग्राती गण्डकी प्रदेश, लेखा प्रमुख
श्री दीपेश घिमिरे, टियु, सहायक प्राध्यापक
श्री विपुल पोखेल, पत्रकार महासंघ काठमाडौं, अध्यक्ष
श्री केशव प्रसाद उपाध्याय, उपसचिव मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय कर्णाली प्रदेश,
श्री गोविन्द आचार्य, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय प्रदेश १, उपसचिव
श्री राम बहादुर कार्की, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश, उपसचिव
श्री प्रविन नेपाल, विद्यार्थी, टियु
श्री रतन रावल, मालिका विकास संघ नेपाल अछाम, कार्यक्रम संयोजक
श्री कृष्ण बहादुर रावल, मालिका विकास संघ नेपाल अछाम, कार्यकारी निर्देशक
श्री भगवती ढकाल, भक्तपुर

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपालको संविधान २०७२, सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सान्दर्भिक कानूनहरू
२. खुला बजेट सर्वेक्षण विश्व प्रतिवेदन २०१९
३. खुला बजेट प्रतिवेदन, नेपाल प्रतिवेदन २०१९, सारांश प्रतिवेदन र सर्वेक्षण प्रश्नावली
४. सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व, हाते पुस्तिका, २०७६
५. Mainstreaming Citizen Engagement in Public Financial Management for Better Results, Saki Kumagai Sruti Bandyopadhyay Helene Grandvoinet, World Bank Group.
६. Our Money, Our Responsibility: A Citizens' Guide to Monitoring Government Expenditures, IBP, 2008
७. Assessment of Public Expenditure Management Oversight Mechanisms in Georgia by Olena Krylova-Mueller, 2017
८. Assessment of CSOs' and citizens' engagement in public budgetary process at national and local level in the Republic of Moldova, 2019
९. OECD Budget Transparency Toolkit Practical Steps for Supporting Openness, Integrity and Accountability in Public Financial Management, OECD, 2019.
१०. Citizen engagement and public financial management, Grant Thornton, 2017
११. लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा नागरिक सहभागिता-स्रोत पुस्तिका, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७५
१२. A report on the Implementation Status of Financial Transparency Measures in the National Action Plan for the Promotion of Open Government for 2016-2018 and 2020-2022, Dr. Sabit Baghirov etel., 2021
१३. खुला बजेट प्रतिवेदन, फ्रिडम फोरम २०१४
१४. बजेट तर्जुमा र नागरिक अनुगमन, सार्वजनिक खरीद र नागरिक अनुगमन, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र नागरिक अनुगमन, लेखापरीक्षण र नागरिक अनुगमन, फ्रिडम फोरम, २०१२

फ्रीडम फोरम

थापाथली, काठमाडौं, नेपाल

पोष्ट बक्स: २४२९२

फोन: ४१०२०३०/४१०२०२२

इमेल: info@freedomforum.org.np

www.freedomforum.org.np

टोल फ्री नं: १६६००१०२०२२